КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

1'2012

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1(78)`2012

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4, кім. 212
тел.: 278-53-05, 279-13-88

Виходить щоквартально

ЗМІСТ

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Краєзнавство і туризм

Історія України у світлі регіональних досліджень

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Огляди та інформація

In memoriam

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 6 від 29.05.2012 р.)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.)

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8)

На першій сторінці обкладинки:

Фрагмент Меморіального комплекса “Биківнянські могили” (Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», м. Київ)

V (ПОЗАЧЕРГОВИЙ) З’ЇЗД НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО V (ПОЗАЧЕРГОВИЙ) З'ЇЗД НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України відбувся 23 січня 2012 р. в ошатній залі Київського міського будинку вчителя. Рішення про скликання з'їзду було прийнято на пленумі правління Спілки 9 грудня в приміщенні Гуманітарного корпусу Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. В його роботі взяли участь 58 членів Правління НСКУ, члени Ревізійної комісії, гості, представники засобів масової інформації, зокрема: академік НАН України, директор Інституту історії НАН України Валерій Смолій, голова Українського фонду культури Борис Олійник, народний депутат України Станіслав Аржевітін, проректор Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова Богдан Андрусишин, декан історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки Анатолій Шваб, директор туристичної фірми «Супутник» Віктор Зінченко, помічник з гуманітарних питань першого заступника Міністра культури України Віктор Щербина, заступник директора Національної історичної бібліотеки України Світлана Смілянець та ін.

У ході роботи пленуму відбулося вручення щорічної краєзнавчої премії ім. Дмитра Яворницького. Лауреатом премії 2011 року став директор Волинського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України Анатолій Михайлович Силюк. Він автор низки наукових і науково-популярних публікацій з історії музейної справи та краєзнавства Волині, організатор краєзнавчих і наукових конференцій, упорядник та член редколегії наукових збірників. 2011 року Анатолій Силюк сприяв проведенню наукової конференції до 140-річчя від дня народження Лесі Українки, за його безпосередньою участю у формуванні експозицій і фондів відкрито музей-садибу В'ячеслава Липинського в Затурцях. Крім того краєзнавці на своєму зібранні обговорили плани на майбутнє, призначили дату проведення V (позачергового) з'їзду НСКУ – 23 січня 2012 року, де головним питанням мало стати обрання очільника Спілки.

Протягом грудня 2011 – січня 2012 року, відповідно до статутних вимог, обласні організації проводили свої позачергові конференції, на яких обирали делегатів майбутнього з'їзду. 12 грудня конференцію провела Луганська обласна організація НСКУ, 15 грудня – Дніпропетровська, 21 грудня – Миколаївська, 23 грудня – Одеська, 26 грудня – Херсонська, 27 грудня – Львівська, 29 грудня – Житомирська, 4 січня – Івано-Франківська, 5 січня – Черкаська, 9 січня – Кримська республіканська і Севастопольська міська організації, 12 січня – Кіровоградська, Рівненська і Чернігівська обласні, 14 січня – Донецька і Сумська, 16 січня – Запорізька, Харківська і Чернівецька, 17 січня – Вінницька, Волинська, Полтавська обласні, Київські обласна і міська організації, 18 січня – Хмельницька, 20 січня – Тернопільська.

На з'їзд прибули 134 із 149 обраних делегатів, а також гості: близько 30 представників органів державної влади, закладів освіти та культури, туристичних організацій, музеїв, бібліотек, засобів масової інформації. Учасниками V (позачергового) з'їзду Національної спілки краєзнавців України стали три академіки та шість членів-кореспондентів АН України, 36 докторів наук, 48 кандидатів наук. Делегатами з'їзду були, зокрема, 58 викладачів вищих навчальних закладів різного рівня акредитації, дев'ять працівників музейних установ, три працівники архівів України.

До складу Президії з'їзду увійшли відомі науковці і громадські діячі: Б.І. Андрусишин, О.М. Завальнюк, В.М. Даниленко, Г.О. Клепак, В.П. Коцур, В.В. Кривошея, Р.В. Маньковська, С.І. Попович, О.П. Реєнт, В.А. Смолій, Л.П. Тронько, О.А. Удод.

Делегати з'їзду затвердили регламент та відкриту процедуру голосування. Зі звітною доповіддю Правління Національної спілки краєзнавців України виступив виконуючий обов'язки голови Олександр Реєнт. Схвалити виголошений звіт закликали делегатів голова правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ М.Ю. Косило, голова правління Хмельницької обласної організації Л.В. Баженов, Черкаської обласної – В.М. Мельниченко, Волинської обласної – Г.В. Бондаренко, Полтавської обласної – О.О. Нестуля, Київської обласної – Г.П. Савченко, Львівської

обласної – М.Р. Литвин, член правління НСКУ О.А. Удод, директор Фундації Героя України, академіка П.Т. Тронька А.Н. Сєриков. У їхніх виступах звучали також численні пропозиції щодо майбутньої діяльності Спілки. В результаті, делегати ухвалили вважати задовільною роботу правління Спілки за період з 28 жовтня 2008 р. до 23 січня 2012 р., а всі пропозиції, які прозвучали з трибуни – опрацювати і врахувати в постанові з'їзду.

Далі делегати затвердили виголошений звіт головою Ревізійної комісії Олегом Бажаном та запропоновані зміни до Статуту Спілки. Заступник голови НСКУ Григорій Клепак запропонував обрати головою Національної спілки краєзнавців Олександра Петровича Реєнта – заступника директора Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента НАН України. Його кандидатуру рекомендували всі обласні організації НСКУ. Учасники з'їзду одноголосно обрали Олександра Реєнта головою Національної спілки краєзнавців України.

Понад 20 років головою НСКУ був видатний державний і громадський діяч, академік НАН України, Герой України Петро Тимофійович Тронько, який 12 вересня минулого року на 97-му році пішов із життя. Учасники з'їзду доручили новообраному голові, апарату і правлінню Спілки вести активну роботу з увічнення пам'яті Петра Тимофійовича. Краєзнавча громадськість, високо цінуючи внесок П.Т. Тронька у відродження та розвиток краєзнавчого руху України, глибоко усвідомлює важливість його великих починань і необхідність продовжувати традиції правдивого та об'єктивного дослідження історії рідного краю, залучення до краєзнавства молодого покоління.

Олександр Реєнт запропонував до обрання персональний склад Ревізійної комісії (5 осіб), Правління (74 особи) і Президії Правління Спілки (21 особа з числа членів Правління). Пропозиції голови теж не мали заперечень. Після обрання керівництва делегати затвердили Постанову V (позачергового) з'їзду НСКУ та Звернення до української громадськості.

У постанові з'їзду зазначено, що головними завданнями краєзнавців у найближчі роки стане створення Інституту краєзнавства при НСКУ і затвердження Державної програми розвитку цієї галузі історичної науки до 2025 року. Дослідники рідного краю також сподіваються, що державні інституції внесуть до "Національного класифікатора професій" професію "Краєзнавець", встановлять День краєзнавця та запровадять звання "Заслужений краєзнавець України".

Євген Букет

Президент України

**Учасникам V позачергового
з'їзду Національної спілки
краєзнавців України**

Шановні друзі!

Щиро вітаю вас із початком роботи з'їзду.

Історія становлення нашої держави нерозривно пов'язана із подвижницькою роботою літописців рідного краю, які присвятили своє життя збереженню багатих народних традицій та відновленню забутих імен наших славетних земляків.

Сьогодні члени Національної спілки, краєзнавці-аматори ведуть активну діяльність, спрямовану на відродження національної культурної спадщини Української держави.

Дякую усім вам за самовіддану працю та любов до Вітчизни.

Бажаю учасникам урочистого зібрання міцного здоров'я, творчої наснаги та нових здобутків у всіх починаннях.

З повагою

Віктор ЯНУКОВИЧ

ГОЛОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Учасникам і гостям
V позачергового з'їзду
Національної спілки краєзнавців України

Щиро вітаю представницький форум з початком роботи позачергового з'їзду, який має започаткувати новий етап розвитку краєзнавчого руху України.

Поважному зібранню належить не лише обрати керівника Спілки, гідного великих справ і пам'яті легендарного вченого, талановитого державного і громадського діяча Петра Тимофійовича Тронька, а й накреслити нові обрії краєзнавчої діяльності.

Краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної і духовної культури, кревною пам'яттю єднаючи покоління минулі з поколіннями сучасними і прийдешніми.

Саме краєзнавство у розмаїтті усіх його форм завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, але й своєрідною формою самозахисту. Самовіддані зусилля багатьох поколінь краєзнавців підтримували у суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу.

Науковці, письменники, журналісти, музейні працівники, архівісти, вчителі, бібліотекарі, архітектори, десятки й сотні інших фахівців, кожен на своєму місці, активно долучаються до вивчення та пропаганди рідного краю. Сьогодні краєзнавство – невід'ємна складова української науки. Знання рідного краю духовно збагачує сучасну людину, виховує відданість Вітчизні, вчить шанувати свій народ, поважать інші народи, що здавна пліч-о-пліч жили й працювали в Україні.

У наш час, коли активно формуються нові національно-патріотичні, загальнолюдські ідеали та духовні цінності, вам, шановні краєзнавці, належить зберегти цей зв'язок, не втратити, не розгубити, не знецінити найкраще, що створено талантом і розумом українського народу.

Бажаю з'їзду успішної роботи, а всім вам нових плідних здобутків у справі відтворення та збереження величної історії рідного народу.

Володимир ЛИТВИН

Шановні делегати та гості V позачергового з'їзду Національної спілки краєзнавців України!

Від імені Уряду прийміть сердечні вітання з важливою подією у житті краєзнавчого руху України!

Ваша щоденна кропітка праця з відновлення та збереження національної і регіональної історії в усіх куточках України давно заслужила повагу наших співвітчизників.

Українське краєзнавство, яке пройшло нелегкий шлях розвитку, займає в сучасному суспільно-політичному житті пріоритетні позиції, сприяючи духовному удосконаленню, збереженню багатовікових культурних традицій, відновленню історичної пам'яті народу, формуванню національно свідомих громадян незалежної суверенної держави.

Бажаю всім учасникам з'їзду, членам Національної спілки краєзнавців України та літописцям-аматорам в усіх регіонах України нових наукових і творчих відкриттів у суспільно важливій діяльності, наполегливості та натхнення, гідного продовження усіх справ, започаткованих незабутнім і неповторним головою Спілки, науковим, громадським і державним діячем Петром Тимофійовичем Троньком.

З повагою

Прем'єр-міністр України — *Микола АЗАРОВ*

23 січня 2012 року
м. Київ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

01601, м. Київ, вул. Франка, 19
тел.: (044) 235 2378, факс: (044) 235 3257
E-mail: info@mincult.gov.ua

____________№____________

На №____________________

Шановні делегати і гості V (позачергового) з'їзду Національної спілки краєзнавців України

Щиро вітаю Вас з початком роботи з'їзду!

Краєзнавці завжди перебували та перебувають на передових рубежах захисту та розвитку національної історії та культури.

Спілка є прикладом цілеспрямованої роботи, спрямованої на захист та відродження історичної, духовної та культурної спадщини українського народу, формуванні патріотичних настроїв у суспільстві. Члени Спілки ведуть кропітку пам'ятკоохоронну роботу, розробляють туристично-екскурсійні маршрути, беруть участь у створенні нових і поповненні експозицій існуючих музейних закладів, розвивають шкільне краєзнавство, готують краєзнавчі підручники для шкіл та вузів, допомагають вітчизняному туризму в усіх його формах.

Сьогоднішній з'їзд безумовно, надасть новий поштовх розвитку української етнографії, народознавства та пам'яткоохоронної справи, слугуватиме справі охорони та збереження нашого унікального культурного надбання.

Щиро бажаю учасникам та гостям з'їзду, всім краєзнавцям нових високих здобутків у справі вивчення матеріальної та духовної культури України, які привертають все більшу увагу як вітчизняної, так і світової громадськості до історії України, невичерпної скарбниці духовності нашого народу.

З найкращими побажаннями

Міністр **М.А. Кулиняк**

Шановні учасники V (позачергового) з'їзду
Національної спілки краєзнавців України!

Розвиток української незалежної демократичної держави потребує формування особистості, здатної відповідально господарювати на своїй землі, мати активну життєву позицію та з гідністю нести горде ім'я громадянина України. Ця мета – цілком досяжна завдяки кропіткій та наполегливій праці членів Національної спілки краєзнавців України, яка пропагує вивчення історії рідного краю, його традицій, культурних цінностей, надбаних народом упродовж століть.

Ви гідно продовжуєте справу з відродження і збереження культурно-історичної спадщини українського народу, розпочату видатним краєзнавцем, Головою спілки краєзнавців України, Героєм України, вченим-істориком Троньком Петром Тимофійовичем.

Ваша натхненна творча праця сприяє дбайливому збереженню і примноженню культурної спадщини, вихованню почуття поваги до народних традицій і любові до Батьківщини; а щоденні зусилля, спрямовані на пошук, збереження та популяризацію самобутнього спадку рідного краю, дають можливість всім небайдужим долучитися до культурно-історичних цінностей і духовних реліквій нашого народу.

Зичу усім вам міцного здоров'я, щастя, творчої наснаги, нових професійних та життєвих успіхів в ім'я утвердження високих ідеалів добра і краси.

З повагою,

Міністр освіти і науки,
молоді та спорту України — Дмитро ТАБАЧНИК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

01601, МСП, Київ-30, Володимирська, 54. Для телеграм: Київ, Наука.
E-mail: prez@nas.gov.ua. Факс: (044) 234-32-43
Телефон: канцелярія 234-51-67, 239-65-94; для довідок 239-66-66, 239-64-44

№ 121/94-12 « 23 » 01 2012 р.

На Ваш №

Учасникам V з'їзду
Національної спілки краєзнавців України

Шановні колеги!

Від імені Національної академії наук України вітаю організаторів та учасників V (позачергового) з'їзду Національної спілки краєзнавців України.

Широкомасштабний рух краєзнавців засвідчує потужний науковий потенціал людей, які шанують свій край, переймаються минулим і сучасним своєї малої батьківщини, долею історико-культурної спадщини нації та держави.

Завдяки плідній співпраці науковців та краєзнавців, завдячуючи наполегливій діяльності голови Національної спілки краєзнавців України П.Т. Тронька, якого, на жаль, сьогодні вже немає серед нас, здійснювалась і здійснюється підготовка та публікація таких фундаментальних видань, як «Звід пам'яток історії та культури України» в 28 томах та науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» в 100 томах. Цей факт дає підстави сподіватися, що і в майбутньому діяльність Національної спілки краєзнавців України за підтримки Національної академії наук України буде відзначатися здобутками, які увійдуть до скарбниці вітчизняної науки.

Впевнений, що обговорення актуальних проблем розвитку регіонів України та їх перспектив стане вагомим внеском у подальшу розбудову нашої держави.

З повагою,

Президент
Національної академії наук України
академік НАН України **Б.Є. Патон**

Стоєцький С.В. 239-67-30

ЗВІТ ПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ДОПОВІДЬ ГОЛОВИ НСКУ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ ОЛЕКСАНДРА РЕЄНТА

Шановні делегати та гості з'їзду!

Краєзнавчий рух в Україні, де авангардна роль належить творчій професійній організації – Національній спілці краєзнавців України, об'єднує дослідників рідного краю, які опікуються збереженням національних святинь, пам'яток історії та культури, розвивають музейництво й колекціонування, проводять активну просвітницьку діяльність, підтримують розвиток духовної культури України, сприяють збереженню національних традицій і народної творчості, повертають із небуття імена видатних співвітчизників, відкривають маловідомі сторінки історії, здійснюють велику патріотичну роботу серед молоді.

Вагома роль у відродженні і розвитку українського краєзнавства в другій половині ХХ ст. належить академіку НАН України, Герою України П.Т.Троньку, який понад двадцять років очолював Спілку. Петра Тимофійовича не стало, та справу, якій він присвятив останні роки свого життя, продовжують його учні й послідовники. Особливо важливим є те, що П.Т.Тронько зумів не лише відродити краєзнавчий рух, а й зберегти традиції, закладені його попередниками.

Перед Спілкою стоїть важливе завдання увічнення пам'яті видатної постаті в історії України ХХ ст. Ще за життя Петра Тимофійовича за сприяння Спілки світ побачили останні величні праці державного діяча і вченого «Що залишаємо нащадкам?», «Я тобою, Україно, живу», в яких автор виступив не лише як свідок чи літописець цілої епохи, а як активний будівничий і захисник історії та культури своєї держави. Створено два хронікально-документальних фільми «Жити для людей» та «Видатні Українці. Петро Тронько», які зберегли унікальні кадри розповідей П.Т.Тронька про події з історії України.

2010 року з ініціативи краєзнавців Національного гірничого університету в Дніпропетровську започатковано Троньківські читання. 24 листопада 2011 р. відбулися Другі Троньківські читання за участю науковців Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова. Проводилися вони на базі Інституту гуманітарних проблем Національного гірничого університету, якому за рішенням Ученої ради університету присвоєно ім'я П.Т.Тронька. Колектив Національної історичної бібліотеки України започаткував і провів разом із Спілкою 22 листопада 2011 р. в Києві Троньківські краєзнавчі читання. Ім'я П.Т.Тронька також присвоєно Центру краєзнавства Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Президією правління Спілки спільно з дирекцією Інституту історії України НАН України розробляються пропозиції до керівництва держави щодо увічнення пам'яті П.Т.Тронька: присвоєння його імені Національному музею народної архітектури і побуту України, створення меморіальних музеїв у Києві й на малій батьківщині вченого, запровадження іменної краєзнавчої премії, призначення стипендій видатним діячам краєзнавчого руху, членам національних творчих спілок України, встановлення меморіальних дощок і присвоєння його імені вулицям столиці та на Харківщині тощо.

Пам'ять про П.Т.Тронька буде жити в продовженні тих масштабних справ, котрі він нам залишив, у подальшому розвитку його наукової школи, краєзнавчого руху України.

Організаційна робота.

Із набуттям Спілкою за постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2008 р. статусу Національної постало нагальне завдання перереєстрації регіональних організацій. Цей процес невиправдано затягнувся. На сьогодні склалася наступна ситуація: зареєструвалися 18 регіональних організацій, але такі організації, як Харківська, Закарпатська, Запорізька, Київська, Тернопільська, Миколаївська, Чернівецька обласні та Севастопольська міські створили осередки, деякі навіть провели установчі конференції, розгорнули значну краєзнавчу роботу, проте за три роки так і не отримали реєстраційних свідоцтв.

Майже для усіх організацій невирішеним залишається питання власного офісного приміщення.

На сьогодні НСКУ, яка в травні 2010 р. відзначила 85 років своєї діяльності, об’єднує понад 2 тисячі професійних дослідників рідного краю, з них мають членські квитки лише понад 900 краєзнавців. До складу Національної спілки краєзнавців України входить 4 академіки та 6 членів-кореспондентів НАН України, понад 350 докторів і кандидатів наук, працівники наукових, музейних, бібліотечних, архівних установ, навчальних закладів.

Разом із тим, особливу увагу слід звернути на якісний склад кандидатів у члени Спілки, враховувати особистий внесок кожного в краєзнавство, їх науково-дослідницьку та просвітницьку діяльність. Такі критерії та вимоги до майбутніх членів Спілки відповідають її високому статусу та сприятимуть залученню відданих своїй справі краєзнавців.

За звітній період проведено 4 засідання Правління Спілки (28 жовтня 2008 р., 12 червня 2009 р., 26 травня 2010 р., 9 грудня 2011 р.), на яких порушувалися проблеми реорганізації роботи НСКУ, що виникли з набуттям нею національного статусу, узагальнення досвіду краєзнавчої діяльності з нагоди 85-річчя Спілки, про скликання V (позачергового) з’їзду. Відбулося 19 засідань Президії Правління Спілки, присвячені актуальним питанням краєзнавчої роботи щодо реалізації важливих проектів та заходів Спілки, координації діяльності регіональних організацій.

Слід відзначити дієву участь усіх членів Президії Правління Спілки, особливо подякувати за багаторічну працю на ниві краєзнавства Клепаку Григорію Олексійовичу, Поповичу Сергію Івановичу, Ситнику Анатолію Андрійовичу, Ходаківському Миколі Степановичу, Іщенку Миколі Єфремовичу, Іршенко Валентині Михайлівні, Костриці Миколі Юхимовичу, Рудому Григорію Яковичу. Ми цінуємо ваш внесок у відродження і розвиток краєзнавства України.

НСКУ серед відзнак, а це подяка, грамота, звання «Почесний краєзнавець», щороку вручає Премію ім. Д.Яворницького за вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства: в 2009–2011 рр. лауреатами премії стали дослідник Чернігівщини – Василь Устименко, представник Львова – Василь Слободян, організатор музейної справи на Волині – Анатолій Силюк.

Краєзнавчі обласні премії, лауреатами яких стають місцеві дослідники рідного краю, започатковані у Черкасах, Івано-Франківську, Рівному, Харкові, Кіровограді, Чернігові та в інших областях.

Науково-методична робота та видавнича діяльність.

Підводячи підсумки краєзнавчої роботи за 2008–2011 рр., підкреслимо, що 2010 р. закінчився термін дії Державної програми розвитку краєзнавства до 2010 р., затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 789 від 10 червня 2002 р.

Важливими результатами її реалізації стали зростання ролі краєзнавства в українському суспільстві, зміцнення регіональних осередків та їх вплив на духовне життя громадськості, надання Спілці статусу Національної. Проте ціла низка конкретних завдань залишилася не вирішеною. Можна нарікати на об’єктивні причини – відсутність фінансування Державної програми – але глибоке усвідомлення нагальності поставлених цілей не знімає з нас відповідальності у їх досягненні, необхідності в найближчій перспективі ініціювати Програми розвитку краєзнавства до 2025 р., врахувавши всі реалії і виклики сьогодення. Зауважимо, що розробка таких програмних документів обласного рівня проводиться у Хмельницькій та Полтавській областях.

Напрацьований за останні роки досвід краєзнавчої роботи допомагає визначити основні напрями наукової діяльності всіх структур Спілки – історичне, географічне, етнографічне, культурно-мистецьке, освітянське, пам’яткознавче, музеєзнавче, бібліотечне, туристичне краєзнавство, а також культосвітня й видавнича робота, збере-

ження пам'яток історії й культури України, тісне співробітництво з вищими навчальними закладами, музеями, бібліотеками, архівами всієї країни.

Пріоритетним завданням для Спілки залишається підготовка енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України», яке продовжує розвивати фундаментальний напрямок в українській історіографії. Історики все більше цікавляться проблемами мікроісторії, актуальності набувають сучасні дослідження історії повсякденності.

В Україні історичних міст, яким виповнилося 300 років – більше 500. Деякі з них відсвяткували свій тисячолітній ювілей. Відзначимо, що проблема літочислення населених пунктів активно досліджується й обговорюється українськими вченими, розробляються наукові критерії термінологічного апарату, глибоко вивчаються архівні джерела з історії регіонів. Окремою проблемою в підготовці історії міст і сіл України постають зниклі села, яких налічується, починаючи з 1970-х років, більше 2000. Зберегти духовну пам'ять цих унікальних соціально-культурних поселень – завдання краєзнавців.

Тому 12 червня 2009 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з ініціативи Спілки відбулася Всеукраїнська нарада «Концептуальні основи організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України», де були намічені головні завдання в цьому напрямі, розроблені конкретні кроки їх здійснення. В обговоренні брали участь представники державних і наукових установ, викладачі вищих навчальних закладів, краєзнавці з усієї України.

Краєзнавцями України вже напрацьований значний матеріал про історію міст і сіл рідного краю. Цікавими є видання «Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського та Миколи Теодоровича)», «Енциклопедія Львова», «Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність», «Краєзнавці Слобожанщини», розроблено концепцію 10-томної «Історії Галичини» та багато інших. Перед нами стоїть не просте завдання вивчити, узагальнити і скоординувати велику роботу з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України».

З ініціативи Спілки, ряду державних і наукових установ ініційовані й активно втілюються наукові, суспільно-значимі проекти. Державна програма «Реабілітовані історією», що розпочата 1992 року, покликана увічнити пам'ять репресованих громадян, що постраждали від тоталітарного режиму. У всіх областях створені науково-редакційні відділи, співробітниками яких підготовлено близько 700 тис. карток по архівно-кримінальних справах Галузевого державного архіву СБУ й обласних управлінь. Розпочато дослідження архівів МВС України по виявленню депортованих громадян країни. На сьогодні видано 75 томів серії. Робота триває.

Спілка зазначила як стратегічний напрям – пам'яткоохоронну діяльність. Масштабним проектом, у якому беруть активну участь краєзнавці України, є «Звід пам'яток історії та культури України». Особливість цього видання в комплексному підході до дослідження всієї культурної спадщини нашої країни. До нього ввійшли пам'ятки архітектури, археології, науки й техніки, історії, пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, монументальні пам'ятники. В Україні понад 130 тис. пам'яток історії й культури, які перебувають під охороною держави. Ця робота ак-

тивізувала дослідницьку діяльність по виявленню нових пам'яток, уточненню даних про існуючі. Вийшли дві книги про пам'ятки Києва, підготовлені до видання книги по Чернігівській, Херсонській областях, місту Севастополю.

У Чернігові створено науково-методичний центр, співробітниками якого обстежено 2400 пам'яток історії і культури краю, з них близько 800 нововиявлених, водночас підготовлено пропозиції щодо взяття на державний облік 79 пам'яток. Краєзнавці досліджують стародавні та історичні міста Батурин, Любеч, працюють над пропозиціями щодо внесення номінації «Чернігівський Дитинець – комплекс історико-архітектурних пам'яток XI – XIX ст.» до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Значна пам'яткоохоронна робота розгорнута в усіх регіональних організаціях. Краєзнавці АР Крим опікувалися встановленням охоронних дощок на 78 об'єктах історико-культурної спадщини в регіоні. Члени Спілки брали участь в увічненні місць, пов'язаних із видатними діячами краю. В Обухівському районі на Київщині зусиллями активіста-краєзнавця Анатолія Шафаренка відкрито 67 меморіальних дощок відомим землякам. Також дослідники вшанували пам'ять В.Винниченка (Кіровоград), П.Тутковського, М.Бердяєва (Житомир), Л.Кравцова (Рівне), В.Попенка (Дубровиці) та ін.

Краєзнавці не лише проводять дослідження з місцевої топоніміки, а й беруть активну участь у заходах по поверненню історичних назв вулицям. У Харкові, Києві, Дніпропетровську, Чернігові вони входять до складу комісій, де відстоюють історичну минувшину рідного краю.

За звітний період обласними організаціями разом із науковими установами, вищими навчальними закладами, обласними музеями та бібліотеками проведено понад 500 наукових форумів: міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференцій, симпозіумів, круглих столів, читань.

Серед них міжнародні «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації» (Київ, 2009 р.), «Історія та культура Подніпров'я» (Одеса, 2009 р.), «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку» (Вінниця, 2010 р.), «Минуле і сучасне Волині та Полісся» (Луцьк, 2011 р.); всеукраїнські та регіональні: «Черкащина в контексті історії України» (Черкаси, 2011 р.) «Дунаєвеччина очима дослідників і свідків історичних подій» (Дунаївці, 2008 р.), «Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 рр.», (Чернігів, 2009 р.), «Актуальні питання історії, культури, етнографії Південно-Східного Криму» (АР Крим, 2011 р.), «Краєзнавство: науково-методичний та практичний аспекти» (Суми, 2010 р.), «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку» (Вінниця, 2010 р.), «Краєзнавство та музейна справа України» (Житомир, 2010 р.), «Історичні пам'ятки Галичини», «Магдебурзьке право на Київщині: історія та люди» (с.Бишів, 2011 р.) тощо.

Традиційними стали щорічні Аркасівські читання в Миколаєві, Подільські Кирило-Мефодіївські читання на Вінниччині, Слобожанські, Сумцовські читання на Харківщині, Одеські етнографічні читання, Макарівські, Спаські, Донецькі, Кіровоградські, Херсонські, Острозькі краєзнавчі читання, 2010 р. започатковані «круглі столи» з проблем києвознавства.

Відзначимо, що краєзнавчі зібрання є важливою формою апробації наукових розробок із дослідження історії та культури краю, сприяють згуртуванню краєзнавців.

Опубліковані наукові та науково-методичні краєзнавчі дослідження є значним внеском у розвиток наукових галузей України. Загалом члени НСКУ лише за останні 3 роки видали більше тисячі наукових, науково-популярних і документальних книг із краєзнавчої тематики, з них лише в Хмельницькій організації зафіксовано 192 видання, у Чернігівській – 180, понад 100 – у Івано-Франківській, Вінницькій, Київській, Харківській та Херсонській; у Рівненській, Волинській, Кіровоградській – понад 50.

НСКУ спільно з Інститутом історії України НАН України видає науковий журнал «Краєзнавство», який виходить щоквартально. Світ побачили 12 номерів, в яких висвітлюються важливі питання українського краєзнавства. За сприяння Василя Євдокимовича Устименка, дослідника Чернігівщини, журнал із 2010 р. поширюється за 140 адресами в усі класичні університети, обласні бібліотеки, музеї та архіви України.

Слід відзначити друковані органи регіональних краєзнавчих організацій: «Краєзнавство Черкащини», «Краєзнавець Прикарпаття», «Историческое наследие Крыма», «Галицька брама», «Краєзнавчий вісник Кіровоградщини», «Сумський історико-архівний журнал», «Сумська старовина», «Сіверянський літопис», «Ніжинська старовина», «Мариупольский краеведческий сборник» (Донецька обл.), «Острозький краєзнавчий збірник» (Рівненська обл.) тощо.

Важливим засобом інформації широкого загалу про діяльність Спілки є робота Інтернет-сайту Спілки, власні сайти відкрили Івано-Франківська та Черкаська обласні організації, презентовано громаді Сумський історичний портал.

Особливу увагу Спілка приділяє освітянському краєзнавству. 6–7 жовтня 2011 р. в Івано-Франківську, в приміщенні Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника відбулася XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М.Шашкевича.

Підсумковим документом обговорення нагальних проблем використання краєзнавчої складової в системі освіти стали рекомендації учасників форуму про введення в навчальну шкільну програму предмету «Історія рідного краю», внесення до гуманітарного циклу дисциплін у вищих навчальних закладах усіх профілів навчального курсу «Основи краєзнавства», підготовку підручників із краєзнавства, науково-методичну роботу з викладачами і вчителями дисципліни «Краєзнавство», форми і методи позашкільної освіти, участь у ній бібліотек, музеїв, закладів культури, туристичних організацій.

Президія Правління Спілки започаткувала велику роботу з підготовки навчального посібника «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів. До його написання залучені відомі вчені, педагоги, фахівці з краєзнавства Києва, Луцька, Чернігова, Харкова, Кам'янця-Подільського. Розроблена наукова концепція, структура книги, триває процес підготовки і апробації її текстів. Поява такого підручника є нагальною потребою освітянського краєзнавства, сприятиме новому поштовху краєзнавчих досліджень.

Значну роботу проводить Український державний центр туризму й краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, що разом зі Спілкою краєзнавців ініціює різні історико-краєзнавчі програми, дослідницькі експедиції серед учнів: «Колосок пам'яті», «Україна вишивана», «Історія міст і сіл України» та інші. Центр 2007 р. відкрив щорічну літню школу юних істориків і краєзнавців. Методику наукової діяльності осягають учні в Малій академії наук України. Активно сприяє такій співпраці заступник директора Центру та член Президії Правління Спілки Д.Г.Омельченко.

Регіональні організації велику увагу приділяють учнівській молоді, залучаючи її до вивчення історії рідного краю через організацію конкурсів, експедицій, конференцій, фестивалів, діяльність гуртків, клубів (Черкаси, Сміла, Одеса, Івано-Франківськ, Луцьк, Львів, Харків, Київ, Дніпропетровськ та ін.).

У вищих навчальних закладах, на гуманітарних факультетах відкрито кафедри краєзнавства, де здійснюється підготовка наукових кадрів у цій галузі. Помітно збільшилася кількість дисертаційних досліджень із краєзнавчої тематики, що дозволяє поглиблено розробляти наукові засади та джерельну базу краєзнавства.

Відповідно до Розпорядження міністра освіти й науки України 2007 р. при університетах створюються науково-методичні Центри краєзнавства. Такий Центр уже діє в Харківському національному університеті ім.В.Н.Каразіна, дослідницькі установи краю працюють в університетах Луцька, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Вінниці, в Уманському педагогічному університеті започатковано науково-дослідну лабораторію «Педагогічне краєзнавство Черкащини».

Дієвою формою залучення широкої громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини України стали науково-краєзнавчі експедиції Спілки, в рамках яких проводяться тематичні круглі столи, наукові наради та консультації з провідними фахівцями. Такі виїзди на місця були здійснені в 2009–2011 рр. на Полтавщину, Львівщину, Чернігівщину, Херсонщину, Обухівщину, в Новомосковськ, Запоріжжя.

7–8 жовтня 2010 року Національна спілка краєзнавців України разом із Львівською обласною організацією НСКУ провела науково-краєзнавчу експедицію «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження». Увага до цієї теми викликана незадовільним станом більшості унікальних пам'яток дерев'яної архітектури західного регіону України.

Учасники експедиції оглянули рідкісні пам'ятки дерев'яного зодчества у Жовкві, Крехові, Потеличі. На засіданні «круглого столу» було прийнято ухвалу, якою Президії Правління НСКУ доручено підготувати звернення до Президента України про затвердження Програми зі збереження і охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України, передбачити завершення інвентаризації дерев'яних церков в Україні та на українських етнічних землях за кордоном.

Науково-краєзнавча експедиція 2011 р. до палацово-паркової перлини України, Національного історико-культурного заповідника «Качанів-

ка», якому виповнилось 30 років, ставила питання стану збереження пам'ятки та перспектив її розвитку.

15–16 червня 2011 р. Національна спілка краєзнавців України здійснила науково-краєзнавчу експедицію, присвячену 300-річчю Олешківської Січі (1711–1728 рр.). В її роботі взяли участь провідні українські вчені-історики, представники органів державної влади та місцевого самоврядування, викладачі, учителі, музеєзнавці, краєзнавці, громадські діячі з Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Херсона, Цюрупинська.

Метою цього заходу було привернення уваги суспільства до славних сторінок української історії. Експедиція охопила острів Хортицю, Кам'янську та Олешківську Січі.

У Цюрупинську відбулося засідання «круглого столу» «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації», де було запропоновано Національній спілці краєзнавців України спільно з Національним заповідником «Хортиця» та Інститутом козацтва Інституту історії України НАН України з метою широкої популяризації історії українського козацтва розробити й ініціювати перед вищими органами державної влади України Державну програму «Часи козацькі – Січі Запорозькі», куди включити наукове вивчення та публікацію джерельної бази з проблеми козакознавства, збереження і музеєфікацію пам'яток козацької історії та заходи щодо залучення української громадськості до історичного минулого, пов'язаного з героїчними сторінками козацької доби.

Президія Правління НСКУ спільно з керівництвом Національного заповідника «Хортиця» звернулася до Міністерства культури і туризму України та Херсонської обласної державної адміністрації з метою формування цілісного комплексу збережених козацьких Січей і з врахуванням високого наукового потенціалу й використання багатого дослідницького досвіду фахівців Хортицької та Кам'янської Січей приєднати Олешківську Січ до Національного заповідника «Хортиця» на правах філії, а також необхідності проведення археологічних досліджень на Олешківській Січі. Тісна співпраця із заповідником «Хортиця» продовжується.

Є зовсім нові проекти НСКУ, пов'язані з розвитком музейної справи України. Підтримуючи громадське музейництво, Спілка 2009 р. провела Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей, в ньому взяли участь близько 2000 музеїв, з них 102 музейних заклади були відзначені за п'ятьма номінаціями дипломами переможців.

27 жовтня 2010 р. в с.Халеп'я на Обухівщині з ініціативи краєзнавців Обухівщини та за підтримки НСКУ і за участі Роланда Тарасовича Франка постав Літературний музей Івана Франка на Дніпрі.

Нині започатковано культурологічний проект «Музейні скарби України», де передбачається створити хронікально-документальну галерею музейних колекцій України. Велика робота проведена в Сумській та Івано-Франківській областях, на черзі АР Крим, Львівщина, Тернопільщина, Житомирщина та інші регіони України. Проект включає декілька етапів. Він має на меті відтворити через музейні цінності історію українського музейництва XIX–XX ст.

Члени Спілки тісно співпрацюють із музейними закладами, долучаються до створення нових музеїв, тематичних музейних експозицій. Так, краєзнавці брали участь у створенні музею-садиби В'ячеслава Липинського у Затурцях на Волині, музею історії Луцького братства у Луцьку, етнографічного музею на історичному факультеті Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського, музею Визвольної боротьби у Львові, музею історичної місцевості Опришівців у Івано-Франківську, музеїв у селах Германівка, Іванків, Ясногородка на Київщині та ін.

У сучасних умовах важливого значення набувають питання розвитку бібліотечного краєзнавства, як вагомої джерельної та інформаційної бази українського краєзнавства. Широкий і багатогранний потенціал цієї галузі краєзнавства недостатньо використаний. Початки бібліотечного краєзнавства пов'язуємо із становленням краєзнавства як галузі наукових знань. Слід підкреслити його пізнавально-виховну та популяризаторську функції, зокрема діяльність краєзнавчих клубів, товариств дослідників рідного краю, запровадження освітніх програм, спрямованих на поширення серед молодого покоління знань про історію і культуру своєї «малої батьківщини».

Наукова конференція «Бібліотечне краєзнавство в культурному просторі України», яку проводила 22 листопада 2010 р. Національна історична бібліотека України спільно з НСКУ, вкотре підтвердила необхідність створення на базі напрацьованих обласними бібліотеками краєзнавчих програм широкомасштабного проекту «Електронний каталог краєзнавчих видань», який охопить краєзнавчу тематику всієї України.

Сучасні реалії виводять у розряд актуальних туристичне краєзнавство. Обласними осередками на-

працьований значний досвід в цій галузі, краєзнавці плідно співпрацюють із туристичними навчальними закладами та організаціями, розробляються екскурсійні маршрути, підготовлено значну кількість довідників, приділяється увага методичному забезпеченню підготовки фахівців туристичної галузі. В Полтаві краєзнавці систематично організовують семінари-практикуми з удосконалення методичної роботи в екскурсійній діяльності.

Співробітники Центру краєзнавства Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна розробили 25 етнічних туристичних маршрутів по м. Харкову. Викладачі кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка під час студентської практики проводять зі студентами краєзнавчі дослідження населених пунктів, пам'яток історії і культури, розробляють туристичні маршрути. В Сумах краєзнавці здійснили змістовні екскурсії «Шляхами Конотопської слави», «Забуті могили українського війська» тощо.

Поширення набуває зелений туризм. Краєзнавчий актив вивчав такий досвід на прикладі «Соколиного хутора» на Чернігівщині, де зусиллями Миколи Черепа на 5 га розмістилися краєзнавчий музей з етнографічними та історичними колекціями. На хуторі відзначають традиційні українські свята, урочистості та проводять етнофестивалі, творчі вечори, започатковано шкільний проект «Ічнянщина – славна козацька земля», де молодь дізнається про виникнення козацтва, характерництво, лицарство, бойові та військово-прикладні мистецтва, музейну та навігаційну справи, народні ремесла тощо.

Туристичне краєзнавство має великі перспективи в Україні. На наш погляд, цей напрям потребує особливої уваги краєзнавців, бо потенціал його розкритий недостатньо.

Науково-просвітницька робота.

Значну увагу Спілка приділяє просвітницькій роботі, залучаючи до своїх проектів і заходів широке коло громадськості, а також підтримує ініціативи органів влади та краєзнавців.

8 грудня 2010 р. Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності запросив НСКУ на парламентські слухання до обговорення теми «Українці в світі».

Спілка краєзнавців робить у цьому напрямі конкретні кроки. Вона підняла із забуття імена видатних українців: піонера світового ракетобудування полтавчанина Олександра Засядька, всесвітньо відомого мистецтвознавця і художника, вихідця з Київщини Степана Яремича та багатьох інших. Краєзнавці запропонували зробити проект «Українці в світі» національним, передбачивши опіку держави і громадськості над місцями поховань вихідців із України.

Спілка активно співпрацює зі ЗМІ. Систематично активісти краєзнавчого руху виступають по радіо, на телебаченні, організовують прес-конференції, публікують краєзнавчі матеріали у пресі.

В агенції «Укрінформ» пройшла прес-конференція учасників науково-краєзнавчої експедиції до м. Новомосковська Дніпропетровської області для огляду й експертної оцінки стану Свято-Троїцького собору – пам'ятки дерев'яної церковної архітектури XVIII століття. Розмова з журналістами торкалася проблем збереження сакральної дерев'яної архітектури в Україні.

Співпраця Київської обласної організації НСКУ з громадською організацією «Вікімедіа України» знайшла своє відображення у фотоколекції пам'яток історії та культури Макарівського, Васильківського районів і поширенні її в інформаційному просторі.

Міжнародна діяльність.

НСКУ – всеукраїнська організація, але їй необхідно активно долучатися до міжнародного співтовариства. На сьогодні, на жаль, такі контакти мають не системний характер.

Багато років триває співпраця Спілки краєзнавців зі Спілкою краєзнавців Росії, почесним головою якої є відомий вчений Сігурд Оттович Шмідт. Неодноразово члени Спілки були учасниками краєзнавчих форумів, як в Росії, так і в Україні: Треті краєзнавчі читання в Москві, XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція в Івано-Франківську. Зацікавлені у співпраці з нами й краєзнавці Білорусі.

Тісні контакти підтримують з колегами з Польщі, Чехії краєзнавці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, Івано-Франківської обласної організації НСКУ. Членами Спілки Київської міської організації були організовані екскурсійні поїздки студентів Гельсінського університету із Фінляндії до Полтави, Одеси, Криму. Херсонська організація налагодила зв'язки з Ягелонським університетом у Кракові та Південно-Східним інститутом у Перемишлі.

Спільно з Генеральним Консульством Румунії одеські краєзнавці проводять змістовні науково-просвітницькі заходи, серед них спільне засідання круглого столу «Українсько-румунське Придунав'я – спільна історико-культурна спадщина».

Київська обласна організація встановила творчі контакти з Євразійським університетом ім. Л. Гумільова в Астані. З Державним Ермітажем та Російським музеєм в Санкт-Петербурзі краєзнавці провели Міжнародну конференцію, присвячену 140-річчю від дня народження С.Яремича, мистецтвознавця і художника із с. Галайки на Київщині, де йому встановлено меморіальну дошку.

Надалі такому важливому напряму в діяльності Спілки слід приділити увагу, щоб вивчати досвід колег за кордоном і поділитися власними напрацюваннями в українському краєзнавстві.

* * *

Визначаючи наступні перспективи подальшого розвитку краєзнавчого руху в Україні, з метою зміцнення його наукового потенціалу, нам необхідно сконцентрувати головні наші ініціативи в Державній програмі з розвитку краєзнавства до 2025 р.

Міждисциплінарний характер краєзнавства, фундамент якого закладений історією, етнографією, географією, археологією, природознавством, генеалогією, економікою, культурологією тощо, висвітлює загальні тенденції сучасної науки до синтезу і посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу і взаємопроникненню різних галузей знань при вивченні конкретного краю. Кожна з наук дає можливість поглибити комплексне дослідження про край. Краєзнавство не механічно переймає знання, отримані іншими науками, а органічно включає їх у цілісну систему науки про край.

В українському краєзнавстві за багато десятиліть напрацьований значний матеріал, що потребує наукової систематизації і осмислення. Реалізація таких проектів, як енциклопедичне видання історії міст і сіл України, енциклопедія українського краєзнавства, музейна енциклопедія України, підручники, посібники і навчально-методична література з краєзнавства для шкіл і вищих навчальних закладів, туристичні довідники, бібліографічні каталоги тощо, сприятиме розвитку не лише краєзнавства як науки, а й удосконаленню духовних засад українського суспільства.

Сучасні методологічні прориви, стрімке поширення авангардних дослідницьких методик в соціогуманітарних науках, новомодних концепцій, що претендують на універсалізм, відводять краєзнавству периферійне місце і штучно нівелюють його статус та роль у науковому осягненні минулого й у інших сферах діяльності, зокрема інформаційно-освітній, виховній, пам’яткоохоронній, музейній та інших.

Як синтетична галузь наукового знання краєзнавство сублімувало основні принципи і методологічні підходи суміжних та споріднених наук й виробило власний інструментарій і теоретичні атрибути, притаманні кожній самодостатній науковій галузі. Це має сприяти не лише утвердженню його дисциплінoформуючого статусу, а й чіткому виробленню завдань і засобів їх розв’язання, окресленню тематичного поля і компетенції краєзнавства, його об’єктно-предметної сфери.

У безпосередньому зв’язку з цим постає нагальна необхідність оновлення теоретико-методологічної основи краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій та понять.

Очевидно, без інтелектуального штурму, системних інноваційних зусиль тут не обійтися. На часі – спеціальна дискусія про перспективи краєзнавства, його вузлові теоретичні проблеми, історіософський та інтерпретаційний потенціал. Її формат має охоплювати і живий обмін думками під час «круглих столів» і тематичних конференцій, і полеміку на шпальтах наукової періодики, і підготовку спеціальних брошур, монографій та дисертаційних досліджень.

Лише на цій базі стане можливим створення висококваліфікованих методичних розробок у кожній галузі краєзнавства, що будуть містити як виважені й апробовані теоретичні положення, так і практичні рекомендації. Акцент на розробку теоретико-методологічних питань створить підґрунтя для підвищення наукової вартості краєзнавчих досліджень.

Належний рівень якості кінцевого продукту краєзнавчих досліджень має забезпечити фахова критика – неодмінний складовий елемент будь-якого наукового напрямку.

Аби не втратити внутрішню динаміку й не опинитися обабіч доленосних суспільних процесів, не розпорошити свої сили на безліч другорядних чи поточних справ, краєзнавчий рух має визначитися з пріоритетними векторами прикладання зусиль.

На нашу думку, такими мають бути:

– фундаментальні наукові дослідження по всіх складових напрямах: історичному, географічному, туристичному, релігійному, освітянському, культурно-мистецькому, музейному, бібліотечному та інших; проведення наукових конференцій, «круглих столів», науково-методичних семінарів тощо;

– видавнича діяльність, публікація результатів наукового пошуку в наукових, науково-популярних і періодичних виданнях;

– просвітницько-виховні акції та популяризація краєзнавства;

– пам'яткоохоронна робота;

– наукова експертиза проектів державних органів та громадських об'єднань дотичних до історико-культурної спадщини.

Ці пріоритети мають увійти до комплексної програми краєзнавчої роботи НСКУ, до підготовки якої будуть залучені провідні вчені й громадські діячі країни. Комплексна програма може бути запропонована як базова основа для вироблення Державної програми краєзнавчої діяльності до 2025 року.

Сучасні виклики – глобалізація, суцільна інформатизація суспільства, поглинання традиційного історико-культурного простору принесеними ззовні системами цінностей та рекреаційно-розважальними практиками, кризові явища, що різко скорочують фінансово-матеріальну підтримку соціально-гуманітарної сфери – на повний зріст ставлять питання про адекватні відповіді на них.

Від краєзнавців це вимагає координації зусиль і добре продуманої та науково прогнозованої організації роботи на найближче та віддалене майбутнє.

Для цього необхідний спеціалізований науковий центр, спроможний генерувати нові ідеї, пропонувати перспективні дослідницькі, просвітницькі та інші програми, оперативно реагувати на обставини, що виникають та швидко змінюються.

Таким центром міг би стати науково-дослідний Інститут краєзнавства. Над конкретизацією основних напрямів його роботи ще слід поміркувати, однак не викликає жодних сумнівів стосовно того, що головними його завданнями буде здійснення методологічного забезпечення краєзнавчих студій, систематизація й теоретичне осмислення емпіричних знань, реалізація всеукраїнських науково-видавничих проектів, методична робота.

Структурними одиницями такої інституції могли б стати секції історичного, географічного, туристичного, релігійного та інших галузей краєзнавства, а також видавничий, інформаційний та інші сектори чи відділи.

Наукова рада Інституту краєзнавства виконуватиме функції, аналогічні тим, які притаманні цим органам в академічних установах.

Організація й алгоритм роботи такого інституту, форми залучення до співпраці провідних вчених країни мають гарантувати високу ефективність та віддачу.

Краєзнавчий рух за сучасними технологіями має знайти і посісти своє помітне місце в інформаційному просторі. Позиціонуючи цей сегмент інформаційного поля, потрібно створити комплексний краєзнавчий портал. Інтеграція в соціальні мережі створює додатковий інструментарій впливу й залучення до співпраці нових ентузіастів краєзнавства, розширює можливості не лише для обміну інформацією, а й використання нових, нетрадиційних форм роботи (інтернет-конференцій, реалізації проектів у Вікіпедії тощо). Можливими напрямами цієї ділянки роботи є формування краєзнавчого комп'юпіті для ведення електронного документообігу, створення сайтів регіональних осередків на піддомені nsku.org.ua, їхніх сторінок у facebook, а також «Електронної бібліотеки краєзнавця» в рамках порталу з переліком електронних версій краєзнавчих видань.

Усі ми маємо усвідомлювати, що творча сила Національної спілки краєзнавців України та її інтелектуальний потенціал пов'язаний з регіональними організаціями. Саме на цьому рівні Спілка виявляє найвищу активність і дає практичні результати.

Сьогодні важливо вивести діяльність місцевих ланок НСКУ на якісно новий щабель. Враховуючи урізноманітнення пізнавальних можливостей та інтересів людей, особливо молоді, слід осучаснити форми роботи у цьому середовищі, аби залучити нових, творчих, небайдужих, ініціативних членів до наших лав.

Ще однією проблемою, що потребує спеціальних зусиль, є методична робота. Її новий вимір і якість мають забезпечити поєднання теоретичних новинок і кращих зразків практичної роботи, обмін досвідом, що заслуговує на широке розповсюдження.

Нарешті, ще однією складовою цієї проблеми є регіональні особливості й умови, в яких діють регіональні організації. З одного боку, це ускладнює вироблення загальних рекомендацій, та з іншого, створює можливості для реалізації унікальних дослідницьких і соціокультурних програм.

Не вдаючись до епічних метафор чи амбітних асоціацій, все ж слід висловити глибоке переконання у тому, що сфера дії краєзнавства як галузі фундаментальних знань, а також широкої громадської самодіяльності перебуває в площині державної ідеології та політики пам'яті. Внаслідок цього існує необхідність предметного визначення, так би мовити «зон взаємодії» НСКУ з державними органами у пам'яткоохоронній галузі, змістовному наповнені колективної історичної пам'яті, креативних просвітницьких і виховних акціях. При цьому Національна спілка краєзнавців України має виступати не лише виконавцем

певних соціальних програм, а й ініціатором різноманітних проектів, співпрацюючи з іншими державними структурами й недержавними інституціями, домагатися грантів на виконання спеціальних і комплексних проектів, що матимуть помітні результати й суспільний резонанс. Одним із суспільно вагомих напрямів синхронізації діяльності НСКУ й Інституту краєзнавства з державними органами має стати наукова експертиза проектів, пов’язаних з історико-культурним та природним середовищем.

Важливими кроками в цьому напрямі мають стати налагодження тісної співпраці з міністерствами і відомствами, місцевими органами влади, академічними установами й вищими навчальними закладами, творчими спілками, а також входження представників НСКУ до складу наглядових, громадських рад, дорадчих органів, асоціацій, у сфері інтересів яких перебувають питання історико-культурної спадщини.

Необхідно надалі зміцнювати авторитет НСКУ: внести до державного реєстру професію «краєзнавець», на державному рівні запровадити День краєзнавця, почесне державне звання «Заслужений краєзнавець України».

Пошук власного місця в суспільній системі координат ставить вітчизняне краєзнавство перед необхідністю осягнення власного й зарубіжного досвіду. В цьому сенсі видається корисним налагодження конструктивних контактів з міжнародними організаціями та фондами, спорідненими профільними громадськими інституціями, започаткування й реалізація спільних проектів, проведення наукових, освітніх, інформаційно-презентаційних форумів.

Дозвольте щиросердно подякувати всім членам Правління, керівникам регіональних осередків, усім краєзнавцям і нашим партнерам у щоденній роботі за Вашу самовіддану працю і невичерпне натхнення, які Ви вкладаєте у дослідження рідного краю, звернутися до Вас, щоб і надалі, об’єднавшись навколо окреслених завдань, ми успішно рухали спільну шляхетну справу – розвиток українського краєзнавства.

V (позачерговий) з’їзд Національної спілки краєзнавців України
(м. Київ, 23 січня 2012 р.)

V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (м. Київ, 23 січня 2012 р.)

ЗВЕРНЕННЯ УЧАСНИКІВ V (ПОЗАЧЕРГОВОГО) З'ЇЗДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ

Дорогі співвітчизники!

23 січня 2012 року у м. Києві відбувся V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України. Науковці, діячі культури, освітяни, представники державних і громадських організацій зібрались, щоб вирішити важливі питання подальшої діяльності Спілки, її місця і ролі в утвердженні української державності.

Ми всі усвідомлюємо велику історичну місію краєзнавства в житті українського народу та функціонуванні нашої держави. Особлива відповідальність лягає на плечі ветеранів-літописців рідного краю, адже саме вони мають привести за собою молодь і виплекати в ній стійкі переконання національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, любові до рідної землі.

Суспільно вагомі заходи Національної спілки краєзнавців України з дослідження історії міст і сіл України, збереження пам'яток історії та культури України продемонстрували велику консолідуючу роль українського краєзнавства, його спроможність згуртовувати патріотичні сили для щоденної праці в ім'я утвердження історичної правди про наше минуле та плекання кращого майбутнього для України.

Діяльність Національної спілки краєзнавців України спрямовується на підтримку освітянського краєзнавства, залучення учнівської та студентської молоді до вивчення історико-культурної спадщини українського народу, героїчних і трагічних сторінок історичного минулого. Національна спілка краєзнавців України у 2011 році приурочила цій темі XII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячену 200-річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М. Шашкевича.

Делегати та гості з'їзду заявляють про свої зусилля об'єднати довкола Національної спілки усіх, хто бажає з позицій історичної правди і виважених фактів формувати та об'єктивно утверджувати вікопомні події української історії.

Дорогі друзі, висловлюємо впевненість, що висока духовність багатотисячних учасників краєзнавчого руху України і наша спільна наполеглива консолідована праця на духовній ниві здатні примножити і зміцнити генетичний код нації, об'єднати українське суспільство.

Творчого вам натхнення, яскравих краєзнавчих знахідок, добра і щастя на благо нашої рідної України!

V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України

м. Київ, 23 січня 2012 року

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО
КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908 (4777)+930.1

Ольга Кашаба (м. Харків)

КРАЄЗНАВЧИЙ НАПРЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ 1920-Х РОКІВ

1920-ті роки в Україні були періодом пошуку нових ефективних форм і методів організації навчального процесу, коли запроваджувалися експериментальні принципи функціонування системи освіти. Радянська влада намагалася побудувати власну освітню систему, впроваджувала інновації, модерні концепції побудови школи. Однією з них було введення краєзнавства в шкільні програми. У статті аналізуються головні напрямки роботи педагогів України в процесі становлення краєзнавства як навчальної дисципліни.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, освітяни, педагогіка, інновації.*

Прикметною особливістю сучасного історичного знання виявилося посилення наукового інтересу до його горизонтального виміру – локальної, регіональної історії. Пояснення цьому знаходиться в площині загальної зміни історичних пріоритетів. Характерною рисою української історичної науки III тисячоліття стають наукові дослідження з соціальної історії, історії розселення, історії повсякденності, історичного краєзнавства [1]. На пострадянському просторі цей процес стимулюється трансформацією регіональних історій в національні.

Чималий внесок в подоланні монопольного розуміння історичного процесу, що було характерне для радянської історіографії, зробили дослідники історичного краєзнавства [2]. Вони довели, що це інтегральний науковий напрям, який займається дослідженням історії, природи, населення, господарства, культури, пам'яток в межах певної окресленої частини країни, міста, села, має свою систему зв'язків із громадськістю і на неї спирається. Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно зближує системи природознавчого і соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами.

Завдання, які стоять перед історичним краєзнавством тісно переплітаються з освітніми пріоритетами, зокрема вихованням у громадян почуття національної свідомості і гідності, глибокої поваги до історії, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, відродженням духовності та історичної пам'яті в суспільстві.

Гуманітарна освіта нового тисячоліття гостро потребує нової методології, нового мислення для визначення перспектив розвитку людини і її цінностей.

Подібні тенденції спостерігалися в системі освіти України і на початку 1920-х років. Цей період став часом пошуку нових ефективних форм і методів організації навчального процесу, коли запроваджувалися експериментальні принципи функціонування системи освіти. Відбувались формаційні зміни, тобто ліквідація політико-економічних інститутів попередніх владних структур, становлення економічних та організаційно-політичних основ радянської влади, відтак необхідність модернізації освіти, культури і духовного життя взагалі була очевидною. Школі в цьому процесі відводилася визначна роль. Зауважимо, що в 1917 – 1921 роках, коли в Україні точилась національно-визвольна боротьба, майже вся система початкової й середньої освіти перебувала на стадії радикальної руйнації, а в сільських районах просто була відсутня [3, с. 67]. Отже, нова влада намагалася побудувати власну освітню систему, впроваджувала інновації, модерні концепції побудови школи. Однією з них було введення краєзнавства в шкільні програми. Це в свою чергу співпало зі змінами, які переживала історична освіта в школі в 20-ті роки XX ст.

Школа була поки що не готова повністю відмовитися від викладання історії, але й прийняти старі програми за основу також не наважувалася. Виходячи з цього, освітяни намагалися знайти такий варіант, який би задовольняв більшість. Компромісним виходом із ситуації було впровадження предмета, який би зміг поєднати як історичні знання, так і знання про сьогодення, тобто втілити прогресивну ідею «нової школи», яка полягала у зближенні її із суспільним життям. Краєзнавство відповідало головній меті шкільної освіти – виховання людей, відданих інтересам і політиці радянської влади. Школа з її чіткою організаційно-системною структурою бу-

ла найбільш ефективним засобом такого впливу. Крім цього, вона мала справу з підростаючим поколінням, і цей вплив починався, так би мовити, з «чистого аркуша», що само по собі виключало неприємні моменти «ламання» або «ігнорування» у свідомості людей старих цінностей. Таким чином, історична освіта, а в її межах і краєзнавство, перш за все повинні були виконувати виховні та соціальні функції [4, с. 134].

Роль краєзнавства в освітньому процесі, його вплив на формування свідомості і ціннісних орієнтацій підростаючого покоління – ці теми виникли на підготовленому ґрунті. Основи теорії шкільного краєзнавства були викладені ще видатним педагогом К. Д. Ушинським (1824 – 1871 рр.). Він уперше дав визначення краєзнавства як педагогічного поняття, виділив у ньому суспільно-економічний, освітньо-виховний і методичний аспекти.

У краєзнавстві К. Д. Ушинський убачав, насамперед, могутній засіб вивчення країни. Тому наголошував на потребі ввести в початковій школі вивчення спеціального предмета – батьківщинознавства. Цей курс, на думку педагога, мав бути пристосований до «горизонту кожної місцевості», мусивураховувати пізнавальні можливості учнів. К.Д. Ушинський робив акцент на необхідності розвивати у дітей «інстинкт місцевості», тобто розуміння взаємозумовленості природних процесів, уміння бачити місцевість у цілому, з усіма особливостями її природи, життя населення, господарського розвитку. У кожному районі, зазначав учений, «зосереджена маса відомостей історичних, географічних, етнографічних, статистичних, які вчитель має вміло використовувати, закладаючи надійні основи моральних почуттів, гуманізму, милосердя» [5, с. 28].

К. Д. Ушинський обґрунтував можливість реалізації краєзнавчого принципу у вихованні дітей, який передусім передбачав комплексність, усебічність, доцільність вивчення рідного краю, своєї Вітчизни. Він вважав, що де б не була людина, вона завжди мусить зберігати в серці дух свого народу, любов до рідного краю [6, с. 99 – 100].

Чимало зробив для розвитку шкільного краєзнавства учень і послідовник К. Д. Ушинського Д. Д. Семенов. Він розробив програму і систему уроків із краєзнавчого вивчення міста, які передбачали всебічне ознайомлення з місцевістю шляхом проведення систематичних спостережень, прогулянок та екскурсій [7, с. 6].

Інший видатний український педагог – Софія Русова (1856 – 1940 рр.), автор першого шкільного підручника «Початкова географія», виданого українською мовою, нерозривно пов`язувала виховання й навчання дитини з краєзнавством. «Ми збудуємо таку школу, котра б вся була пройнята національним свідомим натхненням, яке виявить вільно увесь наш національний духовний склад і міцно з`єднає нас з рідним краєм, з рідним людом». Вона вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічного розташування, клімату, історії рідного краю на певній території [8].

Нові ідеологічні, соціальні та наукові установи вимагали принципово нової побудови процесів виховання й навчання дітей та молоді, відкинувши досвід традиційної педагогіки, радянські освітяни, для забезпечення школи методологічною базою та практичною програмою, звернулись до досвіду зарубіжної теорії й практики. Вивчення і запозичення здобутків європейської та американської школи стало однією із особливостей української педагогіки 1920-х років. Приступаючи до організації шкільної справи в республіці, її керівники розуміли, що успіх в цій сфері залежить, в значній мірі, від наукового обґрунтування і практичного вирішення «чому і як навчати».

Радянська педагогіка в той час лише зароджувалась як наукова дисципліна і не могла дати відповідь на ці питання. Наявність чіткої ідеологічної установки на рівні освітньої політики та не розробленість її в прикладному плані надавала якийсь час науковцям змогу проводити дослідження, керуючись розумінням проблеми, яка розглядалась. До того ж, в період 20-х років XX ст. в Україні, завдяки процесу українізації, склалася особлива політична ситуація, яка дозволила українським вченим в повній мірі скористатися можливістю вивчення прогресивних ідей реформаторської педагогіки.

Особливий інтерес в цей період викликали у освітян здобутки найбільш розвинених європейських держав та Америки. Чималий внесок у висвітлюванні питання теорії й методології освіти, питання освітньої практики за кордоном, краєзнавчої освіти, зробила редколегія журналу «Шлях освіти» (1922 – 1926 рр.). Цей часопис був центральним органом Державного Науково-Методологічного Комітету. Завдяки праці співробітників журналу, українське вчительство отримало можливість ознайомлюватись з найновішою і достовірнішою інформацією з освітянських проблем, стати дописувачем міжнародного педагогічного журналу на мові есперанто, брати участь в

міжнародних конференціях та з'їздах. Можна говорити, що «Шлях освіти» став засновником комплексного вивчення зарубіжного досвіду, виступив піонером у дослідженні краєзнавчої педагогіки.

Українські педагоги могли не тільки заочно познайомитися із здобутками своїх колег (через часопис), але й здійснити закордонні відрядження. Поїздки українських освітян за кордон проводилися за плановою тематикою, були більш організованими і цілеспрямованими. Слід зазначити, що майже всі звіти про такі відрядження друкувалися у вигляді статей чи повідомлень в «Шляху освіти».

Переважна кількість закордонних поїздок здійснювалася до Німеччини. Це пояснюється певними причинами. По-перше, причинами політичного характеру: активний революційний рух німецьких робітників, проголошення на території країни радянських республік та Веймарська конституція характеризували Німеччину як друга та союзника країни Рад. По-друге, географічне розташування країни робило її привабливою в інформаційному плані. По-третє, це внутрішній розвиток самої педагогічної науки та організація шкільної справи в Німеччині. Вітчизняні педагоги ще в дорадянський період відмічали цінність педагогічних пошуків німецьких філософів і педагогів, наголошували на необхідності їх вивчення. С. Русова, наприклад, зазначала: «Ідеалістична школа Германії, захоплена вихованням душі і розуму дитини по великих заповітах найкращих філософів – здається нам – має більш широке бачення й більш вічну цінність» [9, с. 70].

Отже, на розвиток шкільного краєзнавства в Україні значною мірою вплинула німецька система «Heimatkunde». Ідея «малої батьківщини» з`явилася в атмосфері формування регіональної самосвідомості після об`єднання Німеччини в 1871 році. Місцева історія була піднята до рівня національної [10, с. 32]. Уже на початку 20-х років XX ст. в основу шкільних програм з історії Німеччини був покладений обласний принцип викладання краєзнавства (Heimatkunde, Landeskunde) [10]. У пояснювальній записці до нових навчальних планів зазначалося: «Викладання базується на краєзнавчому реальному матеріалі і знайомить дитину з окремими сферами життя рідного краю». І далі: «Усі інші навчальні завдання, такі, як письмо, малювання, праця, математика, вивчення мови, навколишнього середовища виникають із реалій (Sachgebiet) області, краю. Цей краєзнавчий ухил у шкільній роботі полягає в тому, що викладання починається з ближнього оточення дитини й поступово розширює коло реальних знань, знайомить її з рідним краєм у вузькому і більш широкому розумінні слова» [11, с. 173]. Особливу увагу німецька педагогіка приділяла введенню етнографії рідного краю до шкільного курсу. Так, наприклад, прусське міністерство народної освіти включало цей предмет у навчальні плани німецьких навчальних закладів підвищеного типу.

Краєзнавство в Німеччині поступово перетворилося в могутній науково-суспільний рух, покликаний відіграти велику роль як в економічному, так і просвітницькому житті країни. Аналіз літератури, присвяченої краєзнавству в німецькій педагогіці, дає можливість зробити висновок про те, що проблеми, які були актуальними для вітчизняної шкільної системи, не обійшли й Німеччину. Фахівці намагалися відповісти на ті самі питання: Що таке краєзнавство? У чому полягає його зміст? Чи необхідно його вводити в шкільні курси?

Однозначної відповіді педагоги Німеччини не дали. У вирішенні зазначеної проблеми спостерігаємо дуалізм: краєзнавство розуміється і як предмет викладання, і як спеціальний метод. Однак принцип локалізації, краєзнавчий ухил шкільної освіти – це та теза, яка об`єднувала всі педагогічні кола країни [12].

Поступово в школах Німеччини вводилися комплексні програми, основою яких було краєзнавство. Саме такий підхід дозволяв німецьким педагогам закладати підвалини нової школи.

Також у зазначений період спостерігаємо «регіональний», «краєзнавчий» характер викладання в офіційних програмах італійських, іспанських, польських шкіл. Принцип локалізації переконливо впроваджував в своїх розробках Джованні Крочані. Цікавився проблемою заповнення шкільних програм місцевим краєзнавчим матеріалом Рафаель Альтаміра. Один із провідних польських педагогів, Генрих Ровід, зауважував, що головним предметом навчання дітей до 11 років повинно бути тільки краєзнавство. У багатьох школах Польщі воно було введено в якості окремого предмета [12, с. 174].

Українські радянські освітяни також намагалися сформувати якісно відмінну структуру освіти, школу нового зразка, перевиховати учня в іншому ідеологічному напрямі. Проблематика краєзнавчої роботи в школі потрапляє у фокус професійних інтересів небайдужих до цього і стає предметом обговорень на відповідних конференціях, з`їздах, на шпальтах тематичної періоди-

ки. На початку 1920-х років у пресі розгортається дискусія щодо визначення суті, змісту, обсягу, методів, значення і статусу краєзнавчої роботи в школі. Спостерігаємо, з одного боку, дискусію з приводу організаційних форм самої школи і краєзнавства в ній, з іншого – його змісту і статусу в навчально-виховній роботі. Автори тем зі шкільного краєзнавства доходили висновку, що це не тільки обов`язковий предмет викладання, завдяки йому можна впроваджувати як нові, так і традиційні навчальні курси, комплекси, дослідницькі методики. Крім того, акцент робився на виховному значенні краєзнавства, його здатності згуртувати учнів, зацікавити їх спільною темою, певним курсом, дати можливість виявити себе. Утім, почуття здорового глузду не втрачалося, бо усвідомлювалась неприпустимість руйнування ефективної та методично життєздатної предметної організації навчально-виховного процесу, який краєзнавство мало лише доповнити.

Дискусію з питань розвитку шкільного краєзнавства відображено на сторінках журналів "Шлях освіти", "Краєзнавство", "Радянська освіта", "Просвещение Донбасса" та ін.

Усі автори тематичних статей дотримувалися думки, що в нових умовах політичного, економічного, культурного життя суспільства України необхідно реформувати систему освіти і поширювати краєзнавчу дисципліну в навчальних закладах. З цією метою пропонувались різноманітні програми, головна мета яких полягала в наближенні школи до реального життя шляхом збирання відомостей про свій край.

Процес включення краєзнавства до шкільних програм пройшов ряд етапів. На цьому шляху виникло чимало об`єктивних і суб`єктивних перешкод. Тривалий час не було єдиних критеріїв викладання краєзнавчих дисциплін. Ще в 1921 році на І Всеросійській конференції наукових товариств була обґрунтована доцільність введення до переліку суспільних дисциплін нового предмету. Але Наркомат освіти України не зумів оперативно розробити навчальні програми з краєзнавства і забезпечити методичне керівництво. Зразки програм мали схематичний характер. Учителю пропонувалося наповнювати ці схеми конкретним змістом, локалізувати їх відповідно до певних територіально-адміністративних кордонів. Фактично, перш ніж органічно ввести краєзнавчий матеріал у канву навчального процесу, вчитель мусив сам досконало вивчити історію, економіку, природні умови свого краю, що не завжди було можливим. Потрібно зазначити, що на початковому етапі підґрунтям для проведення уроків з краєзнавства були колишні програми з історії та географії [14, арк. 1 – 13].

У 1920 – 1921 роках Народний комісаріат освіти України видав навчальний план єдиної семирічної трудової школи. До навчальних програм цих шкіл були введені й предмети краєзнавчого циклу. Згідно з навчальним планом на предмет «краєзнавство» виділялося 37 годин на рік для учнів обох концентрів. Уроки краєзнавства передбачали знайомство з історією, географією та економікою краю [14, арк. 53 – 55]. Орієнтація шкільних програм на проблеми тодішньої сучасності зумовила скорочення матеріалу з історії рідного краю, зокрема з історії культури. У цих програмах домінує класовий підхід до історичних подій та до оцінки діяльності ряду осіб. Історичні події і факти давалися учням без хронологічної послідовності, вибірково. Ці програми були перевантажені навчальним матеріалом, аналіз й узагальнення історичних фактів підмінювалися соціологічними схемами.

З переходом освітніх закладів до роботи за комплексними програмами (1923/1924 навчальний рік) самостійні курси історії в школах остаточно ліквідовувалися. Знання з історії та географії України учні отримували залежно від тем комплексів, що вивчалися. Елементи краєзнавства входили до всіх частин навчального плану. Краєзнавчий матеріал знаходив місце у викладанні мови, літератури, географії, математики, праці, суспільствознавства тощо. Дані про кількість населення, провідні галузі кустарної промисловості регіонів, різні статистичні відомості, історико-етнографічні матеріали використовувалися при складанні прикладів для граматичних правил і математичних задач. Загальна атмосфера зацікавленості краєзнавчими дослідженнями відбилася на позитивному ставленні до них учнівської молоді. У той же час спостерігаємо пожвавлення інтересу і з боку вчителів, які розглядали краєзнавство як один із чинників виховання дитини.

Своїм комплексним підходом привертає увагу програма, розроблена вчителем Новоолександрівської трудової школи Мелітопольського округу, активним краєзнавцем А. Курило-Кримчаком. Автор звертає увагу на необхідність дослідження та висвітлення проблем історичної географії, історичної демографії краю тощо [15, с. 16 – 19]. Як приклад успішного втілення програми він наводить досвід Новоолександрівської

школи, де вчителі створили наукове краєзнавче товариство, члени якого не тільки збирали усні перекази та архівні матеріали з історії району, а й вивчали основи етнографії, природні багатства, тим самим наповнюючи конкретним змістом курс краєзнавства. У товаристві нараховувалося 7 секцій, і всі вони не відчували нестачі бажаючих брати участь у краєзнавчий справі. Найбільш важливим, на думку автора, є те, що в цій активній роботі були зайняті учні і, таким чином, досягався подвійний результат – освітній і виховний. Заслуговують на увагу здобутки фольклорно-етнографічної секції, яка зібрала значний матеріал до народного календаря, зробила чимало записів-зразків місцевих діалектів, переказів, казок, старовинних пісень. Зібрано було також колекцію малюнків та фотознімків. Секція мала зв`язок з етнографічною комісією ВУАН та Інститутом наукової української мови, отримуючи від них методичні поради, наукові збірники.

Свої програми викладання краєзнавства у школі пропонували Воронезький краєзнавчий гурток Глухівського округу, Бердянське і Кременчуцьке наукові товариства тощо [16].

У програмах для шкільного краєзнавства основний акцент робився на накопиченні точних знань у галузі природних ресурсів, економіки. Поступово головним мотивом краєзнавчої педагогіки стає соціально-економічне краєзнавство.

Різні періодичні видання, зокрема науково-методичний бюлетень УКК “Краєзнавство” широко пропагував досвід викладання історії краю, шкільного краєзнавства. У часописі містилася окрема рубрика “Шкільне краєзнавство”. Не можна сказати, що вона мала регулярну присутність у номерах журналу, але це не применшує її значущості в процесі впровадження краєзнавства в школах, оскільки географія розповсюдження, адреси дописувачів свідчать про популярність журналу в освітніх закладах. На жаль, часопис був більш популярним серед міських освітніх закладів, до сільських шкіл він майже не потрапляв. Це в першу чергу було пов`язано з жалюгідним фінансуванням сільських шкіл, у яких часто не вистачало коштів на необхідні речі – підручники, меблі, навіть крейду. Тому для звичайних шкіл часопис був розкішшю. Учителі переважно користувалися особистим досвідом, який допомагав їм проводити уроки з краєзнавства. На свій страх і ризик вони складали власні програми, у яких краєзнавство як елемент був присутній в кожному предметі. Ці програми значно відрізнялися від тих, які пропонувалися в педагогічній пресі (наприклад, краєзнавчі програми, надруковані в часописі «Шлях освіти», вимагали то значних транспортних витрат для проведення багатоденних екскурсій, то певної бази знань серед учнів і спеціальної підготовки вчителя для вивчення геодезичних можливостей краю) [17, с. 3 – 8]. Вони були ближчі до реальності і враховували психологічний, віковий, фізичний і феноменологічний розвиток дитини.

Органічне поєднання програмної і позакласної краєзнавчої роботи було невід`ємною складовою шкільного краєзнавства. Саме тому методистами і вчителями розроблялися науково-методичні засади позакласної роботи. Чимало уваги цьому питанню приділяли співробітники науково-дослідної кафедри ІНО. Методичний семінар Одеського ІНО розглянув питання організації і план роботи в шкільному гуртку українознавства. В своїх порадах він рекомендував починати роботу гуртка з проведення екскурсій до українських етнографічних та історико-археологічних музеїв, наукових бібліотек, інших відповідних установ. Доцільним уважалося складання альбомів, оформлення листівок, а також оприлюднення результатів праці гуртка в створенні кутка чи музею.

Як один із прикладів успішної та результативної діяльності шкільних краєзнавчих гуртків можна навести досвід Великописарівської семірічної школи на Харківщині. Краєзнавчий осередок був заснований у 1922 році. Організатор і керівник гуртка вчитель П. А. Сапухін [18] висував високі вимоги до його учасників, піклувався про актуальність порушених проблем. Результати краєзнавчої роботи учнями опрацьовувалися і систематизувалися у шкільному музеї. Його колекція археологічних знахідок була дуже різноманітною. Тут зберігалися кам`яні молотки, стародавній посуд, зброя, гарматні ядра, нумізматична колекція, прикраси тощо. Вивчаючи історію району, члени гуртка використовували оповідання й народні спогади про давнину, церковні архівні матеріали, друковані видання та інші джерела. Школярі видавали рукописні збірки, які потім використовували на уроках. Якщо подивитися на тематику, розроблену на їх сторінках, можна з упевненістю сказати, що вона могла б стати основою нарису про Великописарівський район. Члени гуртка активно займалися лекційною практикою. З 1922 по 1928 роки для мешканців району було прочитано понад 50 лекцій краєзнавчого змісту; учні охоче проводили екскурсії у шкільному музеї.

Позакласну краєзнавчу роботу організовували і керівники краєзнавчих гуртків, працівники музеїв на Харківщині. Скажімо, робота шкіл Ізюмщини гуртувалася навколо місцевого краєзнавчого музею. Тут проводилися численні екскурсії як в музеї, так і за його межами. Завідувач музею М.С. Сібільов читав популярні лекції перед дитячою та дорослою аудиторією. У цій справі активну участь брав і професор О.С. Федоровський, який, крім методичних порад та зауважень, проводив екскурсії з учнями околицями Ізюма.

У другій половині 20-х років XX ст. великого поширення набуває така важлива форма вивчення і пропаганди історії рідного краю як проведення навчальних екскурсій. Екскурсія була визнана універсальним краєзнавчим методом. Вивчення історії, природи, народногосподарських об'єктів села чи міста доповнювалось візуальним спостереженням та фіксацією важливих моментів, які не може дати жодний підручник. Адже для учнів отримання інформації в такому вигляді є доступнішим. Діти краще опановують матеріал, який пояснюється на близьких і зрозумілих прикладах з близького для них середовища. Зрозуміло, що екскурсія буде корисною в разі її досконалої підготовки. Учителю слід було заздалегідь розробити зміст і маршрути екскурсії. Однак самостійно з цим завданням він не завжди міг впоратися. Вчителю часто-густо не вистачало навичок екскурсійної роботи, методичної підготовки, літератури краєзнавчого змісту, а іноді елементарних знань. Отже, для впровадження екскурсій потрібна була відповідна допомога. У цьому напрямі заслуговує на увагу позитивний досвід науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія. Викладачами кафедри було розроблено типовий посібник з організації проведення історичних екскурсій «Слобожанщина в екскурсіях», відредагований професором О. В. Вєтуховим. У ньому наводилися сотні різних туристичних маршрутів по території Слобідської України, багато цікавих відомостей з історії рідного краю. Цей посібник був незамінним під час проведення позашкільних форм роботи, він мав важливе значення в навчальному процесі, а в окремих випадках може використовуватись і сьогодні.

Екскурсії застосовувалися не тільки під час уроків, але й були одним із позашкільних методів. Найважливішим є те, що під час цієї роботи відбувалося заохочення учнів, їх згуртування навколо вчителя, зближення між собою. Таким чином, досягався подвійний результат – освітній і виховний. Організаційне поєднання шкільної і позакласної роботи було невід`ємною частиною шкільного краєзнавства.

Роль екскурсій у шкільному краєзнавстві була неоціненною. Результатом такої форми занять мали бути не просто емпіричні враження чи підтвердження теорій, але й створення музеїв, заснування гуртків, краєзнавчих товариств.

Такі краєзнавчі осередки в школах проводили різнобічну роботу. Їх учасники не тільки збирали усні перекази, архівні матеріали з історії свого району, а й вивчали основи етнографії, природні багатства, наповнюючи конкретним змістом курс краєзнавства.

Центральною фігурою в шкільному краєзнавстві був учитель. Його роль величезна. Ще з часів виникнення дореволюційних товариств та інших об`єднань учителі зарекомендували себе як мобільна інтелектуальна опора науковців-дослідників, здатна не тільки виконувати практичні завдання, а й бути творчим механізмом справи. Виключно важливу роль відігравав сільський учитель, який часто був єдиним представником інтелігенції і носієм культури на селі. Вчителі зарекомендували себе не тільки як інтелектуальна опора науковців, вони мали бути творчим механізмом справи. Педагог мусив запроваджувати "дух і метод дослідження" в навчальний процес. Якщо розуміти цей термін правильно, його зміст багато чого може навчити викладачів. Перед вчителем ставилось конкретне завдання – виховувати в школяреві вміння самостійно мислити, працювати в колективі, тобто давати можливість учню спостерігати, робити і повторювати прості дослідження, добувати знання. Під час ознайомлення з темою школяр самостійно мусив висувати завдання, розробляти програму, вирішувати можливість розподілу тем між групами й окремими учнями, контролювати виконання завдань, а потім провести апробацію результатів, які були одержані внаслідок екскурсій, лабораторним шляхом, вивченням літератури та архівних документів, усним опитуванням та за допомогою анкетування.

Цікаво, що подібні методи навчання актуальні й сьогодні. Сучасна педагогічна наука пропонує як різновид методик інтерактивні методи. Їх суть полягає в тому, що навчання відбувається шляхом взаємодії всіх учнів. Це співнавчання (колективне, кооперативне, навчання у співпраці), у якому вчитель та учні є суб`єктами навчального процесу. Учитель виступає лише в ролі організатора, координатора, лідера групи учнів.

Під час застосування інтерактивних методів, як правило, моделюються реальні життєві ситуації, пропонуються проблеми для спільного вирішення. Тому вони найбільш сприяють формуванню в учня вмінь і навичок, виробленню власних цінностей, створюють атмосферу співробітництва, творчої взаємодії в навчанні. Учні мусять навчитися думати, розуміти суть речей, осмислювати ідеї і концепції, і вже на основі цього – вміти шукати потрібну інформацію, трактувати її.

Але це не означає, що при "дослідницькому принципі" роль учителя другорядна. Навпаки, і учень, і вчитель мають бути дуже активними. Педагог створює умови для самостійної, індивідуальної роботи школяра. У такій творчій атмосфері зникає протистояння між учнем і вчителем. Вони співробітники, але один із них – старший досвідчений друг, вірний помічник, приклад для наслідування. У вчителя з`являється можливість для подальшого фахового зростання, для зміни себе, для постійного навчання разом з учнями.

Таким чином, можемо констатувати, що сучасні «інновації», «актуальні методи сьогодення» були популярними у шкільній педагогіці ще в 1920-х роках. Найповніше їх можна було використовувати на уроках краєзнавства, яке за своїми формами і методами мало демократичний і творчий характер. Для вчителів актуальним було гасло: "Школа може бути новою лише тоді, коли вона не тільки збагне краєзнавство теоретично, а й практично" [19, с. 40]. Але виконати це завдання вчитель міг, маючи добру наукову і методичну базу.

Отже, можемо відмітити значне поширення краєзнавчої роботи у шкільній освіті в Україні в 1920-х роках: краєзнавство вводилося як елемент комплексних учбових програм, відкривалися шкільні краєзнавчі музеї, учнів залучали до дослідницької роботи, привчали до самостійності під час вивчення краєзнавчих комплексів. Велику роль краєзнавство відіграло у формуванні національної самосвідомості, любові до рідної землі, патріотизму. Проте власне краєзнавство протягом 1920-х років так і не набуло самостійного значення в школах. Ознайомлення лише з окремими фактами й деякими відомостями не забезпечувало повноцінних знань в учнів з історії рідного краю. Не сприяло формуванню об`єктивних знань і однобічне тлумачення змісту краєзнавства, яке поступово зводилося до вивчення тільки природних і виробничих можливостей краю.

Джерела та література

1. *Удод О.* Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6 – 9; Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукр. наук. конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 14 – 15 травня 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2010.

2. *Бездрабко В. В.* Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930 х рр.): Монографія. – К., Кам`янець-Подільський, 2005; *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. – К.: Ін-т історії України, НАН України, 2003; *Данилюк Ю. З.* Український комітет краєзнавства: склад та діяльність // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб.статей. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 193 – 207; *Заремба С. З.* Українське пам`яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995; Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. – Кам`янець-Подільський, 2002; *Кашаба О. Ю.* Внесок освітян Харківщини в розвиток історичного краєзнавства в 20-х – початку 30-х років XX ст.: Монографія. – Харків, 2009. та ін.

3. *Кузьменко М. М.* Система освіти УРСР 1920-х років: історико-теоретичний аспект // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 67.

4. *Чадаєва К. Ю.* Розвиток історичної освіти в Україні у 20 – 30-ті роки XX ст.: дис. ...канд.іст.наук: 07.00.01. – Харків, 1996. – С. 134.

5. *Ушинський К. Д.* Рідне слово // Вибрані педагогічні твори: у 2-х т. – К., 1983. – Т. 2. – С. 28.

6. *Ушинський К. Д.* Теоретичні проблеми виховання і освіти // Вибрані педагогічні твори: у 2-х т. – К., 1983. – Т. 1. – С. 99 – 100.

7. *Костриця М. Ю.* Збагачення духовної культури педагогічних і учнівських кадрів засобами краєзнавчої роботи // Роль краєзнавства у духовному збагаченні особи: Матеріали наук.-практ. Конференції. – Житомир, 1998. – С. 6.

8. *Русова С. Ф.* Серед рідної природи. – Катеринослав, Київ, Лейпциг, 1922.

9. *Русова С.* Республіка молоді в Америці // Світло. – 1914. – № 7 – 8. – С. 70.

10. *Верменич В. Я.* Процеси інституалізації краєзнавства в Україні 20 – 30-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2003. – Вип. 22 – 23. – С. 32.

11. Близькими до поняття «краєзнавство» в німецькій мові є: „Heimatkunde“, „heimatkundlicher Unterricht“, „bodenständiger Unterricht“; в англій-

ській мові є: „local sciencі“, „area studies“, „case studies“; у польській мові є „krajoynawstwo“; у французькій мові є: „science du lieu natal“. Як правило ці визначення застосовуються здебільшого для означення країнознавчих і регіональних досліджень та при вивченні часткових проблем, окремих випадків; *Кагаров Е. Г.* Комплексная система преподавания в германской школе // Просвещение Донбасса. – 1924. – № 5 – 6. – С. 18 – 20; *Кагаров Е. Г.* Современные течения в методах преподавания географии и краеведения в Германии // Краеведение. – 1926. – № 4. – С. 509 – 520.

12. *Кагаров Е. Г.* Современное педагогическое движение в Западной Европе и Америке. – М., 1928. – С. 173.

13. *Kesseler K.* Pädagogische Charakterköpfe. – Frankfurt a/M., 1925 [Оцінка поглядів 16 німецьких педагогів]; *Saupe E.* Deutsche Pädagogen der Neuzeit. – Osterwieck am Harz., 1924 [Біографії та характеристики поглядів 24 німецьких педагогів поч. XX ст.].

14. Школьные учебные программы (1921 г.) // ДАХО. – Ф.Р. 820, оп.1, спр. 165. – Арк. 1 – 13.

15. *Курило-Кримчак А.* Про краєзнавчу роботу в школі // Краєзнавство. – 1925. – № 6 – 10. – С. 16 – 19.

16. Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство. – 1928. – № 1, № 5.

17. Краєзнавство в школі // Шлях освіти. – 1925. – № 11. – С. 3 – 8.

18. *Сапухін П. А.* Дослідча робота в справі вивчення історії місцевого краю // Шлях освіти. – 1925. – № 11; *Його ж.* Музейна робота в школі // Шлях освіти. – 1926. – № 3; *Його ж.* Справа з місцевими архівами // Радянська освіта. – 1926. – № 11; *Його ж.* З досвіду археологічної роботи школярів // Радянська освіта. – 1928. – № 7 – 8.

19. *Гревс И. М.* Краеведение в школе // Методы индивидуализирующего труда: Сб.статей. – М., 1925. – Вып. 2. – С. 40.

Ольга Кашаба

Краеведческое направление в украинской педагогике 1920-х годов

1920-е годы в Украине были периодом поиска новых эффективных форм и методов организации учебного процесса, когда применялись экспериментальные принципы функционирования системы образования. Советская власть пыталась построить собственную образовательную систему, применяя инновации, современные концепции развития школы. Одной из них было включение краеведения в школьные программы. В статье анализируются основные направления работы педагогов Украины в процессе становления краеведения как учебной дисциплины.

Ключевые слова: *историческое краеведение, работники образования, педагогика, инновации.*

Olga Kashaba

Regional direction in Ukrainian pedagogy in 1920s

1920s in Ukraine were the period of searching of new effective forms and methods of academic activity organization when the experimental principles of an educational service functioning were forced into application. Soviet power tried to build an education service of its own, it forced innovations and modern conception of school building into application. One of them was the introduction of country studies into the school programme. In the article the main directions of Ukrainian pedagogues working in the process of making country studies as an educational subject are analyzed.

Key words: *historic country studies, pedagogues, pedagogy, innovations.*

УДК 930.1:94(477.8)

Тетяна Гуменюк (м. Івано-Франківськ)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-х – 80-ті рр. ХХ ст.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано праці українських вчених, які присвячені дослідженню історії розвитку історичного краєзнавства в західних областях УРСР, історико-краєзнавчої спадщини відомих краєзнавців. Показано особливості розвитку теми, узагальнено науковий доробок вчених, виділено основні напрями досліджень.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, краєзнавчі дослідження, західні області УРСР, українське пам'яткознавство.*

Історичне краєзнавство є галуззю історичного знання, яке всебічно вивчає історичний процес певного краю, населеного пункту. Як наука історичне краєзнавство виробляє власні методику й техніку історичного дослідження. Його понятійно-категоріальний апарат підпорядковується теорії історичного пізнання, тому постійно поповнюється і вдосконалюється надбаннями всіх історичних наук [8].

Від часу проголошення незалежності України історичне краєзнавство набрало нового розмаху й було позбавлене колишніх комуністично-партійних ідеологічних настанов. Це стало свого роду ренесансом у краєзнавчому русі, починаючи з 90-х років ХХ століття. За роки розбудови і становлення молодої Української держави вже чимало зроблено для відродження історичної пам'яті, духовності та культури, національно-патріотичного виховання народу. Великого значення у суспільному житті незалежної України набув краєзнавчий рух як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, дієвий засіб глибокого пізнання й всебічного дослідження окремих регіонів краю.

Українські дослідники, глибоко вивчаючи історичний шлях свого народу, з великим інтересом ставляться до культурної спадщини, побутових традицій інших народів. Як зазначав академік П. Тронько, краєзнавство – це і наука, і мистецтво донесення до широкого загалу особливостей історичного процесу. Неможливо переоцінити його виховну роль і моральну віддачу, адже це реальний інструмент концентрації суспільної енергії навколо пріоритетних завдань збереження історико-культурної спадщини та довкілля [59].

Слід погодитися із волинським науковцем Г. Бондаренко в тому, що історичне краєзнавство завжди збагачувало і збагачує історичну науку, а також у зіставленні зі світовою історією є достатнім полем перевірки загальних і окремих положень теорії і практики історичного пізнання. У свою чергу воно також використовує нові досягнення історичної науки, що дає змогу підняти історичне краєзнавство на новий рівень, формуючи історичні знання про кожну частинку рідної землі, її людей як важливий чинник національно-культурного розвитку народу, держави та світової цивілізації [9].

Метою статті є проведення аналізу дослідження історії розвитку краєзнавства в західних областях УРСР в першій половині 1950-х – 80-х рр. ХХ ст.

В останні десятиліття набувають поширення наукові публікації, присвячені теоретичним питанням про предмет і завдання історичного краєзнавства. Можемо виділити наукові дослідження Г. Бондаренка, Я. Жупанського, В. Круля, О. Кашаби [7; 32; 38; 39].

Вагомий внесок у дослідження проблем історії та теорії історичного краєзнавства зробив академік П. Тронько [56; 57; 58; 60]. Особливу увагу автор звернув на процес становлення і розвитку краєзнавства в 50 – 80-ті роки ХХ століття.

Основні етапи створення та розвитку системи краєзнавчих бібліографічних покажчиків про історичні регіони України проаналізувала молода рівненська дослідниця С. Гуч [23]. У післявоєнний період відбулись докорінні зміни в організаційній структурі бібліотечного краєзнавства. До краєзнавчої бібліографічної діяльності залучаються наукові бібліотеки. У цей період активізує свою діяльність Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника [24]. Щоб з'ясувати кількісну та якісну картину розвитку краєзнавчої бібліографії про історичні та природно-географічні регіони

України в останні радянські десятиріччя, автор проаналізувала вторинний документальний потік, зафіксований у бібліографічних посібниках Національної історичної бібліотеки України «Краєзнавчі видання бібліотек УРСР» за 1976-1990 роки.

Дослідженням історії розвитку краєзнавства Волині займається історик і краєзнавець Г. Бондаренко [4; 5]. Автор спробував дослідити краєзнавчу бібліографію Волинської області, котра необхідна для знання джерельної та історіографічної бази Волині, висвітлив діяльність та здобутки у краєзнавстві та краєзнавчій освіті Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України [4]. Історик відзначив, що Луцький учительський інститут, реорганізований у державний педагогічний 20 листопада 1951 р., став здійснювати керівництво краєзнавчими дослідженнями. Деякий час у 50-х рр. видавалися «Наукові записки Луцького педінституту», в яких вміщено праці викладачів історичного факультету, серед яких більшість представляють публікації історико – краєзнавчого характеру. Великою роботою для всіх краєзнавців було написання тому «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область», яка успішно завершилася у 1970 році [6].

Для дослідження розвитку історичного краєзнавства Волинського регіону велике значення має праця І. Ярмошика [62]. Вивченню історичних досліджень регіону присвячено третій розділ монографії. Історик відмітив, що у післявоєнний час «відлиги» та «застою» краєзнавчі розшуки на території регіону хоча й проводилися, однак не так активно, як у попередні роки, й були обмежені можливостями публікування їх результатів. І. Ярмошик справедливо вказує, що монографій, присвячених загальній історії Волині, в радянський час з’явилося небагато, а тому значну цінність являють собою праці К. Гуслистого, М. Петровського, С. Бєлоусова, М. Котляра, І. Крип’якевича, В. Смолія, М. Кучинка, Ф. Шабульда, Я. Ісаєвича, І. Свєшникова, Л. Коваленка, О. Михайлика та інших.

Спробу висвітлити історію краєзнавства УРСР в другій половині ХХ ст. зробив рівненський краєзнавець, дослідник історії Г. Дем’янчук [28]. З початку 1970-х рр. Г. Дем’янчук проводив велику роботу в галузі краєзнавства. В обласній газеті «Червоний прапор» він заснував і протягом тривалого часу вів краєзнавчу сторінку «Краю наш поліський», де публікувалося чимало матеріалів з історичного краєзнавства. Праця «Українське краєзнавство: сторінки історії» є своєрідним підсумком наукової праці та краєзнавчих досліджень Г. Дем’янчука, якими він займався впродовж усього свого життя, і була довершена його синами. Автори наголосили, що у другій половині 50-х та в 60-х рр. ХХ ст. розпочався процес відродження краєзнавства. Він пов’язаний, насамперед, з вимушеним пом’якшенням тоталітарного режиму після осудження «культу особи» [29]. Намагання партійно-державної влади зміцнити свої позиції у сфері буденно-історичної свідомості населення, фахове зростання історичних сил у регіональних наукових центрах привели до кількісного зростання краєзнавчої літератури, яке помічається з другої половини 1950-х років. Безпосередніми організаторами краєзнавчої літератури стали державні регіональні видавництва. Автор реконструював діяльність видавництва «Каменяр» (Львів), яке започаткувало серію «Вивчай рідний край» про західноукраїнські міста – районні центри Львівської, Рівненської, Волинської, Тернопільської областей, запропонувало читачам путівники по обласних та районних музеях, збірки нарисів про природу Волині, Поділля, Галичини [30]. Важливим чинником розвитку краєзнавства 1960 – 1980-х рр. стало Українське товариство охорони пам’яток історії та культури, початок діяльності якого датується 1966 р. і збігається з початком роботи над «Історією міст і сіл» [31].

В останні десятиліття в епіцентрі дослідницької уваги опинилися видатні постаті українського краєзнавства західних областей УРСР другої половини ХХ століття. Доробок відомого українського архівіста О. Мацюка, унікального фахівця в галузі історії паперу, філігранології, краєзнавця, заслуженого працівника культури України, досліджували Я. Дашкевич, І. Матяш, Я. Ісаєвич [25; 47; 33].

Я. Дашкевич аналіз досліджень О. Мацюка розпочав з початку 1960-х рр., коли відбулась активізація досліджень з допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін у період так званої хрущовської відлиги. Львівський історик підкреслив, що статті про джерелознавче значення філіграней для вивчення історії папірництва та про використання водяних знаків для встановлення часу написання документів мають значний крок вперед. О. Мацюк перший в українській філігранології застосував статистичний метод для визначення часу залежаності паперу в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століть [26]. Я. Дашкевич розкрив великі ускладнення, політичні репресії,

через які видання книжки О. Мацюка «Українські філіграні XVI – XX ст.» було зупинено [27].

У 2009 р. у видавничому центрі Львівського національного університету імені Івана Франка вийшла друком книга, яка вміщує шістнадцять дослідницьких статей різної наукової тематики та двадцять шість спогадів, які присвячені постаті архівіста О. Мацюка [52]. Своєрідним додатком до книги є бібліографія опублікованих праць О. Мацюка, яку на підставі особистих записів вченого підготував до друку його учень І. Сварник.

Комплексним дослідженням життєвого та творчого шляху знаного львівського архівіста, краєзнавця, директора Центрального історичного архіву України у Львові можна вважати кандидатську дисертацію С. Шпак [61]. До основних напрямів науково-дослідницької діяльності О. Мацюка в галузі краєзнавства автор віднесла дослідження історії населених пунктів західноукраїнського регіону та розробки питань українського пам'яткознавства. С. Шпак відзначила, що дослідник брав участь у підготовці статей до двох томів багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР», розробив принцип наукової каталогізації та класифікацію пам'яток оборонної архітектури в Україні і опублікував близько 5 тис. об'єктів як збережених, так і відомих лише з архівних документів, опублікованих матеріалів, переказів, мікротопонімів. С. Шпак підсумувала, що громадсько-організаційна діяльність О. Мацюка в галузі історичного краєзнавства була зосереджена навколо питань збереження історичної спадщини України, створення експозицій краєзнавчих музеїв, популяризації краєзнавчих досліджень.

Серед сучасних істориків України, відзначив академік НАН України Я. Ісаєвич, важко назвати когось, хто надавав би такого великого, майже рівнорядного значення всім трьом напрямам пошукової діяльності: фронтальні пошуки в архівах, фронтальне експедиційне обстеження пам'яток старовини, пошуки інформаторів і творення нових джерел на підставі записів їхніх розповідей [34]. Я. Ісаєвич повідомив, що з 1980-х рр. все частішими стають праці О. Мацюка про окремі замки і фортеці, згодом створюються узагальнюючі нариси про оборонне будівництво Поділля і Галичини, про ряд міст і сіл Підкарпаття, а також про Львів [35].

Великий внесок у дослідження творчих здобутків видатних істориків, краєзнавців, розвитку історичного краєзнавства західних областей УРСР другої половини XX ст. зробив і продовжує роботу Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, а зокрема відділ новітньої історії. Інститут активно розробляв історико – краєзнавчу тематику, що представлена такими виданнями як «Жовківщина». Т. 1-5 (1944-1998), «Рогатинська земля: історія і сучасність» (1995, 2001), «Бойківщина»: історія та сучасність», вип. 1-2 (1995-1996) [36]. На сторінках Інформаційних бюлетенів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича сучасні дослідники порушують цілу низку питань, пов'язаних із видатними постатями історії та історичного краєзнавства [48; 49].

Слід відмітити багатолітню працю відомих прикарпатських істориків – краєзнавців В. Грабовецького, П. Арсенича, І. Гавриліва, котрі своєю невтомною діяльністю зробили чималий внесок у розвиток краєзнавчих досліджень західних областей УРСР другої половини XX ст., національне відродження Прикарпаття [19; 20; 21; 22; 42; 18; 53].

Надзвичайно цікавими є підбірки світлин, листівок, різноманітних документів П. Арсенича до історії міст і сіл Івано-Франківської області, про відомих особистостей Західної України, фольклорно-етнографічних матеріалів з Гуцульщини, Бойківщини, Покуття, які відображають національний колорит.

З нагоди 75-літнього ювілею у 2008 р. та 50-ліття історико – краєзнавчої діяльності Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка підготувала біобібліографічний покажчик (2008 р.), який висвітлює основні віхи життя краєзнавця, матеріали про наукову та культурно-громадську діяльність [37].

О. Ковальчук відмітила, що колекція філокартії, книг, краєзнавчих і літературних матеріалів П. Арсенича лягли в основу створення експозиції музеїв, зокрема Каменяра у Львові, Криворівні та організацій виставки до різноманітних ювілеїв. За його дослідженнями і участю встановлено в Івано-Франківській області ряд пам'ятних знаків, проведено археологічні розвідки [40]. Зробивши аналіз публікацій про творчий доробок краєзнавця П. Арсенича, ми можемо зробити висновок, що на даний час у вітчизняній історіографії бракує комплексного дослідження історико – краєзнавчої діяльності П. Арсенича.

Систематизований перелік праць, публікацій В. Грабовецького, написаних у львівський період життя, подає бібліографічний покажчик друкованих праць співробітників Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові за 1951-1969 роки [55].

Слід відмітити працю історика, археолога М. Вуянко [14]. Автор проаналізувала створен-

ня, діяльність, роль Прикарпатської історичної школи академіка В. Грабовецького у розвитку досліджень історії рідного краю, його культури. Починаючи з 1950-х рр. і до сьогоднішнього дня, відзначає дослідниця, В. Грабовецький займається проблемою народних визвольних рухів, зокрема, опришківства. За час роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР (1953-1975 рр.) вчений зумів виявити в архівах України, Росії, Польщі багато нових документів і на їх основі опублікувати 850 наукових праць, серед яких 20 монографій, сотні статей, наукових розвідок, присвячених більшості історії Прикарпаття [15]. Автор подала перелік лише окремих видань, котрий говорить про значний творчий доробок В. Грабовецького. Даючи загальну характеристику Прикарпатської історичної школи академіка В. Грабовецького, М. Вуянко відзначила, що на сучасному етапі це є своєрідне неформальне, добровільне наукове об'єднання з нефіксованою внутрішньою структурою, яке здійснює програму науково-дослідницької роботи під керівництвом свого наставника [16].

Нашої уваги заслуговує праця М. Вегеша, присвячена життю і творчому доробку В. Грабовецького [11]. М. Вегеш зазначив, що починаючи з 1950-х рр. чітко викристалізувалися проблеми, над якими працюватиме вчений впродовж багатьох років – історія вірменських поселень в Галичині, рух опришків, гайдамаччина, вплив народно-визвольної війни на західноукраїнські землі тощо. В 1962 р. побачила світ монографія В. Грабовецького «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII століття». Вчений взяв участь у створенні багатотомної «Української Радянської Енциклопедії», написавши до неї ряд нарисів, зокрема, «Довбуш», «Дрогобич», «Опришки», «Звенигород Галицький» та десятки інших [12]. М. Вегеш детально висвітлив львівський та прикарпатський періоди наукової діяльності академіка. М. Вегеш наголосив, що в 1960-х рр. вчений започаткував історико – краєзнавчий напрям в обласній пресі. Історико – краєзнавчі нариси про міста Львівщини почало друкувати видавництво «Каменяр». Виданням нарису «Звенигород» львівське книжково – журнальне видавництво розпочало в 1957 р. серію подібних краєзнавчих публікацій [13].

У 2008 р. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника видав ювілейний збірник на пошану академіка В. Грабовецького [51]. Ряд статей (М. Кравця, М. Паньківа, Р. Лещишина, Б. Гавриліва) присвячені науково-педагогічній, історико – краєзнавчій та громадській діяльності В. Грабовецького [41; 53; 43; 18]. Зокрема Р. Лещишин зазначив, що ще в 1950-ті рр. В. Грабовецький пропагував на сторінках преси Станіслава історію Прикарпаття та України, друкував матеріали про опришківство й О. Довбуша. Впродовж 1960 – 1970-х рр. у часописі «Прикарпатська правда» з'явилися публікації з історії Прикарпаття XVII-XVIII ст., присвячені визвольній боротьбі українців [44]. Автор наголосив, що попри охоплення домінуючими питаннями, що їх висвітлював у своїх публікаціях В. Грабовецький, були краєзнавчі проблеми, серед яких важливе місце займало опришківство. Вже з першими кроками горбачовської «перебудови» вчений більш відверто заговорив у своїх інтерв'ю про вади охорони історико-культурної спадщини в УРСР, про байдужість до цього з боку влади та нігілізм щодо історії України загалом, який сформувався за часів СРСР [45]. Особлива роль публікацій академіка В. Грабовецького за часів СРСР полягає в тому, що він був одним із перших краєзнавців Прикарпаття, який друкувався в місцевих часописах. Вони давали можливість українцям дізнатися про справжнє минуле рідного краю та усвідомити їх особисту причетність до нього [46]. До ювілейного збірника увійшли спогади із життєвої і творчої стежини В. Грабовецького, які містять матеріал про розвиток історичного краєзнавства на Львівщині та Івано-Франківщині починаючи від 1950-х років XX ст., історико-краєзнавчу діяльність академіка [50].

Отже, перед істориками постає важливе завдання: комплексно дослідити історію розвитку історичного краєзнавства західних областей УРСР другої половини XX ст. в умовах радянської дійсності, всебічно оцінити доробок видатних краєзнавців у вивченні історії рідного краю.

Джерела та література

1. Академік Володимир Васильович Грабовецький: Бібліографічний покажчик / [Упоряд. М.М. Вегеш; Ужгородський національний ун-т, Науково-дослідний ін-т карпатознавства]. – Ужгород, 2003. – 128 с.

2. *Арсенич П.* Дослідники та краєзнавці Гуцульщини: Довідник / П. Арсенич, І. Пелипейко. – Косів: Писаний Камінь, 2002. – 279 с.

3. Бібліографічний покажчик історико-краєзнавчих публікацій за 1959-1988 рр. /

П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1989. – 76 с.
4. *Бондаренко Г.В.* Бібліографія краєзнавства Волинської області / Г.В. Бондаренко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2010. – Вип. 2. – С. 508-526.
5. *Бондаренко Г.* Волинській обласній організації Національної спілки краєзнавців України – 20 років / Г. Бондаренко // Краєзнавство. – 2010. – №1-2.– С. 113-121.
6. Там само. – С.115.
7. *Бондаренко Г.* Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства / Г. Бондаренко // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – №1. – С. 237– 243.
8. Там само. – С.237.
9. Там само. – С.241.
10. *Вегеш М.М.* Академік Володимир Васильович Грабовецький. Бібліографічний покажчик (Видання п'яте) / М.М. Вегеш, І.С. Гапоненко – Товт. – Ужгород, 2003. –128 с.
11. *Вегеш М.М.* Академік Володимир Грабовецький – визначний історик України. – Вид. 2-е, доп. / М.М. Вегеш. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. – 432 с.
12. Там само. – С.16.
13. Там само. – С.102, 104.
14. *Вуянко М.В.* Прикарпатська історична школа академіка В. Грабовецького: збірник / М.В. Вуянко. — Івано-Франківськ, 1997. – 18 с.
15. Там само. – С.9,10.
16. Там само. – С.16.
17. *Гаврилів Б.М.* Академік Володимир Грабовецький – літописець Прикарпатського краю / Б.М. Гаврилів // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В.В. Грабовецького. – Івано-Франківськ: [ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника], 2008. – С. 21-25.
18. Гаврилів Б.М.: Біобібліографічний покажчик: до 40-річчя наук., історико-краєзн. і громад. діяльн. та 65-річчя з дня народж. / [уклад. Г. Горбань]; ПНУ ім. В. Стефаника, Івано-Франків. ОУНБ ім. І. Франка. – Івано-Франківськ: [б.в.], 2008. – 64 с.
19. *Грабовецький В.В.* Академік Іван Крип'якевич: Збірник / [Упоряд. В.Б. Скоморовський]; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, Каф. історії України 2-ге вид., доп. – Івано-Франківськ, 2005. – 200 с.
20. *Грабовецький В.* Краєзнавець Петро Арсенич / В. Грабовецький // Краєзнавець Прикарпаття. –1992. – №2. – С. 5.
21. *Грабовецький В.В.* Іван Крип'якевич – визначний історик України. До 110-річчя від дня народження / В.В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.
22. *Грабовецький В.* Літописці історії України. Штрихи до портретів визначних істориків XIX – XX ст.: на допомогу викладачам, студентам та краєзнавцям / кафедра історії України Прикарпатського національного ун-ту ім. В.Стефаника / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 2005. – 99 с.
23. *Гуч. С.* Еволюція системи краєзнавчих бібліографічних покажчиків про історичні та природно-географічні регіони України / С. Гуч // Вісн. кн. палати: науково-практичний журнал. – 2010. – №7. – С. 18-22.
24. Там само. – С.20.
25. *Дашкевич Я.* Орест Мацюк як історик паперу України / Я. Дашкевич // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури (2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 706-712.
26. Там само. – С.707.
27. Там само. – С.708.
28. *Дем'янчук Г.С.* Українське краєзнавство: сторінки історії / Г.С. Дем'янчук, Б.Г. Дем'янчук, А.Г. Дем'янчук. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с.
29. Там само. – С.215.
30. Там само. – С.217.
31. Там само. – С.224.
32. *Жупанський Я.* Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства / Я. Жупанський, В. Крулъ // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 3-6.
33. *Ісаєвич Я.* О.Я. Мацюк – дослідник історичних джерел / Я. Ісаєвич // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т.4. – С. 157-159.
34. Там само. – С.158.
35. Там само. – С.159.
36. *Ісаєвич Я.Д.* Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ / Я.Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 2002. – Вип.4. – С.23.
37. Історико-культурна спадщина Прикарпаття. Наук. зб. на пошану Петра Арсенича з нагоди його 70-річчя та 45-річчя історико-краєзнавчої діяльності / [Упоряд. П. Арсенич, В. Любінець]. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 800 с.
38. *Кашаба О.* Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний ас-

пект / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2010. – №1-2. – С. 96-104.

39. *Кашаба О.* Феномен історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2005. – №1-4. – С. 31-34.

40. *Ковальчук О.* Арсенич Петро Іванович // www. history.org.ua/uahist/2_3/a.pdf. – С. 12.

41. *Кравець М.* Гордість Прикарпаття / М. Кравець // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В.В. Грабовецького. – Івано-Франківськ: [ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника], 2008. – С.17-20.

42. Краєзнавці Прикарпаття (XX ст.): Довідник / [Івано-Франківська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців; Науково-редакційний відділ при управлінні культури Івано-Франківської облдержадміністрації; Івано-Франківська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури] / П. Арсенич. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 114 с.

43. *Лещишин Р.* Проблеми історії України та історичного краєзнавства в публікаціях академіка Володимира Грабовецького / Р. Лещишин // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В.В. Грабовецького. – Івано-Франківськ: [ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника], 2008. – С.76-80.

44. Там само. – С.76.

45. Там само. – С.78.

46. Там само. – С.78.

47. *Матяш І.* Мацюк Орест-Нестор Ярославович / І. Матяш // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. / [Упоряд. Л.М. Федорова]. – К., 2003. – Вип.3: 1970 – 1990-ті роки – С.144-146.

48. *Мацкевий Л.* Пам'яті Юліана Дороша (1909-1982). Фотомитець, краєзнавець, людина / Л. Мацкевий // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2009 році. Інформаційний бюлетень / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – С.178-183.

49. *Мацкевий Л.* Степанові Пеняку – 80 / Л. Мацкевий // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2009 році. Інформаційний бюлетень / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2008. – с.166-168.

50. Моя прикарпатська життєва й творча стежина.. Спогади // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В.В. Грабовецького. – Івано-Франківськ: [ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника], 2008. – С. 105-190.

51. На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В.В. Грабовецького. – Івано-Франківськ: [ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника], 2008. – 563 с.

52. Нескінченна подорож: Книга пам'яті Ореста Мацюка / [уклад.: Г. Сварник, І. Сварник, Б. Якимович; редкол.: Б. Якимович, Д. Пельц (співголови), Т. Сварник та ін]. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 372 с.

53. *Паньків М.* Етнографічні дослідження Володимира Грабовецького / М. Паньків // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В.В. Грабовецького. – Івано-Франківськ: [ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника], 2008. – С. 26-30.

54. Петро Арсенич: біобібліографічний покажчик / Управління культури Івано-Франківської ОДА; Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Франка; [уклад. І. Боднарук; відп. за вип. Л. Бабій].– Івано-Франківськ, 2008. – 48 с.

55. Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР, 1951-1969: бібліографічний покажчик / АН УРСР. Інститут суспільних наук, Львівська державна наукова бібліотека / Укл. В.О. Гавриленко. – Львів, 1970. – 489 с.

56. *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Т. Тронько. – К., 2000. – 270 с.

57. *Тронько П.Т.* Краєзнавство в Україні: Здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців / П.Т. Тронько. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 125 с.

58. *Тронько П.Т.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи / П.Т. Тронько. – К.: Рідний край, 1994. – 107 с.

59. *Тронько П.Т.* Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку / П.Т. Тронько // Український історичний журнал. – 2004. – №2. – С. 84.

60. *Тронько П.Т.* Українське краєзнавство в XX ст.: До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців / П.Т. Тронько. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 85 с.

61. *Шпак С.М.* О.Я. Мацюк: архівіст та краєзнавець. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук 07.00.06. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2008. – с. 238.

62. *Ярмошик І.І.* Волинь в історико – краєзнавчих дослідженнях XIX- XX століть / І.І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, 2006. – 216 с.

Татьяна Гуменюк

Историческое краеведение в западных областях УССР (первая половина 1950-х – 80-ые гг. ХХ ст.): историография проблемы

В статье проанализированы труды украинских ученых, которые посвящены исследованию истории развития исторического краеведения в западных областях УССР, историко-краеведческого наследства известных краеведов. Показаны особенности развития темы, обобщена научная наработка ученых, выделены основные направления исследований.

Ключевые слова: *историческое краеведение, краеведческие исследования, западные области УССР, изучение памяток.*

Tatiana Gumenjuk

Historical study of a particular region in Ukraine's western areas in USSR (the first half of the 1950-s – 80-s of the XX th century): problem historiography

Ukrainian scientists' woks devoted to the research of history development of historical study of a particular region in Ukraine's western areas in USSR, outstanding scientists' history and country study inheritance are analyzed in the article. The peculiarities of theme progress are focused on, scientists' scientific work is generalized, basic researches trends are figured out.

Key words: *history and country study inheritance, regional researches, western areas of USSR.*

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

УДК 2-523.6(477) «17/18»

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

ВОДЯНІ МЛИНИ КИЄВА ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується діяльність водяних млинів Києва у ХІХ ст.

Ключові слова: *водяний млин, Київ, судноплавство, гребля, законодавство.*

Водяне млинарство Києва у ХІХ столітті розвивалося своїм самобутнім шляхом, специфічність якого визначалася столичним статусом міста, багатством і різноманітністю водних ресурсів, наявністю зручних шляхів сполучення, широтою споживчого ринку продуктів млинарства тощо.

Основою успішної діяльності водяних млинів Києва у досліджуваний період були прийнятні фізико-географічні (водні) умови міста та передмість. Завдяки цьому та ряду інших обставин соціально-економічного характеру, про які йтиметься нижче, водяні млини зайняли домінуюче положення у столичному млинарстві і кількісно переважали над іншими групами млинів (кінні, вітряні, парові) до кінця століття.

Найкращі умови для облаштування водяних млинів у Києві мав Дніпро, який омивав місто зі сходу та північного сходу на відстані 16 верст. Він добре підходив для облаштування наплавних (пересувних) млинів. У сер. ХХ ст. їх біля міста діяло 19 (всього на Дніпрі в межах Київської губернії нараховувалося 130 наплавних млинів). В І-й пол. ХІХ ст. чинне законодавство захищало і всіляко заохочувало влаштування наплавних млинів на Дніпрі в зв'язку з нестачею борошномельних млинів в місті. Для прикладу наведемо один випадок. У 1804 р. при сплаві по Дніпру лісу був пошкоджений наплавний млин повіреного Комерційного Радника Перетца, влаштований на фарватері ріки. За пошкодження сплавники були змушені сплатити власнику млина 23 крб. При цьому вони висловили невдоволення з приводу великої кількості водяних млинів на Дніпрі, які заважають судноплавству і сплаву лісу. Та на їхню скаргу місцева влада ніяк не відреагувала [10, арк.3].

Починаючи з 2-ї пол. ХІХ ст. млинобудівники почали втрачати привілеї на суднохідних і сплавних ріках. Особливо це стосувалося Дніпра. Правління Дніпровської пароплавної компанії «ходотайствовало об устранении препятствий для судоходства по Днепру от наплавных мельниц» і вимагало замінити наплавні водяні млини стаціонарними, а ще краще – вітряними. У відповідь київський громадський губернатор повідомив, що вітряні млини не задовольнять місцевих потреб, а знищення наплавних млинів розорить власників і ускладнить перемелення хліба, від чого зростуть ціни на борошно [9, арк.1 зв.]. Проте певні поступки судовласникам все ж були зроблені. Наплавні млини на Дніпрі дозволено було ставити лише з дозволу місцевого суднохідного начальства, під наглядом поліції, на місцях, визначених для цього зручними. Основною умовою отримання дозволу на побудову наплавного млина було облаштування його не на палях, а на канатах для вільного відводу в бік при проходженні судів і плотів [9,арк.2-7]. Наприкінці століття ситуація корінним чином змінилася на користь судновласників. Так, наприклад, стаття 363 Уставу шляхів сполучення попереджала, що водяні млини, визнані шкідливими для сплаву лісу і судноплавства та непереведені на вимогу суднохідного начальства у відведене ним місце, будуть знищені без виплати компенсації. Пізнішим циркуляром від 11 січня 1883 р. додатково було роз'яснено, що наплавні млини не можуть встановлюватись на головній течії ріки, у місцях, помічених суднохідними знаками, в місцях загрузки і розгрузки пароплавів, в місцях, де ведуться відомством шляхів сполучень роботи [13, арк.7 зв.]. Ліквідація привілейованого становища наплавних млинів на Дніпрі пояснювалася втратою того головного значення у круп'яно-борошномельному виробництві, яке мали водяні млини в 1-й пол. ХІХ ст. Їх замінили парові млинарські заклади, які не потребували специфічних умов для розташування і тим самим не заважали інтенсивному судноплавству на Дніпрі.

З півдня Київ був обрамлений глибокою долиною р. Либідь, притоки Дніпра. Сили течії цієї ріки цілком вистачало для облаштування великих стаціонарних (нерухомих) водяних млинів на три і більше поставів, а при спорудженні греблі і того більше. Млини на Либіді могли працювати цілий рік без зупинок. Особливо вдалим для дії млинів вважалося місце при впадінні Либіді в Дніпро –

Ялове, оскільки тут збиралося багато води, яка довільно спускалася в Славутич.

Не менш важливою для облаштування стаціонарних водяних млинів була р. Сирець, що протікала в Куренівському кварталі Києва. Проте умови діяльності млинів на ній були значно гіршими, ніж на Либіді. У більшості випадків водяні млини на Сирці потребували побудови греблі, оскільки ріка була неглибока, течія слабка, падіння води незначне. Взагалі млини більше як на 2-3 постави тут не могли діяти. Після дощів та весняних паводків береги обсипалися, затягувало мулом і піском водяні колеса млинів, що зупиняло їх роботу. Взимку під час сильних морозів ріка промерзала і млини теж не діяли. Практично не працювала млини і літом, лише після дощу діяли від кількох годин до кількох діб. На повну силу «водяки» на Сирці діяли лише весною і восени. Переважна більшість млинових гребель на річці була побудована ще у XVIII ст. Тому, крім того, що були вже старими, ще й мали недосконалу конструкцію - без водоспусків. Через це під час весняних паводків чи сильних дощів під напором води греблі проривалися, а самі млини руйнувалися. Так, наприклад, в червні 1857р. лише в Куренівському кварталі були зруйновані паводком 11 з 22 водяних млинів. П’ять з них більше не відбудовувались через значні пошкодження [6, арк.267]. Слід зазначити, що страждали від розливів рік не лише водяні млини на Сирці. Інші частини міста (Поділ в долині Дніпра, Нова Забудова в долині Либіді), а також більша частина передмість (Звіринець, Деміївка, Шуляка, Преорка), що розташовувалися на низьких узбережжях рік, теж іноді затоплювалися під час весняних паводків, а Оболонь і частина Подолу - навіть практично щороку. А значить щорічного ремонту потребували водяні млини, розташовані у цій місцевості. Приведення в порядок пошкоджених водяних млинів, а особливо гребель, потребувало чималих коштів. Так, наприклад, щоб відремонтувати в 1845 р. 4 казенні млини з греблями на Сирці, за підрахунками Київської Міської Думи необхідно було виділити 8000 крб. або по 2000 крб. на один заклад. Ці млини знаходилися в орендному утриманні у киян і приносили прибутку казні в середньому по 5 крб. на місяць (найменше – 26 крб. 86 коп. на рік міщанина Шкереди і найбільше купця Ковалевського – 87 крб.15 коп.) [2, арк.2]. Зрозуміло, що такі прибутки не перекриють витрат на ремонт млинів.

Щоб забезпечити безперебійну роботу водяних млинів протягом всього року, а також щоб врятувати заклади від весняних повеней, з 2-ї пол. XIX ст. почали масово застосовувати замість звичайних кам’яно-земляних насипів греблі з водоспусками, які давали можливість регулювати напір води. При них, як правило, влаштовували ставки для запасу води, яка використовувалася під час літніх посух. Утворювали ставок при допомозі дамби. Наприклад, ставок при водяному млині Києво-Печерської Успенської Лаври, що розташувався на р. Либідь в Лаврському Либідському хуторі, влаштований був при допомозі дамби шириною 1 1/2 саж і висотою 1 саж. Відстань від ставка до млина (водоспуск) - 27 сажнів [7, арк.11]. На силу падіння течії ріки, а значить ефективність роботи водяних млинів, мала вплив кількість гребель, поставлених на ній і відстань між ними. Чим чисельнішими були на річці водяні заклади і меншою відстань між ними, тим гірше вони діяли. Так, наприклад, при відстані 60-70 саж між греблями вода на дамбі нижче по течії піднімалася лише на висоту від 2 до 3 аршин.

Поширеним явищем в Києві було розведення риби в млинових ставках Під постійним наглядом мірошника цей промисел давав чималі додаткові прибутки власникам млинів, що використовувалися потім на розширення і вдосконалення основного виробництва - борошномельного. Наприклад, київські міщани Герасим Пискунов і Фома Карачуновський орендували у вдови колежського регістратора Євдокії Месневської терміном на 10 років водяний млин в передмісті Сирці. У млиновому ставку розвели вони цінних порід. Коли мірошників не було на млині, в червні 1830 р., власниця млина разом зі своїм зятем Олександром Кершем самовільно спустили воду з ставка, вибрали рибу і продали її в Києві на суму 80 крб. асигнаціями [11, арк.1-4]. Планувалося розводити рибу на продаж в ставку при згаданому вище млині Лаври. Але побудовані вище по течії цукровий і газовий заводи настільки забруднили воду Либіді, що це стало неможливим.

В І пол. XIX ст. водяні млини мали домінуюче становище в столичному млинарстві, як за кількісними показниками, так і за обсягом виробленої продукції. Розрізняли водяні млини приватні, казенні і монастирські. Проаналізувати соціальний статус приватних власників водяних млинів надзвичайно складно. Пов’язано це не стільки з відсутністю необхідних джерел, скільки з величезним різноманіттям, становим, національним, громадським, статевим, цих господа-

рів. Назвемо лише декількох з них: колежський асессор Толкунов, граф Гумільов-Бібарський, граф Естергалі, чиновник Влас Зубатов, княгиня Кудашева, іноземець Осіп Петерсен, полковник Давпозовський, підпоручик Шрамченко, міщани Кравченко і Россіанов, громадяни брати Лакуди і брати Кужпильські [6, арк.1]. Єднає їх єдина спільна риса – заможність.

Особливе місце в столичному млинарстві посідали монастирські водяні млини. Практично кожен монастир Києва мав свій власний млин. Причому працювали вони не лише на задоволення потреб ченців, а значною мірою на продаж. Шляхи появи млинарських закладів у монастирях різні. До 1-ї пол. XIX ст. їх, як правило, дарували церкві окремі городяни, громадські установи, уряд. Наприклад, водяний млин, розташований на околиці міста по дорозі на селище Гвоздьов, подарував Києво-Видубецькому монастирю уряд [12, арк.5]. Починаючи з 2-ї пол. XIX ст. монастирі самі активно займаються спорудженням цих закладів. Так, у 1891 р. Києво-Печерська Успенська Лавра розпочала власними силами побудову дерев'яного триповерхового під залізним дахом водяного млина на 2 постави. Кошторис на спорудження млина склав економ Лаври Ігумен Феодосій. Він же і керував будівництвом. Всього на побудову закладу ним було обчислено 1 191 крб. 85 коп., з яких 661 крб. 85 коп. виділялось на матеріали, а 530 крб. на столярні і покрівельні роботи. Інші види робіт планувалося зробити силами ченців. Споруда будувалася за проектом попереднього монастирського млина, теж спорудженого коштами Лаври. Старий млин колись повністю забезпечував борошном Лавру, а також ячмінним солодом, у кількості до 3 000 пуд., розмеленою фарбою до 3 000 пуд., і крейдою для побілок. /2, арк.1-14/. Проте не всі водяні млини Києва були такими багатофункціональними і досконалими. Взяти хоча б млин невідомого власника на р. Сирці в передмісті Куренівці: незначні розміри (8 на 12 аршин), деревина сосна, покриття дранка, греблі немає, лише невелика протока для спуску води. /5, арк.1/. Часто київські монастирі свої млини здавали в оренду приватним особам. Як правило, це траплялося тоді, коли в їхньому розпорядженні було по кілька закладів, або, коли вони не могли власними силами утримувати в належному порядку млини з греблями. Так, після того, як греблю водяного млина Києво-Видубицького монастиря на р. Веті в 1819 р. тричі прорвало і монастир самостійно не зміг її полагодити, то віддав заклад в оренду київському міщанину Єфстафію Лошакову на 10 років. За контрактом Лошаков мав власним коштом відремонтувати греблю і наперед за кожну третину року давати монастирю 50 четвертей житнього борошна, по 5 четвертей пшеничного і гречаного борошна, 2 четверті пшона і 3 четверті гречаних круп. Всього 65 четвертей якісних продуктів [3, арк. 2-6]. В 1831 р., коли сталося чергове пошкодження цієї греблі, монастир звернувся до міської влади з вимогою виділити для ремонту греблі казенних селян, мотивуючи це тим, що по дорозі, розташованій на греблі, часто проходили військові загони і казенний транспорт, через які і завдано греблі значних пошкоджень. Відповідь була однозначною: згідно чинного законодавства здійснювати ремонт мали ті, хто отримував під млина прибутки [12, арк. 2-4]. Нерідко орендування монастирських водяних млинів проходило з ускладненнями, особливо коли угода (кондиція) укладалася між сторонами усно, а не письмово. За таких обставин у сторін виникала спокуса її порушити, наперед знаючи, що відповідальність при цьому законодавством не передбачена. Так, наприклад, ошуканим при орендуванні водяного млина Києво-Грецького Єкатерининського монастиря виявився київський купець Нухим Немировський. У серпні 1856 р. він взяв в оренду на 4 роки млин цього монастиря. Окрім орендних грошей зобов'язався постачати в монастир різні продукти. Домовленість була усною з архімандритом Кирилом. Через два роки монастир млин у купця відібрав і передав в орендне утримання греку Цензаракі, який запропонував вигідніші орендні умови. Від порушення угоди Немировський поніс збитків на суму 718 крб. 28 коп., не враховуючи вартості внесених наперед продуктів [1, арк.2-3]. У іншому випадку збитки від недотримання угоди поніс Києво-Видубицький монастир. Правда, в цьому разі договір був укладений письмово, але в одному примірнику, який зберігався у орендатора і містив численні неточності. Київський купець Григорій Ваценко в січні 1857 р. орендував на 10 років монастирський млин з зобов'язанням сплачувати щороку по 526 крб. і відремонтувати пошкоджену греблю власним коштом. Та коли в серпні 1858 р. від сильних дощів млин з греблею були сильно зруйновані, він зник, аби їх не лагодити. Крім цього ще й таємно продав 6 мір монастирського жита по 3 крб. за міру, завезеного в млин для помолу. Впродовж багатьох років монастир безуспішно намагався зобов'язати родину

орендаря виплатити хоча б 272 крб. 50 коп. заборгованої Ваценком орендної суми за той час, що млин діяв [4, арк.1-2 зв.].

Чимала кількість водяних млинів столиці належала казні. Більшість з них були в дуже запущеному стані - “очень ветхи”. Міська влада не мала достатньо коштів і належного досвіду їх експлуатування. Тому всі ці заклади, як правило, здавалися в оренду приватним особам, за винятком хіба що зовсім старих споруд, на які не було попиту. Орендний термін міських водяних млинів складав переважно від 1 до 4 років. Середня орендна плата на початку століття становила 100 крб., а згодом за наказом Міністерства фінансів була підвищена на 20 крб.50 коп. Проте на практиці мало хто з орендарів погоджувався платити таку суму за старі заклади, які до того ж треба було власним коштом відремонтувати. Тому міська влада погоджувалася і на менші суми. Орендарями київських казенних водяних млинів були переважно місцеві жителі: купці і міщани. Але траплялося, що брали в оренду млини і прибулі з інших місць особи. У 1848 р., наприклад, наполегливо домагалися права оренди на недіючий куренівський млин з ставком, що звався “Барським” (назва походить від прізвища колишнього орендаря цього закладу) одеські купці Яхненко і Семиренко. За право оренди вони пропонували виплатити місту по 3 1/2 коп. за 1 кв. сажень землі, на якій розташовувалися млин і ставок (всього 5900 кв. сажень), викупити стару деревину, що залишилася від старого млина за 150 крб. сріблом, побудувати за власні кошти новий млин і, крім цього, ще сплачувати встановлену міським правлінням орендну плату [8, арк.4].

Друга половина XIX ст. ввійшла в історію столичного млинарства як епоха кардинальних змін, пов’язаних головним чином з появою та інтенсивним розвитком нового виду млинів - парових. Поява нових млинарських механізмів здійснила значний вплив на подальший розвиток водяного млинарства, водяні млини поступово почали втрачати домінуюче положення у столичному млинарстві і на поч. XX ст. практично зовсім припинили діяльність.

Таким чином, водяне млинарство Києва впродовж XIX ст. пережило періоди бурхливого розквіту і поступового занепаду. До суттєвих змін у діяльності водяних млинів столиці призвели інтенсивний розвиток судноплавства на Дніпрі у 40-х роках і запровадження парових млинів у 50-х роках XIX століття.

Джерела та література

1. Центральний Державний історичний архів України, ф. 127, о. 876, спр. 326.
2. Там само, ф. 128, оп.1, спр. 3035.
3. Там само, ф. 130, оп.2, спр. 763.
4. Там само, спр. 835.
5. Там само, ф. 221, оп.1, спр. 501.
6. Там само, ф. 442, оп.76, спр. 156
7. Там само, оп.78, спр. 106.
8. Там само, оп.81, спр. 365.
9. Там само, оп.87, спр. 44.
10. Там само, спр. 625.
11. Там само, оп.2, спр. 1079.
12. Там само, оп.3, спр. 1030.
13. Там само, ф. 692, оп.16, спр. 5.

Елена Жам

Водяные мельницы Киева XIX века

В статье анализируется деятельность водяных мельниц Киева в XIX в.
Ключевые слова: *водяная мельница, Киев, судоходство, плотина, законодательство.*

Elena Zham

Water-mill in the Kiev in XIX centuries

In the article analyzed activities water-mill Kiev in XIX centuries.
Key words: *water-mill, navigation, dam, legislation.*

УДК 394.014; 908

Стефан Машкевич (м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ ТАРИФІВ НА ГРОМАДСЬКИЙ ТРАНСПОРТ В КИЄВІ

Розглядається еволюція тарифів на проїзд у міському громадському транспорті Києва, з другої половини XIX століття по сьогоднішній день. Тарифи в різні історичні періоди співвідносяться з середніми зарплатами і цінами на товари і послуги повсякденного попиту. Досліджуючи "індекс вартості" (процентне відношення ціни однієї поїздки до середнього денного заробітку), робимо висновок, що в наші дні транспорт значно дешевше, по відношенню до доходів, ніж у період його зародження.

Ключові слова: *Київ, громадський транспорт, тарифи, ціни, заробітна плата.*

Громадський транспорт – одна з характерних рис сучасного міста. Коли густина населення перевищує певний критичний поріг, стає доцільним і економічно вигідним організувати регулярні пасажироперевезення за фіксованими маршрутами. "A city is only as good as its transit system" ("Місто є лише настільки гарним, наскільки гарна його транспортна система") – говорить сьогоднішня реклама в метрополітені Нью-Йорка. Лише добре розвинений громадський транспорт здатний впоратися з актуальною для всіх сучасних великих міст проблемою автомобільних заторів. Вельми важливою характеристикою громадського транспорту є його доступність. За рахунок поступок в зручності – заданого маршруту і розкладу, а також "нав'язуваних" пасажиру численних попутників – вартість транспортних послуг повинна бути такою, щоб практично кожний городянин міг дозволити собі користуватися транспортом у розумних обсягах, задовольняючи таким чином свої потреби в регулярному переміщенні містом.

Доступність транспорту для широких верств населення було від самого початку відображено в етимології його назв. Винахідником першого виду громадського транспорту – карети на кінній тязі, або омнібуса – вважається знаменитий французький фізик Блез Паскаль. 1662 року вулицями Парижа пішли так звані "carrosses à cinq sols", тобто "карети за п'ять су" [1], назва яких підкреслювала їх дешевизну: для порівняння, добра кімната в тодішньому Парижі обійшлася б від двох луїдорів, тобто 160 су на тиждень, а денне харчування – порядку луїдора, або 80 су [2]. Слово ж "omnibus" (у скороченому варіанті "bus"; ставши саморушним, він перетворився в деяких мовах на "автобус") в перекладі з латинської означає "для всіх". Відзначимо також походження терміна "диліжанс", що означає, як і "омнібус", карету, запряжену кіньми. У Франції цей вид транспорту спочатку називався "coche de diligence", потім залишилося тільки останнє слово, яке саме по собі означає "виконання чого-небудь швидко й акуратно" (підкреслюється, таким чином, швидкість і надійність цього виду транспорту).

У Києві потреба в громадському транспорті чітко окреслилася у другій половині XIX століття. Населення міста на той час сягнуло 50 000 осіб, при досить значних розмірах: близько 15 кілометрів завдовжки (по Дніпру) і 2-6 кілометрів завширшки. При цьому на все місто було лише близько 200 візників [3]. Обивателі з середнім заробітком не могли дозволити собі щодня користуватися послугами приватного візництва.

Перший відомий нам проект улаштування омнібусів в Києві відноситься до 1848–1849 років [4]. Реалізовано ж цю ідею було лише трьома десятиліттями пізніше. У січні 1878 року до Київської міської управи надійшла пропозиція київського 1-ї гільдії купця Меєра Левіна. Передбачалося "устроить удобные и поместительные омнибусы, которые будут ходить между Александровскою и Крещатицкою площадями", причому плата за проїзд в один кінець передбачалася не вище 10 копійок з людини [5]. Рух омнібусів (диліжансів) було відкрито 29 (17 за старим стилем) липня 1879 року, за маршрутом Олександрівська (нині Контрактова) площа – Бессарабська площа. Цікаво, що перший тариф на громадський транспорт був асиметричним (наскільки нам відомо, це єдиний такий випадок в історії Києва). Проїзд від Подолу до Бессарабки, тобто вгору, коштував 7 копійок, у зворотньому напрямку – 6 копійок [6]. Цей транспорт проіснував менш ніж півтора роки. В листопаді 1880 року міська санітарна комісія провела огляд диліжансів і надала докладний звіт, в якому вказала, що із семи наявних екіпажів п'ять не

тільки надзвичайно брудні, а й зношені до такої міри, що являють собою загрозу безпеці пасажирів. В результаті власника було притягнуто до відповідальності, а рух омнібусів було закрито [7].

Наприкінці 1882 року до міської управи надійшла заява титулярного радника Василя Іванова, який забажав влаштувати рух лінійок (відкритих парокінних карет на десять пасажирів) між Хрещатиком і Печерськом. Тариф мав становити 5 копійок в один кінець. Втім, цей проект так і не було реалізовано [8].

На ті часи, тариф у 5-7 копійок був досить високим. Для наочності, оцінюватимемо тариф за допомогою "індексу вартості" громадського транспорту – цифри, яка виражає, скільки відсотків середнього денного заробітку (вважаючи, для простоти, по 30 днів у місяці) складає вартість однієї поїздки в транспорті. Середня заробітна плата в Російській імперії в 1880 році становила 30,4 рублів на місяць [9], що, для 6-копійчаного тарифа, дає індекс вартості близько 6. (Це значить, що, здійснюючи одну поїздку кожен день, городянин із середнім заробітком витрачав би на транспорт 6% своїх доходів; здійснюючи дві поїздки – 12%.) У другій половині 1880-х років 5-6 копійок коштував кілограм житнього хліба.

Зниження собівартості й, відповідно, вартості проїзду стало можливим з появою рейкового транспорту. Кінь здатний везти півтонни по нерівній поверхні, три тонни по відносно рівній або десять тонн по ідеально рівній. Тому для перевезення заданої кількості пасажирів рейковим транспортом потрібно менше коней, у порівнянні з безрейковим – це дозволяє знизити експлуатаційні витрати.

В Києві міський рейковий транспорт – кінний трамвай, або конка – з'явився за десять років після омнібусів. (Першу в світі лінію конки було відкрито в Нью-Йорку в листопаді 1832 року.) Будівництво та експлуатацію конки здійснило спеціально створене з цією метою акціонерне товариство (офіційна назва – Товариство Київської Міської Залізниці, побутувала також назва "трамвайне товариство"), яке очолив відомий на той час інженер, підприємець Аманд Струве. Договором між Київською міською управою і Струве, підписаним у липні 1889 року, встановлювалися, крім усього іншого, майбутні тарифи на пасажирські й вантажні перевезення. Маршрути розбивалися на тарифні дільниці, довжиною в середньому близько двох верст (2,1 км) кожна; проїзд однієї дільниці мав коштувати 5 копійок в першому класі і 3 копійки в другому класі (на імперіалі, тобто на другому поверсі двоповерхового вагона; в реальності двоповерхові вагони в Києві не з'явилися). При беззупинному прямуванні по одній лінії передбачалася знижка: за другу і кожну наступну дільницю сплачувалось по 3 копійки. Пільговий тариф для учнів, студентів і солдатів становив 3 копійки за кожну дільницю. За перевезення вантажів підприємцю дозволялося стягувати не більш як 1/2 копійки з пуда і версти (тобто приблизно 29 коп. за тонно-кілометр) [10]. Між іншим, однією з причин, через яку договір було укладено саме зі Струве, а не з групою підприємців, що пропонувала альтернативний проект, був нижчий тариф: конкуренти пропонували 6 копійок за дільницю [11].

Регулярний рух конки почався 11 серпня (30 липня) 1891 року за маршрутом станція Либідь – ріг Великої Васильківської (Червоноармійської) та Жандармської (Саксаганського) [12]. Проїзд коштував, як і було обумовлено, п'ять копійок. При такому тарифі київська конка виявилася збитковою. Дещо поліпшили ситуацію паровози, що з'явилися на міських рейках в лютому 1892 року; Хрещатицько-Васильківська лінія, зі змішаною кінно-паровою тягою, дала невеличке перевищення доходів над витратами. Але лише з введенням до ладу короткої дільниці електричного трамвая (від Царської (Європейської) до Олександрівської площі, що становило приблизно 1,5 кілометри), 13 (1) червня 1892 року, ситуація змінилася кардинально. Електричну дільницю було включено до загальної тарифної системи, зі стандартним тарифом у 5 копійок. Її експлуатація дозволила не тільки перекрити всі збитки від коночних маршрутів (набагато більшої довжини), але й забезпечити Товариству непоганий чистий прибуток в сукупності [13]. Прибутковість при досить прийнятному тарифі уможливила подальший швидкий розвиток трамвайного підприємства. За два роки всі лінії конки було електрифіковано.

Розмір плати за ділянку залишався незмінним аж до осені 1914 року. Новозбудовані лінії розбивалися на тарифні дільниці за таким самим принципом, що й існуючі; межі дільниць іноді переглядалися. Схожими за розміром були й тарифи на околичних лініях, що не належали Товариству (Деміївській і Кадетській). Спеціальна тарифікація застосовувалася на дачних лініях. Так, за проїзд у Пущу-Водицю від Петропавлівської площі (пл. Фрунзе) слід було заплатити 15 коп. (або 27 коп. у обидва кінці, або

2 руб. 40 коп. за абонемент на 20 поїздок), а від Царської площі – 25 коп. (45 коп. і 4 руб. відповідно; після 1904 року цей тариф було знижено до 24 коп. /43 коп./ 3 руб. 84 коп.) [14]. Проїзд лінією відкритого в 1900 році Святошинського вузькоколійного трамвая, від Тріумфальних воріт (перетин нинішніх проспекту Перемоги та Повітрофлотського проспекту) до Святошина, коштував 20 копійок [15]. 1912 року було відкрито Слобідський (Дарницький) мототрамвай за маршрутом Передмостова Слобідка (Гідропарк) – Микільська Слобідка – Дарниця; проїзд по всій лінії коштував 15 копійок [16].

Ще раз порівняймо ці цифри з тодішніми доходами і типовими цінами. Середня зарплата в Росії 1913 року становила 37,5 рублів [17]. Найдешевший буханець хліба коштував 5 копійок, кілограм картоплі – 2-3 копійки. М'ясо – 30-35 копійок за кілограм, яблука – 2-3 копійки за штуку [18]. Сорочка або штани – біля рубля, чоботи – порядку 5 рублів. Невелика квартира – 75-300 рублів на рік [19]. Таким чином, тодішні 5 копійок за трамвайний квиток на одну дільницю були помітною сумою; індекс вартості становив 4 (іншими словами, за денний заробіток можна було проїхати на трамваї 100/4 = 25 разів; поїздки довжиною більш ніж в одну дільницю були ще дорожче). Дачні лінії, тобто святошинська і Пуща-Водицька, були набагато дорожче, але вони й не були орієнтовані на щоденні поїздки (скажімо, на роботу і з роботи).

Для повноти згадаймо про автобусне сполучення, що існувало в Києві недовгий час перед Першою світовою війною. Автобуси належали не приватному підприємству, як трамваї, а місту. Рух було відкрито 14 (1) червня 1913 року за маршрутом Царська площа – виставка (район нинішньої станції метро "Олімпійська"). Плата за проїзд спочатку була вдвічі вище за трамвайну – 10 копійок в один кінець, що робило автобуси прибутковими. Було підраховано, що якби тариф було знижено до трамвайного, тобто до 5 копійок, то автобуси (на відміну від трамваїв) стали б збитковими. З іншого боку, визнавалося, що "тариф в 10 коп. за конец от Царской площади до выставки является обременительным для лиц со средним достатком, проезжающих, главным образом, по утрам, и лишает их возможности, несмотря на сочувствие городскому предприятию, оказать ему свое содействие, и поэтому вагоны до 12 часов дня имеют достаточно свободных мест". Як компроміс було запропоновано знизити плату за проїзд з ранку до півдня до 5 копійок – "чтобы дать возможность пользоваться автобусным сообщением служащим правительственных и общественных учреждений, коммерческих предприятий и вообще лицам с небольшим достатком" [20]. Проте менше ніж за місяць автобусний рух було розширено (з'явився другий маршрут, від Царської площі до вокзалу). Збільшення пасажиропотоку, а також той факт, що, як виявилося, автобуси споживають майже на 40% менше бензину, ніж планувалося, дозволили встановити на автобусі трамвайний тариф – 5 копійок за дільницю (другий маршрут складався з двох дільниць), причому підприємство залишилося прибутковим [21]. Більше того, коли восени, після закриття виставки, перший маршрут було подовжено до костьолу св. Миколи, – відстань від Царської площі до костьолу, як і раніше, становила одну тарифну дільницю і, таким чином, оцінювалася в 5 копійок, тоді як на трамваї така сама поїздка обійшлася б у 8 копійок (дві дільниці). Тепер автобуси створювали значну конкуренцію трамваю [22]. Однак у наступному, 1914 році ситуація погіршилася. Підприємство стало збитковим, автобуси стали страждати від технічних несправностей (а одна з п'яти машин згоріла). У грудні містом було ухвалено рішення про припинення автобусного руху [23].

Перше збільшення ціни на проїзд у трамваї 1914 року, строго кажучи, не було підвищенням тарифу. Постановою міської думи від 10-11 листопада (28-29 жовтня) 1914 р. містом було встановлено податок у вигляді збору в одну копійку з кожного пасажирського квитка [24]. Товариство продовжувало отримувати ту саму суму, що й раніше, а "трамвайна копійка", як її неофіційно назвали, спрямовувалася містом на військові потреби. Починаючи з 2 січня 1915 року (20 грудня 1914), стали стягувати додаткову копійку і з квитків Слобідського мототрамвая. Збір йшов на користь комітету з надання допомоги сім'ям запасних [25]. Імовірно, було встановлено надбавки й на квитки трамвайних ліній інших підприємств (Святошинського – на той час секвестрованого містом як такого, що належало громадянам Німеччини, яка воювала з Росією – а також Деміївського і Кадетського, які належали київському підприємцеві Давиду Марголіну).

13 липня (30 червня) 1916 року було ухвалено постанову міської думи про збільшення збору з трамвайних квитків ще на одну копійку. Таким чином, квиток мав обходитися пасажиру в 7 копійок за першу дільницю. Київська міська управа

розпорядилася почати стягувати другу "трамвайну копійку" з 18 (5) вересня того ж року. Однак це рішення було опротестовано Товариством КМЗ. На той час між Товариством і містом вже існував конфлікт. Місто забажало реалізувати своє передбачене договором 1889 року право дострокового викупу підприємства; Товариство ж (контрольним пакетом акцій якого на той час володіли бельгійські підприємці) не хотіло втрачати солідного доходу. Відмову Товариства ввести додатковий копійчаний збір було мотивовано тим, що підвищення вартості квитка для пасажира напевно спричинить падіння пасажиропотоку, при тому, що Товариство ніяких додаткових доходів не отримає. Місто, в свою чергу, стверджувало, що додаткова копійка вкрай необхідна, оскільки існує небезпека зупинки функціонування військово-санітарних установ, що знаходяться на утриманні міста. Справа надійшла на розгляд штабу Київського військового округу, який в кінцевому підсумку відправив питання на повторне обговорення в міській думі. В результаті другу "трамвайну копійку" так ніколи й не було запроваджено [26].

У грудні 1916 року було внесено пропозицію про подвоєння основного трамвайного тарифу. Нова плата мала становити 10 коп. за першу дільницю і 5 коп. за кожну наступну [27]. Проте ані тоді, ані протягом більшої частини наступного, 1917 року, тариф не змінювався. (За підсумками 1916 року трамвай, попри погіршення економічної ситуації, ще приніс помітний прибуток.) При цьому з 14 (1) серпня 1916 було підвищено тариф на Дарницький мототрамвай (який на той час було подовжено до Броварів): проїзд з Києва до Передмостової Слобідки став коштувати 7 коп. замість 6, до Дарниці – 23 замість 20, до Броварів – 35 замість 30 [28]. У вересні 1917 року було подвоєно тариф Святошинського трамвая; це підвищення виявилося недостатнім, і в жовтні тариф було підвищено ще на 50% – таким чином, плата за проїзд з Києва до Святошина потроїлася до 60 копійок. Було збільшено і тариф на Деміївському трамваї (точні відомості, коли й наскільки, відсутні) [29].

В жовтні 1917 року правління Товариства КМЗ повідомило міську управу, що "на основании нового законодательства о расценке труда и изменений условий по отпуску электроэнергии" трамвайний тариф буде подвоєно [30]. На той момент трамвай працював вже не з прибутком, а зі значним дефіцитом. Однак на початку листопада на засіданні думи при обговоренні питання про підвищення тарифу було заявлено, що розрахунок Товариства, вказував на дефіцит, "носит неточный и предположительный характер, а потому не может служить основанием и оправданием для введения удвоенного тарифа для пассажиров трамвая" [31]. Існує припущення, що Товариство, тим не менш, подвоїло тариф на початку листопада самостійно, без санкції міста [32], але документально це не підтверджено. Достеменно відомо, що з 17 (4) грудня 1917 року було введено новий тариф, який уже вчетверо перевищував довоєнний: одна дільниця – 20 коп., дві дільниці – 35 коп., кожна наступна дільниця – по 10 коп. За проїзд у Пущу-Водицю: від Олександрівської площі – 90 коп., туди й назад – 1 руб. 50 коп.; від Думи – 1 руб., туди й назад – 1 руб. 75 коп. [33]

Протягом наступних років стан справ в економіці практично постійно погіршувався, що викликало інфляцію, багаторазове зрістання цін – і, природно, підвищення трамвайних тарифів. Хронологія виглядає наступним чином (для стислості наводимо лише ціну за проїзд першої дільниці):

04.06.1918 – 30 коп. (20 коп. + 10 коп. на користь міста);

11.08.1918 – 60 коп. (50 коп. + 10 коп. на користь міста);

14.09.1918 – 30 коп. (20 коп. + 10 коп. на користь міста): в зв'язку з протестом градоначальника від 21.08.1918 відновлено колишній тариф;

14.11.1918 – 75 коп. (єдиний тариф; розбиття на дільниці скасовано. Квиток в Пущу-Водицю – 1 руб. 25 коп.);

01.03.1919 – 1 руб.;

22.06.1919 – 3 руб.;

18.11.1919 – 5 руб. (можливо, цей тариф не був введений в дію) [34].

Як це зазвичай буває в подібних ситуаціях, зростання трамвайних тарифів, які регулювалися, відставало від зростання цін на їжу і товари першої необхідності, що визначалися (більш-менш) вільним ринком. Якщо до війни, як ми бачили, проїзд однієї дільниці в трамваї коштував приблизно стільки ж, скільки буханець хліба, то, скажімо, 1919 року фунт (409 грамів) хліба коштував: 20 руб. за більшовиків (навесні), до 70 руб. перед евакуацією більшовиків (влітку), 8-10 руб. за Добровольчої армії (восени) [35]. У цих умовах трамвайний рух приносив величезні збитки. Непідйомна вартість ремонту вагонів, відсутність запчастин, перебої з паливом і електроенергією погіршували становище. В результаті, 1921 року робота трамвая майже при-

до 1948 р.

1950-ті роки

1950-ті роки

1950-ті роки

1961-1966 р.

1961-1966 р.

1960-ті роки

1961-1966 р.

1966-1972 р.

1966-1972 р.

1980-ті роки

1980-ті роки

1980-ті роки

1991-1996 р.

1991-1996 р.

1991-1996 р.

1991-1996 р.

1991-1996 р.

2008 р.

2011 р.

2008 р.

2011 р.

2011 р.

Проїдні документи київського громадського транспорту різного часу (з колекцій В. Ковальчука та С. Машкевича)

Львівська лінія (до 1906 р.)

Дачна лінія (1900-ті роки)

Квиток на одну дільницю (1930 р.)

Безкоштовний квиток на трамвай (1919)

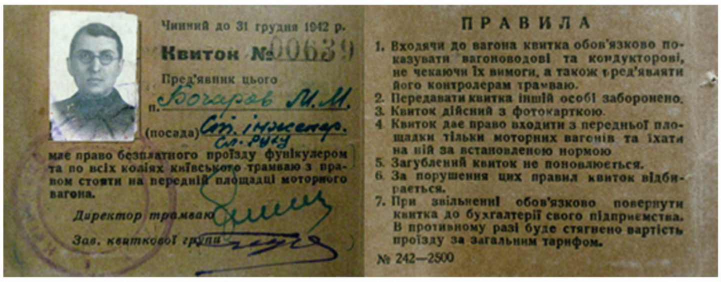
Тримісячний проїзний квиток на трамвай (1934 р.)

Купон абонентної книжки для учнів (1900-ті роки)

Безкоштовний квиток на трамвай (1942, 1943 р.)

Абонемент на одну дільницю з "трамвайною копійкою" (1914 р.)

Безконтактний проїзний квиток на метрополітен (2010 р.)

Сучасний проїзний квиток на 4 види транспорту (2012 р.)

Проїзні документи київського громадського транспорту різного часу (з колекцій В. Ковальчука та С. Машкевича)

пинилася; в окремі дні в усьому місті на лінію виходило два вагони [36].

Перша половина 1920-х років характеризується гіперінфляцією, що виникла як внаслідок громадянської війни, так і в результаті економічної політики більшовиків (зняття фактично всіх обмежень на випуск паперових грошей). Коротко простежимо еволюцію київських трамвайних тарифів в 1920 – 1924 роках, у прив'язці до тодішніх курсів валюти (ціна змінювалася дуже часто, тому багато проміжних змін пропущено заради стислості) [37]:

01.08.1920 – 30 руб.; 16.08.1921 – 1000 руб.; 01.11.1921 – 2000 руб.; 01.12.1921 – 5000 руб.;

20.01.1922 – 50 коп. грошовими знаками зразка 1922 року (введено з 01.01.1922, за курсом 1 руб. 000 руб. 1921 року);

15.02.1922–1руб.;15.03.1922–2руб.;01.04.1922–5 руб.; 12.04.1922 – 10 руб.; 01.09.1922 – 25 руб.; 15.11.1922 – 50 руб.; 15.12.1922 – 100 руб.;

05.01.1923 – 1 руб. грошовими знаками зразка 1923 року (введено з грудня 1922, за курсом 1 руб.руб. 1922 року = 1 000 000 руб. 1921 року);

01.05.1923 – 2 руб. 50 коп.; 15.06.1923 – 4 руб.; 01.08.1923 – 10 руб.; 04.09.1923 – 20 руб.; 08.10.1923 – 30 руб.; 08.12.1923 – 125 руб.

Радянська валюта стабілізувалася навесні 1924 року, коли всі старі т.зв. "радзнаки" було виведено з обігу і замінено "золотими" рублями (твердою валютою, що вільно конвертувалася у золото). Десять нових рублів дорівнювали червінцю, який обмінювався на 500 000 рублів 1923 року. У березні 1924 року було встановлено перший трамвайний тариф в новій валюті: 10 коп. за одну дільницю, 15 коп. за дві, 20 коп. за три [38]. З урахуванням трьох грошових реформ, номінальна ціна трамвайного квитка за сім років, з 1917 по 1924 рік, виросла в 100 000 000 000 (сто мільярдів) разів. Разом з тим, за купівельною спроможністю новий рубль відповідав приблизно половині старого, царського рубля (новий рубль обмінювався на 50 млрд. радзнаків 1921 року, а на старий рубль можна було купити приблизно стільки ж, скільки на 100 млрд. радзнаків) [39]. Таким чином, 10 копійок за трамвайний квиток зразка 1924 року якраз відповідали п'ятаку 1914 року.

У відношенні до зарплати, проте, трамвай тепер був дорожчим. Робітники основних галузей промисловості в СРСР у 1924–25 роках заробляли 35-55 нових рублів на місяць [40]. Таким чином, індекс вартості трамвая, в розрахунку на одну дільницю, дорівнював приблизно 7: у порівнянні з дореволюційними 4 – зростання більш ніж у півтора рази. Відзначимо, що трамвай у Києві коштував значно більше, ніж в інших містах СРСР. Середня вартість проїзду одного кілометра складала 3,54 копійки, в порівнянні з 1,65 коп. у Ленінграді, 2,30 коп. у Москві, 2,44 коп. в Одесі, 2,70 коп. у Харкові [41].

Наступна зміна тарифу принесла киянам хороші новини: з 1 жовтня 1925 року проїзд однієї, двох і трьох дільниць став коштувати, відповідно, 8, 14 і 18 копійок. Квитків більш ніж на три дільниці не було, тому, починаючи з четверто-ї дільниці, з точки зору тарифікації починалася нова поїздка (навіть якщо пасажир фактично не виходив із трамваю): проїзд чотирьох дільниць коштував 26 копійок, п'яти (наприклад, від Бессарабки до Святошина) – 32, шести (від Червоної площі до Пущі-Водиці) – 38. Квиток на Михайлівський підйом (фунікулер) коштував 5 копійок, на Дарницький мототрамвай – 10 копійок від Поштової площі до Слобідки, 20 копійок від Поштової площі до Дарниці або від Слобідки до Броварів.

Здешевлення відбулося також за рахунок повернення до системи тарифних дільниць, що перекриваються, яка існувала до революції. На початку 20-х років наступна дільниця починалася там само, де закінчувалася попередня – отже, перетинаючи межу, доводилося платити за дві дільниці, навіть якщо поїздка була дуже короткою. При дільницях, що перекривалися, в більшості випадків наступна починалася раніше, ніж закінчувалася попередня; тому коротка поїздка майже завжди оплачувалася за одинарним тарифом.

Тоді ж, у 1920-ті роки, виникла різноманітна система знижок. Наприкінці 1925 року існувало мінімум чотири види абонементних книжок, з різними рівнями пільгових тарифів:

на 50 талонів, для всіх бажаючих – зі знижкою 10%;

для робочих – зі знижкою 37,5%;

по розверстці губпрофради, в обмеженому числі, – зі знижкою 50%;

для робітників і службовців Окркомгоспу (до складу якого входив і трамвай) – зі знижкою 75%.

Для учнів трудових шкіл, віком до 15 років, проїзд до школи і назад, за пред'явленням посвідчення з фотографією, був безкоштовним [42].

Ще одне нововведення тих років – місячні проїзні квитки. До революції, за наявною інформацією, існували лише безкоштовні службові квитки тривалого користування. Перше наявне повідомлення про продаж проїзних квитків для пасажирів відноситься до вересня 1923 року: місячні квитки з фотографією продавалися для робіт-

ників і службовців зі знижкою 50%. Невідомо, яке число поїздок на місяць малося на увазі при розрахунку тарифу, але в будь-якому випадку купівля такого квитка повинна була бути вигідна власникові, враховуючи тодішню гіперінфляцію. В 1927 році було два типи місячних проїзних квитків: на пред'явника, що коштував 22 руб. 50 коп., та іменний за 15 рублів. Як ми бачили вище, такі суми становили дуже помітну частку в місячному бюджеті середнього споживача [43].

З 1 жовтня 1929 було відновлено тариф чотирирічної давнини (10/15/20 коп.), однак для членів профспілки ціна залишилася незмінною (8/14/18 коп.). Абонементні книжки, як і раніше, дозволяли їх власникам отримати знижку: скажімо, 5 або 10 квитків на одну дільницю обходилися члену профспілки в 37 і 73 коп., відповідно [44].

15 квітня 1931 року дільниці укрупнили, і на більшості маршрутів встановили тариф 15 копійок незалежно від відстані. Довгі маршрути, зокрема, святошинський і пущаводицький, були дорожчими; але тимчасові короткі маршрути бували й дешевшими. Зокрема, коли в 1938 році в зв'язку з ремонтними роботами замість 10-го маршруту кілька місяців існувало два: власне № 10 "Вокзал – Либідь" і короткий № 10-А "Сталінка – Пивзавод – кінець Сталінки" (тобто Московська площа – Голосіївська площа), – вартість проїзду в короткому становила 10 копійок [45].

5 листопада 1935 року в перший рейс вирушив київський тролейбус. Вартість проїзду за доволі коротким маршрутом, від площі Толстого до заводу імені Дзержинського, була помітно вище за трамвайну – 25 копійок. Незабаром маршрутів стало три, і кожен з них розділили на дві тарифні дільниці; проїзд від вокзалу або від площі III Інтернаціоналу (Європейської) до заводу імені Дзержинського став коштувати 50 копійок. Через непорозуміння з межами дільниць деякий час проїзд від рогу вулиці Леніна (Богдана Хмельницького) та Хрещатика до площі Толстого – всього кілька сотень метрів – на тролейбусі № 2 коштував 25 копійок, а на № 3 – 50 копійок (!) [46].

Автобуси йшли далі, ніж тролейбуси, відповідно проїзд у них коштував дорожче. Наприклад, проїзд на організованому в листопаді 1934 року маршруті "Площа III Інтернаціоналу – Святошин" від початку до кінця коштував 1 крб. 25 коп. [47] Для порівняння, за суму рівно вдвічі більше можна було підписатися на міську газету "Більшовик" на цілий місяць.

Окрему главу в історію київських транспортних тарифів вписала друга німецька окупація (1941–1943). Трамвайний та тролейбусний рух зупинився 18 вересня 1941 року, коли радянські війська залишили Київ. Діяльність трамвайно-тролейбусного управління поновилася 28 вересня, а пасажирський рух на деяких трамвайних маршрутах відкрився через місяць після зупинки, 18 жовтня [48] (тролейбусний рух відновлено не було). Ще раніше, 7 жовтня 1941 року, постановою Київської міської управи було визначено трамвайний тариф, трохи вище радянського: 20 копійок за проїзд однієї дільниці трамваєм і за одну поїздку фунікулером. Однак дирекція трамвая звернулася з листом до тодішнього міського голови Олександра Оглобліна, вказавши, що такий тариф неприйнятний, тому що не дозволить покрити навіть найважливіші експлуатаційні витрати. За згодою міської влади з 18 жовтня було встановлено тимчасовий тариф – 30 копійок за одну дільницю з пасажира та 1 карбованець за провезення одного місця багажу. Такі розцінки проіснували менше місяця; з 15 листопада, постановою вже нового міського голови, Володимира Багазія, ціну було піднято до 50 копійок за дільницю (плата за провіз багажу залишилася незмінною). З наступного дня було підвищено тариф на проїзд фунікулером: 30 коп. з пасажира та 1 крб. за місце багажу [49].

Середня зарплата робітника за німецької окупації становила близько 400 карбованців на місяць [50], отже 50-копійчаний тариф давав індекс вартості трамвая близько 4 – як у 1913 році. У порівнянні ж з цінами на продукти, проїзд на трамваї був мало не безкоштовним. Влітку 1942 року кілограм хліба на київських ринках коштував 100 карбованців, літр молока – 40, кілограм свинини – 200, свинячого сала або вершкового масла – 650, пуд борошна – 1700 [51]. У червні 1942 року, після відновлення пасажирського руху (що його було перервано в січні того ж року через труднощі з електроенергією), тариф було подвоєно: 1 крб. за одну дільницю з пасажира і 2 крб. за дільницю за перевезення громіздкого багажу [52]. Весь цей час трамвай залишався прибутковим.

Протягом кількох повоєнних років грошовий обіг у СРСР, ускладнений війною, поступово прийшов у норму, що виразилося, зокрема, у зниженні тарифів на міський транспорт. Київський трамвайний тариф 1944 року становив 40 копійок; за деякий час ціну було знижено до довоєнного рівня, 15 копійок. Постановою Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1948 року тариф на проїзд в трамваї з 16 серпня того ж року

по всьому Радянському Союзу було встановлено на рівні 30 копійок. У Києві ця ціна стала єдиною для всіх без винятку ліній. Таким чином, поїздки трамваєм на невелику відстань стали вдвічі дорожче, проте далекі – дешевше [53].

На київському трамваї тарифних дільниць ніколи більше не було. На тролейбусах дільниці залишалися, причому вони були дуже короткими – нерідко з наступної зупинки починалася наступна дільниця. Тому проїзд у тролейбусах був досить дорогим, а система оплати – вельми складною. Скажімо, на маршруті № 10 "Вокзал – Наводницький міст" тільки для проїзду від вокзалу існувало тринадцять (!) різних тарифів. І для кондукторів, і для пасажирів це було дуже незручно. Як і раніше, існували випадки, коли через неузгодженість дільниць вартість проїзду по одному і тому ж відрізку була різною в тролейбусах різних маршрутів. Влітку 1951 року за проїзд від Польової до Пироговської 7-м тролейбусом треба було заплатити 60, а 5-м чи 6-м – 75 копійок [54]. Складність системи викликала спроби зловживань, причому з обох сторін. Само собою, були пасажири, які намагалися проїхати більшу відстань, ніж вони сплатили – але іноді й кондуктори обраховували пасажирів. У тролейбусах в 1951 року вивісили таблиці вартості проїзду по дільницях; в автобусах таких таблиць не було [55]. На нововідкритому автобусному маршруті № 12 за проїзд від вулиці Федорова до Олександрівської слобідки один кондуктор брав 80 копійок, інший – рубль. Улітку наступного 1952 року становище виправили, вивісивши такі ж таблиці вартості, як в тролейбусах [56]. Лише 1959 року диференційовану систему оплати було скасовано: з 1 квітня на всіх тролейбусних маршрутах було встановлено єдиний тариф 40 копійок, з 1 травня на всіх автобусних маршрутах (за винятком кількох, найдовших) – 45 копійок [57]. Як і у випадку з трамваєм, скасування дільниць означало подорожчання коротких поїздок і здешевлення довгих.

Тариф на проїзд у метро, що вступило до ладу 6 листопада 1960 року, з самого початку не залежав від відстані й склав 50 копійок. Найдешевшим був фунікулер, проїзд у якому обходився в 15 копійок [58]. В 1961 році, з викресленням нуля в результаті грошової реформи, утворилися ті тарифи, які протрималися більше чверті століття і добре запам'яталися киянам: фунікулер – 2 копійки, трамвай – 3, тролейбус – 4, автобус і метро – 5. (Відкритий в 1978 році швидкісний трамвай було прирівняно за ціною проїзду до метро.)

У тому ж 1961 році, як відомо, Комуністична партія "урочисто заявила: нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі". Проїзд у громадському транспорті (як, зрештою, і всі інші товари і послуги) мав стати безкоштовним. Цим планам не судилося збутися. Проте відносна вартість проїзду в транспорті неухильно падала, бо зростала зарплата. Приймаючи усереднену за видами транспорту вартість проїзду за 4 копійки, отримуємо наступні цифри: в 1961 році середня місячна зарплата в СРСР (81,3 рубля) давала індекс вартості транспорту, рівний приблизно 1,5; в 1987 році (зарплата 185 рублів) – 0,65 [59]. Не дивно, що в 1974 році київський електротранспорт – останнім серед великих міст України – став планово збитковим [60]. (Зауважимо, що на сьогоднішній день громадський транспорт є збитковим практично у всіх великих містах світу.)

1 квітня 1987 року тарифи на всі види транспорту в Києві було встановлено на рівні 5 копійок. Але ще пізніше, в 1990 році, при середній зарплаті в 248,4 рубля, був досягнутий мінімум відносної вартості громадського транспорту: індекс вартості становив 0,6 – транспорт був майже в 7 разів дешевше, ніж у 1913 році. Відзначимо також, що одночасно з підвищенням вартості разових квитків було різко знижено ціни на проїзні. Місячний квиток на всі види транспорту, що коштував 9 руб. 35 коп. до підвищення, став тепер коштувати 6 рублів [61]. Таким чином, якщо 1927 року на середню зарплату, що становила 63 рублі [62], можна було купити трохи більше 4 іменних місячних проїзних квитків або трохи менше 3 проїзних на пред'явника, то в 1990 – 41 квиток на пред'явника!

Здешевлення проїзних квитків викликало ажіотажний попит на них – біля кіосків виникли великі черги. Якщо до того більше двохсот тисяч проїзних у місяць ніколи не купували, то тут тільки за перші три дні продажу (що почався 24 березня) було продано півмільйона [63]. Крім місячних, в тому ж 1987 році з'явилися квартальні, піврічні й річні квитки, які в перерахунку на місяць були ще дешевше. Ненадходження таких квитків у продаж в січні 1991 року стало першою ознакою прийдешнього підвищення тарифів: транспортники вже не могли взяти на себе далекосяжні зобов'язання з перевезення пасажирів.

2 квітня 1991 року відбулася "павловська реформа" цін; тарифи на київський громадський транспорт зросли втричі, з 5 до 15 копійок. Цікаво, що підвищення спочатку не торкнулося метро;

пояснювалося це чисто технічною причиною – переробити турнікети під новий тариф одразу не встигли [64]. Проїзд у метро подорожчав лише в ніч з 13 на 14 квітня. Частину турнікетів переробили під 15-копійчану монету, частину – під три 5-копійчаних, які потрібно було послідовно кидати в проріз. (У наземному транспорті слід було компостувати або один новий, 15-копійчаний квиток, або три старих, 5-копійчаних.)

Своєрідна ситуація виникла з місячними проїзними квитками. Продали їх, ще в березні, за старими цінами, а після підвищення заднім числом змінили термін їх дії до 10 квітня. Бажаючим продовжити їх до кінця місяця було запропоновано поїхати (!) до деяких депо й автобусних парків або до служби виторгу й доплатити їхню подвоєну вартість [65]. Це викликало цілком обгрунтовані протести, і ситуацію було швидко розв'язано на користь пасажирів. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову, згідно з якою всі володарі проїзних були відновлені в праві їздити по них цілий місяць. Ті ж, хто внесли доплату, могли або отримати гроші назад, або, за бажанням, подовжити проїзний квиток – щоправда, тільки на місяць, а не на два [66].

Події квітня 1991 поклали початок гіперінфляції 1991–1996 років. Наведемо тут повну хронологію підвищення тарифів на київський громадський транспорт в цей час [67]:

02.01.1992 (метро – 10.01: затримка в зв'язку з переобладнанням турнікетів під дві 15-копійчані монети): 30 коп.;

01.05.1992: 50 коп.;

26.12.1992: 5 карбованців;

05.06.1993: наземний транспорт – 10 крб., метро – 15 крб.;

10.09.1993: трамвай, тролейбус, автобус – 20 крб., метро – 30 крб.;

21.09.1993: фунікулер – 20 крб.;

06.12.1993 (метро – 11.12): всі види транспорту – 100 крб.;

11.08.1994: метро – 200 крб.;

01.11.1994: наземний транспорт – 1000 крб., метро – 1500 крб.;

01.02.1995: наземний транспорт – 5000 крб., метро – 7000 крб.;

07.09.1995: всі види транспорту – 10000 крб.;

07.02.1996: 20000 крб.;

01.09.1996: 20 коп. (карбованці обмінено на гривні та копійки за курсом 100 000 крб. = 1 гривня = 100 копійок);

15.12.1996: 30 коп.

Наступне підвищення тарифу, до 50 копійок, сталося 19 березня 2000 року. Таким чином, з урахуванням деномінації, вартість проїзду в київському транспорті за дев'ять років, з березня 1991 по березень 2000, зросла в мільйон разів. Будучи сама по собі величезною, ця цифра, тим не менш, не йде в порівняння з цифрами 1917–1924 років, коли, як ми бачили, за сім років відбулося підвищення номінального тарифу в 100 мільярдів разів.

У наступні роки пропонувався ряд нововведень, які так чи інакше зводилися до підвищення тарифів, але жодне з них не було втілено в життя. Спочатку встановили підвищений тариф – 60 копійок – при придбанні квитка в салоні, у кондуктора. Збереглися квитки, на яких вказано саме цю ціну. Ідея полягала в тому, щоб стимулювати пасажирів купувати квитки до поїздки. У багатьох містах така система успішно діє, але в Києві не прижилася. Тоді ж, 2000 року, планували встановити нічний тариф (з 0:00 до 6:00) у подвійному розмірі; надрукували квитки вартістю в 1 гривню, але й від цієї зміни відмовилися. Планувалося підняти ціну на проїзд в метро у вихідні дні (пропонувалося два варіанти: 75 копійок і 1 гривня). Улітку 2002 року було офіційно оголошено про прийдешнє підвищення загального тарифу, знову-таки або в півтора, або в два рази; але звістка викликала масове обурення, й підвищення не відбулося. Ще одну спробу підвищити тарифи (здогадно до 75 копійок на наземному транспорті і 1 гривні в метро) було зроблено в лютому-березні 2004 року; рішення вже було затверджено й офіційно оголошено, проте в останній момент скасовано [68].

Нове підвищення тарифів відбулося лише 4 листопада 2008 року. З урахуванням інфляції за всі попередні роки, воно стало дуже значним. Плата за проїзд у метро зросла до 2 гривень, у наземному транспорті – до 1 грн. 50 коп. при покупці квитка у кіоску і 2 грн. при покупці в салоні, у кондуктора [69]. Таким чином, другий раз спробували стимулювати попередню покупку квитків. Але й цього разу закінчилося поверненням до єдиної ціни. Антимонопольний комітет України зобов'язав київську мерію знизити тарифи на громадський транспорт; з 31 січня 2009 року проїзд в наземному транспорті став коштувати 1 грн. 50 коп. як при попередній купівлі квитка, так і при сплаті кондуктору, а проїзд у метро з того ж дня подешевшав до 1 грн. 70 коп. [70] Одночасно з цим – на противагу тому, що було зроблено в 1987 році – значно подорожчали

проїзні: місячний квиток на всі види транспорту став коштувати 230 грн. замість 199, а річні квитки подорожчали приблизно в 2,5 рази [71].

Остання на цей момент зміна тарифів відбулася 6 вересня 2010 року: проїзд у метро знову подорожчав до 2 гривень. Ціна на місячні проїзні при цьому не змінилася [72].

Нарешті, тариф на новий вид транспорту – міську електричку, першу чергу якої, за маршрутом Київ-Петрівка – Троєщина, було відкрито 2 вересня 2009 року, другу чергу, по залізничному кільцю (Київ-пас. – Київ-Волинський – Київ-Петрівка – Дарниця – Видубичі – Київ-пас.) – 4 жовтня 2011, становить 1 грн. 70 коп. Існує також комбінований квиток на електричку та автобуси, що підвозять до неї в межах Троєщини; цей квиток коштує 2 грн.

Підіб'ємо підсумки. Беручи за сьогоднішній тариф середню між наземним транспортом і метро цифру у 1,75 гривень, та враховуючи послідовні деномінації грошових одиниць (1922–1924 – у 50 млрд. разів; 1961 – у 10 разів; 1996 – у 100 тис. разів), отримуємо: проїзд у київському транспорті, в абсолютних цифрах, коштує сьогодні в 1,75×10^18 (1,75 мільярдів мільярдів) раз дорожче, ніж у 1913 році. Однак по відношенню до середньої зарплати транспорт зараз значно дешевше, ніж тоді. Офіційна середньомісячна зарплата за 2010 рік, що становить 2247 гривень [73] (реальна цифра, очевидно, вище, з урахуванням практики "зарплат у конвертах"), дає індекс вартості близько 2,5: одна поїздка у транспорті еквівалентна 2,5%, або 1/40 середнього денного заробітку. Транспорт, таким чином, дешевше, ніж у 1913 році (індекс 4, з розрахунку поїздок на одну дільницю), хоча набагато дорожче, ніж у 1990 році (0,6). Аналогічно виглядає співвідношення між вартістю транспорту та хліба в різні часи. Одна поїздка в транспорті еквівалентна вартості: в 1913 році – 1 кг хліба, в 1990 році – 0,25 кг, в 2010 році – 0,5 кг.

Значним зниженням індексу вартості пояснюється, зокрема, збитковість міського транспорту в наші дні, на відміну від періоду його зародження, коли він був вигідним комерційним підприємством. У сьогоднішніх київських умовах це означає, що – при безумовній доступності громадського транспорту для пасажира у фінансовому сенсі – на жаль, значно страждає якість послуг (перш за все маршрутне покриття та регулярність руху).

Автор щиро вдячний Павлу Пещеренку за корисні дискусії та цінні зауваження.

Джерела та література

1. "Voltaire and Pascal". – The Literary World, Vol. XVII, No. 443, 26 April 1878. – P. 259.
2. http://www.askguru.ru/list.ghtml?ID=137065
3. Киевский трамвай за 40 лет. – К., 1933. – С. 5-6.
4. Державний архів Києва (далі - ДАК). – Ф. 17, оп. 2, спр. 1455а, арк. 1-4.
5. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 672, арк. 1.
6. Киевлянин. – 23 июня 1879.
7. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 672, арк. 4, 11-16зв; Киевский трамвай за 40 лет. – Киев, 1933. – С. 16.
8. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 843, арк. 1-4.
9. http://www.opoccuu.com/wages.htm
10. ДАКО, ф. 9, оп. 2, спр. 206, арк. 162ж, 162к.
11. Киевский трамвай за 40 лет. – К., 1933. – С. 17.
12. Киевлянин. – 30 июля 1891.
13. Киевский трамвай за 40 лет. – К., 1933. – С. 20-21.
14.Киевлянин. – 10 октября 1899; П. Пещеренко, приватне повідомлення
15. *Анисимов А.* Киев и киевляне. – Киев, 2002, Т. I. – С. 254.
16. Киевская мысль. – 26 апреля 1912.
17. http://www.opoccuu.com/wages.htm
18. Киевская мысль. – 16 января 1915.
19. *Анисимов А.* Киев и киевляне. – Киев, 2002, Т. I. – С. 205.
20. Киевлянин. – 2, 7, 8 июня 1913.
21. Киевлянин. – 26 июня, 5 сентября 1913.
22. Киевлянин. – 17 ноября 1913.
23. Киевлянин. – 1, 16 декабря 1914.
24. Киевская мысль. – 26 сентября 1916.
25. Киевская мысль. – 8 февраля 1915.
26. *Машкевич С.* Трамвайные копейки. – Киев, 2004. – С. 16-18; *Пещеренко П.* Билет на киевский трамвай. – Киев, 2009. – С. 109.
27. Киевская мысль. – 15 декабря 1916.
28. Киевская мысль. – 1 августа 1916.
29. Киевлянин. – 8 октября 1917; Южная газета. – 7 октября 1917.
30. Южная газета. – 7 октября 1917.
31. Киевская мысль. – 4 ноября 1917.
32.Южная газета. – 29 октября 1917; *П. Пещеренко*, приватне повідомлення.
33. Киевская мысль. – 3 декабря 1917.
34. *Пещеренко П.* Билет на киевский трамвай. – Киев, 2009. – С. 84-87.
35. *Гольденвейзер А.* "Из киевских воспоминаний (1917-1921 гг.)". – Архив русской революции. – Берлин, 1922. – Т. 6. – С. 262; Киевская жизнь. – 17 (30) октября 1919.

36. Киевский трамвай за 40 лет. – К., 1933. – С. 29.
37. *Пещеренко П.* Билет на киевский трамвай. – К., 2009. – С. 87-92.
38. *Машкевич С.* Трамвайные копейки. – Киев, 2004. – С. 24.
39. *Глейзер М.М.* Советский червонец. – Санкт-Петербург, 1993.– С. 34.
40. http://www.hist.msu.ru/Labour/Trud2/19.pdf
41. *Пещеренко П.* Билет на киевский трамвай. – Киев, 2009. – С. 11.
42. Там само. – С. 59, 94.
43. Там само. – С. 66.
44. Киевский пролетарий. – 29 сентября 1929.
45. *Машкевич С.* Трамвайные копейки. – Киев, 2004. – С. 24-25.
46. Більшовик. – 5 квітня 1938.
47. Більшовик. – 14 листопада 1934.
48. Державний архів Київської області, ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 2, 8; Українське слово. – 12, 19 жовтня 1941.
49. ДАКО, ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 8, 10, 22; ф. Р-2412, оп. 2, спр. 246, арк. 24; ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4, арк. 141; Українське слово. – 19 жовтня 1941.
50. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 23, арк. 33-34; http://ru.wikipedia.org/wiki/Немецкая_оккупация_Харькова.
51. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 28, арк. 19.
52. ДАКО, ф. Р-4200, оп. 2, спр. 4, арк. 158; Нове українське слово. – 31 травня 1942.
53. *Машкевич С.* Трамвайные копейки. – Киев, 2004. – С. 28.
54. Вечірній Київ. – 30 червня 1951.
55. Вечірній Київ. – 26 липня, 14 серпня, 15 ли-стопада 1951.
56. Вечірній Київ. – 12 березня, 7 червня 1952.
57. Вечірній Київ. – 25 березня, 1, 29 квітня 1959.
58. Вечірній Київ. – 27 грудня 1956.
59. http://www.opoccuu.com/wages.htm
60. Брамський К.А., приватне повідомлення.
61. Вечірній Київ. – 14 березня 1987.
62. http://www.opoccuu.com/wages.htm
63. Вечірній Київ. – 27 березня 1987.
64. Вечірній Київ. – 3 квітня 1991.
65. Вечірній Київ. – 4 квітня 1991.
66. Вечірній Київ. – 19 квітня 1991.
67. Машкевич С. Трамвайные копейки. – Киев, 2004. – С. 43; П. Пещеренко. Билет на киевский трамвай. – Киев, 2009. – С. 118-119; Хрещатик. – 1 січня 1992; Вечірній Київ. – 9 січня 1992.
68. Машкевич С. Трамвайные копейки. – Киев, 2004. – С. 44-45.
69. Факты и комментарии. – 4 ноября 2008.
70. http://rian.com.ua/ukraine_news/20090131/78094908.html.
71. Факты и комментарии. – 3 февраля 2009.
72. Факты и комментарии. – 7 сентября 2010.
73. http://www.obzorzarplat.com.ua/average-wage-ukraine-2010.

Стефан Машкевич

К истории тарифов на общественный транспорт в Киеве

Рассматривается эволюция тарифов на проезд в городском общественном транспорте Киева, со второй половины XIX века по сегодняшний день. Тарифы в разные исторические периоды соотносятся со средними зарплатами и ценами на товары и услуги повседневного спроса. Исследуя "индекс стоимости" (процентное отношение цены одной поездки к среднему дневному заработку), приходим к выводу, что в наши дни транспорт значительно дешевле, по отношению к доходам, чем в период его зарождения.

Ключевые слова: *Киев, общественный транспорт, тарифы, цени, заработная плата.*

Stefan Mashkevich

ON THE HISTORY OF PUBLIC TRANSPORTATION FARES IN KIEV

The evolution of public transportation fares in Kiev, from the second half of the XIX century to the present day, is considered. Tariffs in different historical periods are correlated with average wages and prices of everyday goods and services. Exploring the "value index" (percentage ratio of the price of a trip to the average daily wage), we conclude that nowadays transport is much cheaper, with respect to income, than it was during its inception.

Key words: *Kiev, public transport fares, Prices and wages*

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК 14:908(092) «18»

Світлана Іваницька (м. Запоріжжя)

«УКРАЇНСЬКИЙ ШІСТДЕСЯТНИК» ВІЛЬЯМ БЕРЕНШТАМ – ДОСЛІДНИК МІСЦЕВИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Стаття присвячена діяльності педагога, літератора, представника Старої громади Вільяма Людвиговича Беренштама (1839 - 1904) у сфері вивчення локальних пам'яток культури, насамперед - археологічного краєзнавства Запорізького краю, Чернігівщини, Кубані, Північного Кавказу.

Ключові слова: *Вільям Беренштам, Стара громада, краєзнавство, археологія, старожитності.*

Українська Кліо вже має усталений перелік титульних і канонізованих імен. У той же час ще залишається досить значна кількість діячів доби «національного відродження», ще й до цього часу перебувають «в тіні геніїв». Їхній громадський статус висвітлюється однобічно, творчий доробок використовується недостатньо. До таких скромних і невибагливих особистостей, людей так званого «другого плану в історії» належить і Вільям Людвигович Беренштам (9 (22) листопада 1839, Київ - 10 (23) листопада 1904, Київ) - педагог, громадський і літературний діяч, нарешті, гідний батько великої родини. Враховуючи тенденції еволюції історії як гуманітарної науки, її спрямованість на регіональні, локальні та мікросюжети на тлі «Великої історії» XIX ст., уявляється, що ця постать заслуговує на більш пильну увагу дослідників в світлі нових наукових інтерпретацій та нових джерел. В. Л. Беренштам належав до тих типових «старших шестидесятників», яких історик літератури Сергій Олександрович Єфремов назвав «першим випуском української інтелігенції, першим поколінням українських діячів, що виступали вже не поодиноко, а ... організованими громадами» [1].

Життя та діяльність В. Л. Беренштама відбились у посвятах та спогадах людей [2], які його добре знали й шанували. Згадка про нього була вміщена також у загальноросійському виданні «Этнографическое обозрение» («…известный педагог и публицист…работал за последние годы в киевском Обществе грамотности и в местных изданиях «Киевская старина» и «Киевские отклики», а ранее занимался археологическими и этнографическими исследованиями на Юге России») [3].

Серед документальних публікацій 1920-1930-х років слід згадати матеріали О. Назаревського в збірнику Всеукраїнської Академії наук «За сто літ» [4]. І, звичайно, збірку «Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.)», видану в 1938 р. Українським науковим інститутом у Варшаві, що містить і листи В. Л. Беренштама за 1873-1893 роки.

У працях сучасних авторів знайшли висвітлення головні факти й напрямки професійної й громадської діяльності В. Л. Беренштама [5]. Більш-менш розгорнуту інформацію про нього подають довідкові та енциклопедичні статті [6]. Так, наприклад, новітній бібліографічний покажчик повідомляє, що то був «…педагог, громадський діяч. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1862), викладач Володимирського кадетського корпусу у Києві, навчальних закладів у Кам'янці-Подільському, Петербурзі, Пскові. Один із засновників та провідних діячів Київської Старої громади, учитель перших недільних шкіл. Член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співробітник газети «Киевский телеграф», журналу «Киевская старина»» [7]. Про зруйновану могилу В. Л. Беренштама – одну серед інших поховань відомих киян – згадувалось у періодичній пресі [8].

У той же час зазначимо, що, незважаючи на відносно невеликий обсяг інтелектуальної спадщини В. Л. Беренштама, до неї останнім часом все активніше звертаються історики - цитуючи його «Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова» (1885), літературознавці - спираючись на його нарис «Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы» (1900), педагоги - перечитуючи його мемуарні замітки «Из школьных лет А. С. Лашкевича» (1899) та літографований конспект лекцій «Методика истории, читанная преподавателям истории в С.-Пе-

тербургском учительском институте» (1888). Нарешті, знахідками В. Л. Беренштама в царині археології та старожитностей зацікавились нещодавно й краєзнавці. Зосередимо увагу в даній статті передусім на такому аспекті творчого надбання В. Л. Беренштама, як його діяльність у сфері «освоєння» локальних пам'яток культури, насамперед у галузі археологічного краєзнавства.

Народився В. Л. Беренштам у родині вихідця з Курляндії, єврея, що прийняв лютеранство, купця Людвига Івановича Беренштама. Батько родини, почесний громадянин Києва, успішно займався торговельно-фінансовою діяльністю, був людиною заможною, а тому прагнув дати дітям добру освіту та знання іноземних мов. Як згадував адвокат Леонід Абрамович Куперник, в будинку Беренштамів панували німецький режим і німецька мова, все було поставлено «на європейський лад, на цивілізовану ногу» [9]. Юний Беренштам спочатку навчався в елітарному київському приватному пансіоні Гедуена, а в подальшому - в привілейованій 1-й Київській гімназії.

У 1857 р. Вільям вступив на фізико-математичний факультет університету св. Володимира, у січні 1858 р. перейшов на історико-філологічний, який закінчив у 1862 р. Обравши кар'єру педагога, в подальшому два роки (до 1864 р.) навчався на педагогічних курсах університету, спеціалізуючись на історії та географії. Університетські роки, що припали на «епоху великих реформ» Олександра II, були вирішальним періодом у формуванні світогляду В. Л. Беренштама в дусі конституціоналізму, народолюбства та романтичного націоналізму. Під час навчання в університеті В.Л. Беренштам брав участь в організації недільних шкіл для дорослих. Підпис В. Л. Беренштама зустрічаємо під листом-подякою представників педагогічних рад Київських недільних шкіл від 8 січня 1861 р. до Т. Г. Шевченка за подаровані 50 примірників «Кобзаря».

Одружився Вільям Людвигович на Зінаїді, старшій дочці професора університету св. Володимира Ореста Марковича Новицького, представника старовинного шляхетського роду. Після того, як дружина тяжко захворіла й була поміщена до лікарні для божевільних у Петербурзі, дітей його деякий час виховувала Марія Федорівна Ліндфорс, яку він дуже шанував; в подальшому ж няні й гувернантки змінювались досить часто [10]. Відтоді будні Беренштама як батька великої родини виявились сповненими вщерть різноманітними сімейними дрібними клопотами. Здоров'я його було не занадто міцним - багато років він страждав нападами бронхіальної астми, лікувався то в Карлсбаді, то в Емсі, то у місцевих лікарів, і були інколи критичні хвилини в житті, коли він писав: «Много Вы меня ругали, вероятно, дорогой Михаил Петрович, за мое продолжительное молчание, но я не виноват, ей Богу не виноват: всякия семейные дела, дурное расположение духа или, лучше сказать, упадок последнего, кашель, усилившейся в последнее время до прежде небывалых размеров, мучащий меня и днём, и ночью и соединенный с лихорадочным состоянием и частою испариною (на все это я смотрю, как на неоспоримые симптомы близкого кануна, разве Эмс поможет) - вот мое оправдание. Может быть, Вы, прочитавши все это, перестанете ругаться, особенно, если я добавлю, что все вечера у меня пропадают, то на словарной работе, то на заседания в наших местных учёных обществах и советах, то на составление каталогов для библиотеки), то на другия справы - а тут еще и служба…»[11]. Це - лист до М. П. Драгоманова від 24 квітня 1876 року.

Службову та громадську діяльність Вільяма Людвиговича можна умовно поділити на перший київський, псковський, петербурзький та другий київський періоди. Після закінчення навчання мав місце епізод перебування в Кам'янці-Подільському: з 1865 по літо 1868 рр. служив там учителем історії. Повернувся до Києва, влаштувався викладачем географії в Київській військовій гімназії. Без сумніву, В. Л. Беренштам був людиною яскравого громадського темпераменту. Як свідчив Володимир Павлович Науменко, один із видавців часопису «Киевская старина», а з початку 1900-х рр. – неформальний голова Старої громади, «скрізь, де тільки видно було в Києві проблиск живої справи і живої думки, Вільям Людвигович виявлявся одним з найбільш активних працівників» [12]. З тим фактом, що В. Л. Беренштам «по юнацькому-пристрасно цікавився громадським життям», погоджувався й письменник Михайло Михайлович Могилянський [13]. В цілому ж, на думку сучасників, В. Л. Беренштам завжди був «…тією живою силою, яка не могла відокремити поняття про життя від поняття про громадську роботу» [14], і до кінця своїх днів залишився справжнім «шістдесятником» [15] - гідним представником 60-х років XIX століття.

У 1868-1879 рр. ґрунтовно увійшов у суспільне життя рідного міста. Його діяльність була передусім пов'язана з культурними проектами

Старої (Київської) громади, заснованої в 60-их роках XIX ст. В. Б. Антоновичем, Ф. Т. Панченком, К. П. Михальчуком, П. І. Житецьким та Т. Р. Рильським. На думку Євгена Харлампійовича Чикаленка, одним із мотивів тяжіння до Старої громади осіб, які не належали кревно до українського етносу, була її репутація як гуртка «прогресивних українців», «дійсно одинокого кола інтелігентних ідейних людей» у Києві 1870-х років [16]. З 1870 р. по виїзді М. П. Драгоманова за кордон (за відрядженням університету св. Володимира) В. Л. Беренштам перейняв завідування фінансовими справами Старої Громади. Був присутній 13 лютого 1873 р. серед фундаторів Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного товариства [17], входив у коло співробітників газети «Киевский телеграф», брав участь у видавництві популярних книжок для народу («метеликів»), організовував під час російсько-турецької війни 1878-1879 рр. добровольчі загони у Сербію і Герцеговину; людина небагата, пожертвував на справу «звільнення слов'ян» декілька сотень рублів. З вересня 1875 по січень 1876 рр. В. Л. Беренштам входив до складу «комітету 12-ти» Старої громади, який обмірковував закордону місію М. П. Драгоманова щодо реалізації «українського проекту» [18].

Саме на київській квартирі В. Л. Беренштама 3 грудня 1878 відбулися переговори земців І. І. Петрункевича, О. Ф. Ліндфорса, революціонерів-народників В. К. Дебогорія-Мокрієвича, В. А. Осинського, М. П. Ковалевської та ін., і представників Старої громади В. Б. Антоновича та П. І. Житецького щодо координації дій у боротьбі за конституцію. Як свідчив Іван Ілліч Петрункевич, «…улаштування зборів взяв на себе Вільям Людвигович Беренштам, відомий київський українофіл. Надаючи для зібрання свою квартиру на Бібіковському бульварі, він буквально ризикував головою…» [19]. На початку 1879 р. В. Л. Беренштам брав енергійну участь у виборчій кампанії в Київську міську думу згідно реформі міського самоврядування, започаткованій Олександром II; увійшов у коло прогресивно налаштованих думських гласних; виголосив низку промов на офіційних та неофіційних зборах, агітуючи за «нову демократичну програму міського самоуправління». Запальні виступи В. Л. Беренштама викликали незадоволення влади, яка дійшла висновку про небажаність його подальшого перебування в межах українських губерній.

Тому-то з осені 1880 р. він, уже заслужений і популярний педагог, - у Петербурзі, на посадах викладача у Першій військової гімназії та в Петербурзькому учительському інституті. Встановив та підтримував дружні стосунки з представниками російської легально-народницької еліти - О. М. Пипіним, М. І. Карєєвим, М. Ф. Аннєнським, В. О. Мякотіним. Брав участь у роботі Літературного фонду, був серед засновників «Відділу для сприяння самоосвіті» при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів. Звичайно ж, увійшов до гуртка петербурзьких українців, центром тяжіння якого були історик Микола Іванович Костомаров та письменник Дмитро Лукич Мордовець (Мордовцев). У 1897-1898 рр. приймав участь у панахидах по Т. Г. Шевченку та обідах, присвячених пам'яті поета, де, за його словами, «були не лише земляки, але й найвидатніші письменники та вчені російські і польські С.-Петербурга» [20]. Був співзасновником «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок» і «Товариства ім. Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Півдня Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Володів колекцією рукописів поета («Щоденник» та інші твори). Завдяки його зв'язкам і клопотам вдалося отримати дозвіл цензури на видання найбільш повного на той час у межах Російської імперії тексту «Кобзаря» (1883-1884 рр.) – стандарту для подальших легальних перевидань.

Своєрідний соціопсихологічний автопортрет знаходимо в листі В. Л. Беренштама до М. П. Драгоманова від 25.05.1871 р., де він, виправдовуючись з приводу затримки зворотної кореспонденції, напівжартівливо писав: «…я постараюсь привести некоторые данныя, смягчающия мою вину. Во главе их я поставлю: 1. что я родился в состоятельной семье и следовательно не привык к мысли о неотложности труда, к мысли о том, что, не сделавши сегодня положенной работы, можно на завтра остаться без обеда, 2. я воспитывался и вырос среди Славян, характер мой сложился по-славянски, а у Славян ведь, по словам М. П. Погодина, нет этой мелочной аккуратности, за то есть широкая натура (с которой мы преаккуратно можем бить стекла в Cafe); если я к этому пункту прибавлю еще, что в Гимназии я быль окружён исключительно русскими п польскими дворянами (ergo Славянскими дворянами), то сей 2-й пункт моих оправданий сделается неотразимым. … Наконец последнее. Это 30 уроков в неделю, потому что после 5 ежедневных уроков таки порядком устанешь и писать не хочется, ну и

откладываешь со дня на день…» [21]. В листі від 12-24.08.1876 р. скаржився на «коротку» пам'ять та розкиданість у справах [22]. Людина, схильна до рефлексії, зізнавався: «…я вообще не высоко ставлю свои критические способности…» [23].

Щоправда, варто вислухати й зауваги мемуаристів, у яких у пам'яті залишився «інший Беренштам». Так, наприклад, Л. А. Куперник вважав, що формування менталітету В. Л. Беренштама відбувалось під впливом комплексу факторів, тому «...на його розумовому складі і характері лежала печать незвичайною глибини і складності. Три культури позначилися на цьому великому і глибокому розумі, три темпераменти дивним чином злилися в його дуже витриманому, рішучому, але в той же час дуже м'якому характері. За походженням єврей, за первісним вихованням німець, за освітою і розвитком росіянин, Беренштам поєднував у своєму характері, житті і діяльності переконаність семіта, громадськість і порядність германця і широкий, вільний порив слов'янина. Це був гуманіст в повному і найкращому сенсі слова» [24]. В. П. Науменко, представник у національному русі «покоління 1870-х», твердив, що «... ні за походженням, ні за родовими традиціям не маючи в собі задатків національної української стихії, він, виключно керуючись уявленням про призначення людей, що виросли і виховалися в Україні, прилучився до української партії і до того зріднився з її ідеями, що все своє подальше життя, куди б не закидала його доля, залишався самим щирим і переконаним українським націоналом» [25]. Є. Х. Чикаленко, що зустрівся з Беренштамом у середовищі Старої громади на початку 1900-х рр., свідчив, що «…він був одним з найбільш акуратних членів Громади, ніколи не пропускав засідань і не відмовлявся від роботи», був «за походженням єврей, однак щирий і гарячий український патріот, набагато більш активний, чим багато інших членів громади, вроджених українців» [26].

Що становили собою пошуки та знахідки В. Л. Беренштама в царині виявлення археологічних та краєзнавчих старожитностей та яку цінність мають вони нині для сучасних дослідників? В 1878 р. за дорученням Московського Антропологічного товариства В. Л. Беренштам вперше провів розкопки шести курганів на острові Хортиця. Попередню археологічну розвідку здійснив в 1876 р. аматор-дослідник Яків Павлович Новицький (1847-1925), що, постійно проживаючи в м. Олександрівську Катеринославської губ., протягом десятиріч досліджував культуру цього регіону. Показово, що довгий час діяльність В. Л. Беренштама в галузі краєзнавчої археології згадувалася насамперед у контексті наукових зацікавлень Я. П. Новицького [27]. Сам В. Л. Беренштам в листі від 14.09.1878 р. щиро бажав Я. П. Новицькому успіхів у проведенні розкопок на о. Хортиця [28]. В свою чергу, Я. П. Новицький, розгорнувши свої археологічні розвідки під патронатом Катеринославської вченої комісії, регулярно надсилав звіти та повідомлення В. Б. Антоновичу, В. В. Тарновському, Д. І. Яворницькому, В. Л. Беренштаму, відносячи, таким чином, останнього до кола компетентних осіб [29]. Микола Віталійович Лисенко у листі до М. П. Драгоманова від 15 листопада 1878 р. згадував про те, як улітку того ж року він разом з В. Л. Беренштамом здійснив подорож на о. Хортиця для проведення археологічних пошуків в районі розташування Запорозькій Січі, до того ж – укупі з членами Катеринославської української громади - учителем Г. В. Донцовим і письменником, судовим слідчим Д. В. Марковичем [30].

У 1890-му, на прохання Я. П. Новицького, В. Л Беренштам розшукав у власному приватному архіві тодішні нотатки та ретельно звітував своєму кореспонденту щодо отриманих результатів. В свою чергу, Я. П. Новицький згодом опублікував одержану інформацію в праці «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности» (перша версія була опублікована в № 55 «Одесского вестника» за 1876 р., в подальшому з'явились інші редакції). Так, у одній із останніх версій він наводить «…дословное содержание его письма…», у якому В. Л. Беренштам писав: «...В июне 1878 года на острове Хортице я раскопал 6 курганов; я принужден был прекратить работу, так как получил известие о смерти близкого друга и о болезни маленькой дочери. Дневник раскопок и найденные вещи я вскоре после возвращения выслал из Киева в Московское Антропологическое Общество, которым был командирован. Целый ряд всяческих происшествий настолько в то время отвлек мое внимание от археологии, что я даже не проследил за дальнейшей участью дневника и вещей; не знаю даже, напечатан ли первый?

Желая доставить нужные Вам сведения, я перерыл свои бумаги и нашел некоторые черновики и подробный, доставленный мне в то время план Хортицы с обозначением старинных окопов, насыпей и курганов в масштабе одной версты в англ. дюйме; если план этот может

быть Вам полезен, то по первому требованию вышлю его Вам.

Что до раскопки курганов, то все они находятся в 3-х группах к югу от окопов, которые пересекают середину острова (в 1 версте от колонии); в ближайшей от окопов группе (1/2 в.) было разрыто 3 кургана, в следующей 1 курган, наконец, в самой южной - 2.

Насколько я могу судить по не вполне сохранившимся черновикам, в самой северной из 3-х названных групп курганов они имели от 1 до 3 аршин высоты, окружность от основания от 17 до 20: некоторые курганы обросли кустарником (волошанкой) - признак, что поверхность насыпи в значительной степени состоит из кладки валунов. Под последними - слой топтаной глины, ниже горизонта четырехугольная яма в 1 арш. и вершка глубины от запада к востоку, в которой разрозненные кости скелета, многие кости изломлены, в человеческом черепе находился череп грызуна; близ костей бронзовые стрелы, куски совсем ржавого железа, глин. бусы и немногие черепки от глиняной посуды. Под костями слой валунов. В 2-х из 3-х курганов по глиняному кувшину; на одном грубо выцарапан олень. В насыпи курганов и под скелетом найдены траншеи, вероятно следы, оставленные кладоискателями.

В следующей, более южной группе, раскопан 1 курган (окружн. 16 саж., выс. 1 арш. 2 в.). Тут валунов не было, а под насыпью на высоте горизонта опять разрозненный скелет сильно истлевший, от севера к югу, черепа и грудной кости не было; судя по окраске земли и останках дерева, труп был в деревянном гробу или же обложен деревянными досками; на уровне скелета глиняный сосуд (глечик), яичная скорлупа, бронзовая иголка в 3 в. длиною и 2 бронзовые стрелы.

В самой юго-восточной группе было раскопано 2 кургана; на горизонте или немного ниже 1/2 арш. (не разберу так как написанное карандашом стерлось) совершенно истлевшие кости; в одном кургане с юго-запада на северо-восток (череп на юго-запад) скелет лежит на правом боку с протянутыми вдоль туловища руками и согнутыми в коленях ногами; тут же разбитый глиняный горшок; в другом много черепков от глиняных сосудов, а также 3 целых таких же сосуда и несколько фрагментов человеческих костей, а также разбросанные человеческие зубы. Высота этих курганов 12 арш., окружность 2535 саж. Не могу вполне точнее восстановить, было ли изображение оленя на горшке 1-й или 3-й группы.

Вот все, что я могу сообщить Вам на основании сохранившихся лишь отчасти черновок. Как видите, не много Вы здесь извлечете; об этом крайне сожалеет душою Вам преданный В. Беренштам» [31]. Колекція знахідок В. Л. Беренштама досі не розшукана, сліди її губляться в фондах наукових установ Москви та Петербурга [32].

Зазначимо, що В. Л. Беренштам, як, власне, й Я. П. Новицький, проводили розкопки у відповідності з традиціями археологічної практики того часу. Археологія як наука перебувала у стадії становлення. Довгий час її головним завданням вважали реєстрацію і систематизацію археологічних пам’яток по зовнішнім наземним ознакам, до того ж - не завжди у відповідності з хронологією, періодизацією та визначенням локальних культур, також - пошуки старожитностей для «височайше призначених» місць (то була, за виразом В. О. Городцова, «побутова археологія»). Методика розкопок, зокрема курганів, передбачала вибірку землі з насипу «колодязем», наскрізною або глухою траншеєю. В межах визначеної ділянки проводилося дослідження могил і знахідок. Вивчення кургану здійснювалося частково. Інструкція Імператорської Археологічної комісії наказувала: 1) вести детальний поденний журнал із зазначенням топографічного положення кургану, зовнішнього вигляду, величини, властивостей і шарів насипання, подавати опис гробниці, її розмірів, положення похованого та розташованих біля нього речей, 2) робити точні плани, 3) враховувати, що в кургані можуть бути речі різного часу, нумерувати їх. Оформлення методологічного компонента археологічної науки відбулось у 1874 р., коли на ІІІ-му Археологічному з’їзді в Києві гр. О. С. Уваров і І. Є. Забєлін вперше визначили поняття «археологічний пам’ятник» і «археологічний метод», сформулювали завдання археології та її місце в системі історичного знання. В подальшому завдання археології як науки розширилися, була вдосконалена методика розкопок, методи датування й систематизації матеріалів; фахівців стали готувати археологічні інститути.

Тодішня методика розкопок цілком слушно видається сучасним фахівцям вельми недосконалою. Як відзначає Дмитро Кобалія, «часто отриманий в результаті розкопок матеріал залишався неописаним, хронологія і культурна приналежність могил виявлялася остаточно нез’ясованою. … Але все ж якщо оцінювати результати проведених розкопок з позицій і вимог археологічної науки кінця XIX - початку XX ст., то слід визнати, що

зі своїми завданнями В. Л. Беренштам впорався» [33]. Він підкреслює, що «розкопки, проведені Беренштамом, цілком відповідали своєму часу. Вони велись квадратно-гніздовим методом, тому невипадково в розкопі того чи іншого кургану фігурує тільки одне центральне поховання. У XIX сторіччі розкриття всього насипу не практикувалося і головною метою дослідження були знахідки. … Розкопував Беренштам переважно скіфські курганні поховання. Деякі з них можуть бути датовані і значно більш раннім часом. До честі археолога, вже тоді звертається увага на положення покійника, конструкцію і стан насипів. На 2006 рік нам відомий лише один курган, який може бути пов'язаний із тією пам'ятною експедицією.... У народі його називають курганом Беренштама» [34]. Знавець історії козацької Хортиці А. Л. Сокульський характеризує В. Л. Беренштама як «першого професійного археолога о. Хортиця», відзначаючи, що саме «археологічні дослідження Беренштама на о. Хортиця допомогли виділити на його час шість локальних курганних груп... Археологічні факти розкопаних курганів дають змогу певною мірою визначити широкий спектр стародавніх культур від неоліто-ямного часу до часів козацької доби й воєнної колонізації Хортиці в часи російсько-турецької війни 1735-1739 рр. ... В. Л. Беренштамом вперше були отримані археологічні матеріали про існування на о. Хортиця культу «Зоряного оленя» в добу середньої бронзи» [35]. На його думку, розкопки В. Л. Беренштама, Я. П. Новицького та інших дослідників «не раз давали світу археологічні артефакти, що мали хортицький фольклорний характер, численні пам'ятники й історичні місця». В урочищі Сагайдачного В. Л. Беренштам розкопав в кургані козацьке поховання, у Музичній балці виявив культурний шар козацької стоянки XVI- XVII ст., який ще потребує детальної ідентифікації [36].

Більш фундаментально пошуками місцевих старожитностей Вільям Людвигович захопився під впливом історика та археолога В. Б. Антоновича. Практичним поштовхом послугувала серія численних польових експедиційних робіт, ініційованих напередодні V-го археологічного з'їзду (відбувся у Тифлісі в 1881 р.), під егідою гр. О. С. Уварова та гр. П. С.Уварової [37]. Підготовчий комітет доручив проф. В. Б. Антоновичу дослідити кургани Східного Кавказу й висловив прохання скласти детальну програму для роботи курганної експедиції [38]. Вважається, що В. Б. Антонович вперше відкрив пам'ятники так званої кобанської культури [39]. Дещо з намічених планів вчений реалізував разом із Беренштамом. Так, у 1879 р. В. Б. Антонович і В. Л. Беренштам здійснили розкопки курганів на Північному Кавказі, в плоскогірних районах Чечено-Інгушетії поблизу с. Базоркіна, Назрань і в інших пунктах [40]. Досліджені В. Б. Антоновичем курган № 1 у с. Базоркіної і курган № 2 у с. Назрань були датовані епохою бронзи (узагальнюючий звіт опубліковано в «Працях V археологічного з'їзду» (1881) [41]. Показово, що на записи В. Л. Беренштама охоче посилаються й сучасні дослідники Передкавказзя [42].

У 1879 р. В. Л. Беренштам також вперше провів розкопки «городища на Дубинці», що було розташоване на високому березі Кубані, у 4 верстах на південний схід від м. Катеринодар, та залишив схематичний план та опис городища, укріплень, навколишньої місцевості. Згідно опису В. Л. Беренштама, «берег Кубани круто подымается над рекой, образуя обрывы сажени 4 высоты, обваливающиеся и частью подмываемые рекой; крутизны эти иногда на несколько саженей отсутствуют от самого русла реки» [43]. Він також відзначив, що «как курганы, так и городище, а также все окрестное поле, покрыты дубовой зарослью, остатками недавно вырубленного дубового леса» [44]. (Тому-то ця околиця Катеринодара й отримала назву «Дубинка»). Городище мало довжину близько 130 м, ширину - 30 м. На захищеній ровом і валом території, крім городища, було ще одне невелике укріплення, розташоване на стрімкому березі, на мисі, утвореному терасами річок Кубань та Стара Кубань. Укріплення не збереглося, але фахівці припускають, що було воно стародавнім, типовим для меотських городищ Середнього Прикубання, служило своєрідним форпостом. Меоти, предки адигів, згадувалися в літературних джерелах уже в VI ст. до н.е. В. Л. Беренштам одночасно зафіксував наявність поблизу городища, на північному заході, 133-х невисоких курганів, типових для пізньосередньовічних поховань адигів, що займали площу неправильного чотирикутника; деякі з них сягали висоти 1 м; п'ять із них він розкопав самостійно. На жаль, до нашого часу ці кургани не збереглися (на цьому місці виникли кар'єри для видобутку глини).

В. Л. Беренштам також провадив розкопки розвідувального характеру у північно-західній частині городища, виявив фрагменти кераміки, глиняні вази, рибальські грузила, залізні рибальські гачки, три кам'яних бруски, кістки домаш-

ніх тварин, птахів, риб. Навів у записах розповідь підрядника цегельного заводу Левченка про те, що нібито поза городищем, з північно-східної сторони рову, «рабочие завода Рашпиля, лет пять или шесть тому назад, при добыче глины, выкопали старинного, поднявшегося на дыбы серебряного коня около одного фута величиной, золотую статуэтку и еще какой-то предмет» [45]. У подальшому розкопки розвідувального характеру на городищі були проведені в 1936 р. експедицією Краснодарського історико-краєзнавчого музею під керівництвом відомого кубанського археолога Микити Володимировича Анфімова (1910-1998), який, до речі, позитивно оцінив краєзнавчо-археологічний досвід свого попередника [46]. Й зараз, як доводить огляд літератури, археологи використовують унікальну інформацію про сиву давнину, зібрану В. Л. Беренштамом [47].

У 1879 р. В. Л. Беренштам був призначений вчителем військової гімназії у Пскові, де перебував до осені 1880 року. Показово, що й на новому місці захоплення локальною історією та археологією знайшло своє дієве втілення. Разом із однодумцями-ентузіастами Беренштам здійснив археологічну розвідку з метою привернути увагу громадськості до історичних скарбів регіону та поповнити фонди місцевого музею старожитностей; згодом матеріали експедиції було опубліковано [48]. На початку 1880 р. Беренштам прочитав дві публічні лекції «Доісторичні часи і їхнє археологічне дослідження», видані ним у Пскові [49]. Як зауважив В.П. Науменко, «ця брошура є прекрасною популяризацією всіх основних питань археологічної науки, а також розвиває думку про значення археологічних досліджень у місцевих районах, з метою викликати у псковитян інтерес до дослідження своїх старожитностей і до підтримки і розвитку місцевого музею в Пскові» [50]. Впливовий фахівець з історії російської археології О. О. Формозов класифікував цю працю як реферативне видання, ставлячи в ряд з іншими популярними нарисами про кам'яний вік, що вийшли з-під пера Л. Фіг'є, Д. Леббока, гр. О. С. Уварова) [51].

В 1889 р. Імператорська Археологічна Комісія організувала археологічну експедицію до Остерського повіту Чернігівської губернії, яку знову очолив В. Л. Беренштам. Його увагу привернули комплекси археологічних пам'яток, пов'язані з літописними містами Чернігово-Сіверської землі – Лутавою та Моровійськом, що були відомі завдяки «Сведениям 1873 г. о городищах и курганах» по Чернігівській губернії, зібраним енергійним Д. Я. Самоквасовим та опублікованим у серії «Известия Археологической комиссии» (далі – ІАК). Як вважають чернігівські археологи, «рештками одного з таких чи не найбільш ранніх дружинних центрів, що позначили процес розповсюдження державницьких інституцій на територію Північного Лівобережжя, є городище на околиці с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. … Пам'ятники с. Виповзів потрапили в поле зору дослідників ще у позаминулому XIX ст.». Щодо пошуків В. Л. Беренштама, слід відзначити, що він дослідив «колодязем» один з курганів на околиці с. Моровська з рештками тілоспалення на місці поховання та обстежив городище між селами Лутава та Виповзів. Він першим ототожнив вказане городище з рештками літописної Лутави, тим більше, що інших укріплених пунктів у околицях однойменного села на той не було відомо. У звіті до ІАК В.Л. Беренштам подав опис і план городища та його околиць, розглянув зібрану кераміку. Описуючи городище, дослідник відзначив наявність залишків валів по периметру майданчика, заввишки близько 2 м. На останньому було закладено шурф (3,40 х 3,15 м), у якому виявлено залишки гробовища та «монету шведскую». На підставі отриманих даних він зробив висновок, що на місці старовинного городища в XVII ст. був влаштований сільський цвинтар [52].

Таким чином, у різний час В. Л. Беренштам брав участь у археологічних дослідженнях та виявленні місцевих старожитностей під патронатом трьох різних та в деякій мірі конкуруючих інституцій загальноросійського характеру: Московського Антропологічного товариства, Московського Археологічного товариства та Імператорської Археологічної Комісії. В певному сенсі його пошуки як романтика-ентузіаста були частиною більш широко окреслених і науково обґрунтованих планів, одним із авторів яких був вчений-позитивіст В. Б. Антонович, «батько» української археології. В. Л. Беренштам, безперечно, поділяв думку В. Б. Антоновича про те, що «археологічні матеріали - це такі ж джерела історичної науки, як і літописи», тому-то він, історик за фахом і громадський діяч за покликанням, докладав свою кипучу енергію та безкорисливі зусилля для їхнього виявлення та систематизації.

У 1898 р. В. Л. Беренштам за станом здоров'я вийшов у відставку і повернувся, нарешті, до рідного Києва. Але й тоді «не розлучився він із своєю любов'ю до археологічних досліджень, тому негайно приєднався в Києві до товариства, яке

влаштувало тут місцевий музей старожитностей і мистецтв» [53], узяв участь в збиранні та накопиченні експонатів. То було створене 1897 р. «Товариство любителів старожитностей і мистецтв», яке мало на меті «збирання пам’яток в інтересах науки, а також для розвитку естетичного смаку і художньої освіти». Тим самим створювались умови для організації Київського міського художньо-промислового і наукового музею, унікальні фонди якого в майбутньому стали підставою для національного художнього музею України.

Джерела та література

1. *Єфремов С.* Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К.: Феміна, 1997. – С. 428.
2. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн. 12; *Науменко В.П.* Памяти В.Л. Берештама // Киевская старина. – 1906. –Т. 92. - Кн. 2; Памяти Беренштама // Археологическая летопись Южной России. – 1904. - № 415. – С. 211; *Лучицкий И.В.* В.Л. Беренштам: некролог // Киевские отклики. – 1904. – 13 нояб.; Столетие первой гимназии. – К., 1911. – Т. І. – С. 30.
3. Этнографическое обозрение. - 1904. – Вип. 4. – М.: Императорское общество любителей естествознания в Москве, 1905. - С. 210.
4. *Назаревський О.* До історії Київської громади 1870-х років // За сто літ. - Кн. 5. – С. 208-212.
5. *Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.)* В.Л. Беренштам // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. – Запоріжжя, 1992. – С.16-18; *Иваницкая С.* «Горячий Беренштам…»: реконструкция и реинтерпретация образа // *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С.315-325; *Тимчик Н.П.* Берештам В.Л. (До 100-річчя зі дня смерті) // Вісник Київського національного університету. – Історія. - 2005. – Вип. 80-81. - С.117-119.
6. Беренштам В. // Енциклопедія українознавства. – Т.1. – К.: Глобус, 1993. – С.115-116; *Марахов Г.І.* Тарас Шевченко в колі його сучасників: словник персоналій / Г.І. Марахов – К.: Дніпро, 1976. – С.18-19; *Шалата М.Й.* Беренштам В.Л. // Українська літературна енциклопедія: в 5-ти т. – К.: УЛЕ, 1985. – С.152; Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. - К.: УЕ, 1992. - С.283; *Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.)* Беренштам В.Л. // Отечественная история: Энциклопедия в 5-ти т. - Т.1. – М.: БРЭ, 1994. - С.204; *Она же.* Беренштам В.Л. // Политические партии России. Конец XIX - первая треть XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. - С.67; *Троицкий Н.А.* Беренштам В. Л. // Немцы России. Энциклопедия. - М., 2000. - Т.1. - С. 179-180; *Сидоренко Н. М.* Беренштам Вільям Людвигович // Енциклопедія сучасної України. — Т. 2. — К., 2003. — С. 514.
7. *Панькова С., Шевчук Г.* «За сто літ»: покажчик змісту // Український археографічний щорічник: Зб. наук. праць. – 2006. - № 10/11. – С. 269.
8. *Дружбинский В.* Памяти погибших могил, диагноз: скорбное бесчувствие // Зеркало недели. – 2003. - № 46. - 29 нояб.
9. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн.12. – С. 693.
10. Архів Михайла Драгоманова. - Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). - Варшава: Український науковий інститут, 1938. - С. 44-45, 58.
11. Там само. – С. 55, 58, 59.
12. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн.12. – С.689.
13. Там само. – С.693.
14. Там само. – С.694.
15. *Науменко В. П.* Памяти В. Л. Берештама // Киевская старина. – 1906. –Т.92. - Кн. 2. – С. 275.
16. *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907) / Євген Чикаленко. - Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. – С.300-301.
17. Див.: Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. – Т. 1. За 1873 г. – К.: тип. ун-та св. Владимира, 1874. - С. 1. Загальна кількість членів товариства в 1876 р. становила вже близько 200 осіб.
18. *Катренко А., Катренко Я.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті рр. XIX ст.) / Андрій Катренко, Ярослав Катренко. - К.: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – С.117-118.
19. *Петрункевич И. И.* Из записок общественного деятеля: Воспоминания / Под ред. проф. А. А. Кизеветтера / Архив русской революции: В 22 т. - Т. 21-22. – М.: Терра, 1993. – С.101-102.
20. Цит. по: Марахов Г. І. Назв. праця. – С.19.
21. Архів Михайла Драгоманова. - Т. 1. – С. 44.
22. Там само. - С. 58.
23. Там само. – С. 55.
24. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн.12. – С. 694.

25. *Науменко В. П.* Памяти В.Л. Берештама // Киевская старина. – 1906. –Т.92. - Кн.2. – С. 257.

26. *Чикаленко Є.* Назв праця. – С.300-301.

27. *Іваннікова Л.* Яків Новицький: фольклорист, історик, педагог. – Запоріжжя: Тандем-У, 2010. – С.131-132, 140, 163-164, 199, 302; *Сокульський А.Л.* Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорізького козацтва: монографія. – Запоріжжя: КПУ, 2008. – С.191; *Ляшко С.Н.* Археологическая деятельность Я. П. Новицкого (1847-1925). Режим доступу: sites.znu.edu.ua/historySciWorks/2/liyshko.pdf; *Она же.* Археологические исследования на о. Хортица в конце XIX-XX в. и его исследователи // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Вип. 1. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С.9-14.

28. *Іваннікова Л.* Назв. праця. – С.131.

29. Там само. – С.302.

30. Архів Михайла Драгоманова. - Т. 1. - С. 158.

31. Цит. по: *Новицкий Я. П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности (За рукописом 1917 р.). – Вид. 2-е, доп. - Запоріжжя: Тандем-У, 2005. - С.19-21, 68. Детальніший опис могильників див. у названій праці.

32. *Сокульський А. Л.* Назв. праця. – С.191.

33. *Кобалія Д.* Хортиця: археологічне вивчення / Дмитро Кобалія // Пам'ятки України: історія та культура: Наук. часопис. - 2007. - № 2. - С.14-15.

34. Там само.

35. *Сокульський А. Л.* Назв. праця. – С.191, 498-499.

36. Там само. – С.331.

37. *Фролов А. И.* Археологические съезды // Отечественная история: Энциклопедия в 5-ти т. – Т. 1. – С. 121.

38. Пятый археологический съезд в Тифлисе Протоколы Подготовительного комитета. / Печатано в авг. 1879 г. – М.: Синоидальная типография, 1879. – С. 38.

39. *Антонович В. Б.* О результатах археологической экспедиции по северному склону Кавказа, совершенной летом 1879 // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца (далі – ЧИОНЛ). - К., 1888. - Кн. 2. - Отд. 1. - С. 114-119.

40. История археологического изучения Чечено-Ингушетии. Режим доступу: http://ingushetia.info/2010/03/20/istoriya-arxeologicheskogo-izucheniya-checheno-ingushetii.htm

41. *Антонович В. Б.* Дневник раскопок, веденных на Кавказе осенью 1879 года // Пятый археологический съезд. Протоколы подготовительного комитета. - Тифлис, 1879. – С.216; *Беренштам В. Л.* Дневник археологических работ, веденных на Кавказе в 1879 году // Там само. - С.298.

42. *Прокопенко Ю.А.* История северокавказских торговых путей по нумизматическим материалам IV в. до н. э. - XI в. н. э. из памятников Центрального и Восточного Предкавказья: дис. ... к. и. н. Специальность: 07.00.02. – Отечественная история. - Ставрополь 1998. - 526 с.

43. Цит. по: *Анфимов И. Н, Анфимов Н. В.* Археологические памятники города Краснодара. Режим доступу: http://budetinteresno.narod.ru/kraeved/krg_arheolog.htm

44. Там само.

45. Там само.

46. Див.: *Анфимов Н. В.* Раскопки городища на Дубинке // Археологические исследования в РСФСР. 1934 - 1936 гг. Краткие отчеты и сведения / Под ред. В. В. Гольмстен. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. - С. 214 - 217.

47. *Улитин В. В.* Торговые связи племен Прикубанья с античным миром в конце VII -первой половине I в. до н.э.: по данным амфорной тары: автореф. дис. … к. и. н. Специальность: 07.00.06. – Археология. – СПб., 2006. - 26 с.

48. Див: *Беренштам В. Л., Василев И. И., Кислинский А. М.* Дневник раскопок, произведенных 24 мая 1880 г., близ деревни Муравичи (Псковскагоу.) // Древности. Труды Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества. - Т. X. - М.: [б. и.], 1885. Про значення цих знахідок див.: *Седов В.В.* Жальники // Российская археология. – 2000. - № 1. – С. 77-22. Жальники - могильники з ґрунтових могил, на поверхні позначені камінням у вигляді кола, овалу або чотирикутника.

49. Лекції «Доисторическая времена и их археологическое исследование» були надруковані в «Псковских губернских ведомостях» в номерах за 24 и 31 травня 1880 р. (№ 20. - С. 243-245, № 21. – С. 253-255).

50. *Науменко В. П.* Назв. праця. - С. 271.

51. Див.: *Формозов А. А.* Муромские исследователи каменного века // Муромский историко-художественный и мемориальный музей // Уваровские чтения - III. - Муром, 17-19 апреля 1996 г. - Муром, 2000. – 250 с. Режим доступу: http://www.museum-murom.ru/page.html?pid=123.

52. Див.: Коваленко В., Скороход В. Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. - Вип. 73. Серія: історичні науки: № 6: Зб. – Чернігів, 2009. – С.66-81.

53. Науменко В. П. Назв. праця. - С. 274.

Светлана Иваницкая

«Украинский шестидесятник» Вильям Беренштам - исследователь местных древностей

Статья посвящена деятельности педагога, литератора, представителя Старой громады Вильяма Людвиговича Беренштама (1839 - 1904) в сфере изучения локальных памятников культуры, прежде всего - археологического краеведения Запорожского края, Черниговщины, Кубани, Северного Кавказа.

***Ключевые слова:** Вильям Беренштам, Старая громада, краеведение, археология, древности.*

Svetlana Ivanitskaya

Representative of the generation of the 1860s William Berenshtam as researcher of the local antiquities

In the article analyzed the activity of a teacher, writer, a representative of the Old community (Stara hromada) William Berenshtam (1839 - 1904), in the study of local cultural heritage, especially in the field of archeology and local history of Zaporozhye region, Chernihiv region, the Kuban and North Caucasus.

***Key words:** William Berenshtam, Old community (Stara hromada), study of local lore, archeology, antiquities.*

УДК 39+329.73 «19»

Ігор Коляда (м. Київ)

НАУКОВО-КУЛЬТУРНИЦЬКА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.П. ЧУБИНСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОГАДІВ СУЧАСНИКІВ)

Проаналізовано основні етапи науково-культурницької діяльності відомого українського етнографа та фольклориста П.П. Чубинського (1839-1884). На основі спогадів сучасників визначено особливості його громадської роботи та чинники, що впливали на її активність.

***Ключові слова:** Павло Чубинський, етнографія, фольклористика, науково-культурницька діяльність, етнографічна експедиція, спогади сучасників.*

Сучасні глобалізаційні процеси висувають перед українською наукою абсолютно протилежні завдання та генерують такі ж полярні процеси. Так, практичне застосування новітніх світових досягнень передбачає уніфікацію та нівелювання національних здобутків, а ігнорування етнокультурних архетипів незмінно призводить до гальмування історичного розвитку. В такій ситуації надбання української науки легко набувають рис універсальності, у зв’язку з чим виникає нагальна потреба ґрунтовного переосмислення (на основі залучення допоміжних видів джерел) значення діяльності тих науковців, чиї імена вже давно стали відомі світовій науці. Це твердження є особливо актуальним для вивчення життя і творчості відомого українського етнографа Павла Платоновича Чубинського (1839-1884), оскільки відсутність достатньої кількості архівних матеріалів, які б давали змогу повноцінно реконструювати особливості його суспільної позиції, внутрішнього світогляду та характеру, надає вагому роль спогадам сучасників про нього (як особистих друзів і пересічних знайомих, так й ідеологічних опонентів). У зв’язку з цим, в даному дослідженні здійснена спроба аналізу та осмислення життєвого шляху та творчої спадщини П.П. Чубинського на основі залучення широкого кола спогадів сучасників та з урахуванням новітніх здобутків бібліографів вченого [1; 6; 15; 17; 23-24; 27].

Наявність обмеженої кількості наукових розвідок про відомого етнографа, що представлені головним чином у енциклопедичних виданнях, ювілейних збірниках статей, науково-популярних біографічних нарисах [3-4; 19-20; 32-34] та працях про суспільно-політичну ситуацію другої половини XIX ст. [10-12] обумовлює необхідність та актуальність пропонованої студії.

Початок процесу становлення Павла Платоновича Чубинського як активного громадського діяча та «національно свідомого» українця припадає на поч. 60-х рр. XIX ст., які, за образним висловом Р. Іванченко та Л. Іванової, стали своєрідним рубежем у суспільно-політичному житті України [10, с. 12]. На їх думку це було

пов'язано із залученням нової генерації громадських діячів, що обумовило зародження також якісно нових форм боротьби, зокрема виникнення ідеї національного відродження. Слід зазначити, що подібні ідеї були новими не лише для української повсякденності, адже український національний рух, за словами О. Реєнта «на всіх його етапах виступає не унікальним феноменом, а явищем свого часу», відлунням європейських глобалізаційних процесів, що однак не завадило йому набути власної специфіки [22, с. 7].

Основними проявами українського національного руху 60-х рр. XIX ст. стало започаткування виходу літературно-наукового журналу «Основа» та поява громад – осередків боротьби за відродження української культури проти деспотичного режиму російського самодержавства [10, с. 16]. Головним теоретичним знаряддям цієї боротьби було дослідження матеріальної та духовної культури українського народу, наукове доведення його права на вільне існування. Саме ці ідеї захопили молодого П. Чубинського, який після закінчення 2-ої Київської гімназії, вступив на юридичний факультет університету Петербургу – міста, яке наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. було центром українського національного руху.

На користь твердження про вплив на П. Чубинського суспільного потягу до вивчення глибин культури українського народу є написання ним у 1861 р. (у 22-річному віці) дослідницької праці «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии», за яку був удостоєний кандидатського звання [16, с. 77]. Як пригадував у 1884 р. київський громадівець О. Кістяківський, саме тоді був покладений початок майбутнім етнографічним працям вченого. На його думку, запальний та енергійний П. Чубинський цілком поглинув ідеї народолюбства та народовивчення, які стали пануючими серед освічених кіл Петербургу після селянської реформи 1861 р. [15, с. 343]. У світосприйнятті Павла Платоновича, який почав цікавився народною творчістю ще з 1860 р., коли разом з М. Лисенком під час літніх канікул займався збиранням фольклорних матеріалів на Київщині, вони досить швидко еволюціонували в українську національно-культурну ідею.

Після закінчення університету в тому ж 1861 р., П.П. Чубинський повертається на батьківщину, проживаючи то в Борисполі, то в Києві [15, с. 343]. Павло Платонович досить швидко приєднався до національно орієнтованої молоді: поодинокі контакти з представниками української інтелігенції у Петербурзі переросли в активну участь у діяльності Київської громади у 1861-1863 рр.

Підвищували авторитет молодого вченого і поява його численних публікацій в «Основі»: «Ещё одна потеря в Славянском мире», «Погуковщина», «Из Борисполя» у 1861 р.; «Украинский спектакль в Чернигове», «Два слова о сельском училище вообще», «История Бориславской школы», «Из Борисполя», «Заметка по поводу лесохозяйства и лесокрадства», «Ярмарка в Борисполе» у 1862 р. та ін. Слід згадати і невелике дослідження «Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста» надруковане в «Черниговском листке» (№ 8, 1862 р.) [19, с. 6-7]. Саме у цей період П. Чубинський знайомиться з провідними громадськими та культурними діячами, неодноразово запрошує їх до себе на хутір, де проводить товаристські зібрання; клопочеться про відкриття школи для сільських дітей (однак неуспішно). Проживаючи у Борисполі, Павло Платонович, як відмічав у своїх спогадах громадівець Л. Білецький, давав юридичні консультації та оформлював певні документи колишнім селянам поміщика Ф. Трепова, який мешкав по сусідству [1, с. 57].

Переломним у біографії П.П. Чубинського є осінь 1862 р., коли він був заарештований і висланий в адміністративному порядку у м. Пінега Архангельської губернії як «опасный и неисправный агитатор» [2, с. 158]. Аналізуючи спогади сучасників ми знаходимо декілька версій причин подібного рішення. Так, О.О. Русов, у січневому номері журналу «Украинская жизнь» за 1914 р., посилаючись на В.Л. Беренштама зазначав, що заслання стало реакцією Петербургу на створення П. Чубинським наприкінці 1862 р. пісні (сучасного гімну України) «Ще не вмерла України, ні слава, ні воля» [23, с. 40]. Натомість Ф. Вовк відтворював іншу, більш поширену у ті часи версію. Відповідно до неї, головним мотивом подібного кроку імперської адміністрації стали особисті суперечки між П. Чубинським та вже згадуваним нами бориспільським поміщиком Ф. Треповим. Молодий здібний юрист Павло Платонович приносив великі неприємності останньому надаючи поради його колишнім селянам стосовно ведення з ним судових процесів [6, с. 44]. Наводить Ф. Вовк і третю причину заслання, яку він нібито почув від родичів засланого – це організація П. Чубинським постійних зібрань на його хуторі у Борисполі під час яких обговорювалися антиурядові ідеї і навіть вивішувався черво-

ний прапор, який був сигналом до збору для київських студентів (його начебто було видно аж з Софійського собору) [6, с. 44].

Сучасний дослідник С. Шевчук дотримується версії, яку сам П. Чубинський наводив у листах М. Максимовичу. За його словами арешт став наслідком відвідин могили Т. Шевченка [34, с. 4-5]. Варто відмітити, що Павло Чубинський привернув до себе увагу поліції ще під час похорону Т. Шевченка на Смоленському цвинтарі у С.-Петербурзі, коли знайомими та друзями поета планувалося виголосити прощальні промови, які були заборонені після сутички з жандармами.

Розглядаючи всі названі причини з позицій сучасності можемо стверджувати, що, по-перше: на момент заслання (1863 р.) вірш «Ще не вмерла України…» поширювався лише серед обмежених кіл національно налаштованої інтелігенції і не мав такого значення як сьогодні, адже вперше був опублікований лише у 1864 р. в львівській газеті «Мета» [19, с. 7]. По-друге, надаючи юридичну допомогу бориспільським селянам, П. Чубинський формально не порушував імперського законодавства, а лише приносив неприємності особисто Ф. Трепову. У зв'язку з цим, набуває вагомості пояснення Л. Білецького, почуте за його словами від самого Павла Платоновича: причиною заслання був все ж таки Ф. Трепов, який заручившись підтримкою переяславського предводителя дворянства Чучмарєва домігся відповідного рішення Петербургу. Фактологічним підтвердженням цього доносу стало приписування П. Чубинському авторства рукописного звернення до селян революційного змісту, що поширювалося у Золотоніському повіті та даними про організацію ним нелегальних пропагандистських зборів [1, с. 57]. Враховуючи тогочасні тенденції політики царизму по відношенню не лише до соціалістичних ідей, а й до міцніючого українства (у 1863 р. було прийнято Валуєвський циркуляр) та прагнення забезпечити спокій Наддніпрянської України в умовах наростаючого польського повстання, подібне «перебільшення» (та навіть абсурдне, що стосується можливості побачити червоний прапор з Києва) принесло швидкі результати і стало причиною одного з перших проявів у 60-х роках XIX ст. політичних репресій по відношенню до діячів українського національно-визвольного руху у вигляді адміністративного заслання за антиурядову агітацію. Хоча той же Л. Білецький визнавав факт проведення зібрань, вони за його словами «…имели характер увеселительных прогулок и, без всякой примеси тайных совещаний или пропаганды…» [1, с. 57]. Як приклад таких прогулянок, він згадував одну із колективних екскурсів пішки із Києва до бориспільського хутора П. Чубинського.

Спогади сучасників та знайомих Павла Платоновича дають змогу сформувати уявлення про його характер та поведінку у критичних ситуаціях. Так, зі спогадів відомого етнографа та фольклориста М. Сумцова ми дізнаємося про реакцію молодого П. Чубинського на рекомендацію друзів виїхати за кордон, щоб уникнути можливого заслання: «он сказал, что не хочет скрываться, а с другой стороны не чувствует за собой никакого преступления и потому надеется, что из ссылки через некоторое время ему удастся освободится, эмиграция же будет, по всей вероятности, вечной» [26, с. 31-32].

Період шестирічного проживання на півночі європейської Росії (1863-1869), хоч і мав негативні наслідки для здоров'я П.Чубинського, однак приніс йому загальноімперську славу як невтомного етнографа та статиста. Яків Лудмер – дійсний член Архангельського губернського статистичного комітету пізніше, 28 вересня 1885 р., написав у «Архангельських губернських ведомостях»: «занесённый на Север прискорбными событиями… П.П. Чубинский (тогда 22-летний юноша) скоро обратил на себя внимание тогдашнего начальника края и назначен был исправлять должность судебного следователя Пинежского уезда. Но наклонности Павла Платоновича всего менее мирились с какой-нибудь узкой сферой деятельности…» [19, с. 3]. Дійсно, протягом заслання ми бачимо вченого на численних посадах: судовий слідчий, секретар губернського статистичного комітету, редактор «Архангельских губернських ведомостей», молодший, а потім і старший чиновник особливих доручень тощо).

Одночасно з державною службою на півночі Російської імперії П. Чубинський займається етнографічно-статистичним дослідженням краю: організовує експедиції у Карелію та Печорський край (з 10 квітня по 10 жовтня об'їздить сім губерній: Архангельську, Вологодську, Олонецьку, Новгородську, Костромську, В'ятську, Пермську), досліджує місцеві північні ярмарки, особливості хлібної торгівлі, суднобудування та звіроловства, вивчає демографічну ситуацію у м. Архангельськ; пізніше бере участь в організації Ломоносовського ювілею та відкритті ломоносівської школи тощо [15, с. 343; 19, с. 4].

Активна науково-громадська діяльність П. Чубинського на засланні не залишилася поза увагою місцевої архангельської влади. У спогадах сучасників збереглася інформація про те, що губернатор краю «князь Гагарин особенно ценил покойного (мається на увазі П. Чубинського – авт.) и ни один поднимавшийся вопрос не решался без его содействия… Основательное образование, широта взгляда и выдающиеся способности делали Чубинского человеком очень заметным…» [19, с. 4].

Наукові досягнення етнографа достойно оцінили й тогочасні імперські наукові товариства – Павло Платонович був обраний: членом-кореспондентом Імператорського московського товариства сільського господарства, членом–працівником Імператорського вільного економічного товариства, членом–працівником Імператорського російського географічного товариства (пізніше дійсним членом), дійсним членом товариства любителів природознавства, антропології і етнографії Московського університету, був нагороджений першою срібною медаллю Імператорського російського географічного товариства [15, с. 344]. Цей неповний перелік здобутків П. Чубинського показує з одного боку неймовірну працелюбність та енергійність вченого, а з іншого боку наочно демонструє прояв великоросійського шовінізму Петербургу, який за найменший прояв національного духу виселяє молодого науковця з України, але сприяє йому у дослідницькій роботі на користь російського народу.

У 1868 р. під час поїздки до Петербургу з докладом про результати північної експедиції, за сприяння дійсного члена Імператорського російського географічного товариства П.П. Семенова Тянь-Шанського, П. Чубинський отримує дозвіл повернутися в Україну та очолити етнографічно-статистичну експедицію в Південно-Західний край. І вже 11 березня (за ст. стилем) 1869 р. він йде у відставку з численних посад, які одночасно обіймав у Архангельську і їде на батьківщину як дійсний член Імператорського російського географічного товариства з офіційним завданням дослідити матеріальну та духовну культуру українського народу (з акцентом на перше завдання). Його досягнення на Півночі були повторно оцінені наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XIX ст.: у квітні 1869 р. великий князь Олексій Олександрович дарує П. Чубинському смарагдовий перстень за успішний збір даних про північні губернії Російської імперії, а у січні 1870 р. рада Імператорського російського географічного товариства нагороджує вченого вдруге срібною медаллю за згадувану нами вище працю «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии», дещо перероблену автором напередодні [15, с. 345].

Кращою характеристикою діяльності П. Чубинського у період заслання можуть служити наступні стрічки одного із його листів, які цитує у своїх спогадах О. Кістяківський: «7 лет я трудился на севере для русской науки и правительства. Не стану перечислять моих трудов, но они показали, насколько я интересовался населением великорусского и финского племен. Помимо этнографии, я коснулся всех отраслей экономического быта народа, и мои заметки по этим вопросам послужили предметом многих представлений гг. губернаторов; мне даже до этих пор случается встречать в газетах правительственные распоряжения, вызванные давними представлениями, которые возникли по моей инициативе! Я работал на севере без устали и доказал мою любовь русскому народу» [15, с. 349]. Все це підтверджує той факт, що на момент повернення із Півночі, тобто до проведення славнозвісної експедиції українськими землями 1869-1870 рр., Павло Платонович вже був видатним науковцем свого часу. Наведені вище оцінки його здобутків передовими вченими колами Російської імперії та владою якнайкраще це підтверджують і демонструють далекоглядність П. Чубинського, який відмовившись емігрувати за кордон у 1863 р., обрав правильний шлях реабілітації своєї особистості в очах офіційних представників влади.

Повернувшись у Київ П.П. Чубинський відразу приступив до виконання офіційного завдання, здійснюючи підготовчу роботу для проведення експедиції. Він закликає передову громадськість посприяти в успішному дослідженні українського народу шляхом надсилання наявних матеріалів етнографічного характеру. Ф. Вовк згадуючи про одне із засідань Київської громади 1869 р., коли Павло Платонович вперше з'явився серед громадських кіл після повернення, відмічав що розповідаючи про майбутню експедицію, він говорив, що прагне використати право на її проведення виключно для розвитку етнографії України і дослідження не трьох її губерній, як планувалося, а всієї української території [6, с. 45].

За спогадами представників Київської громади, на заклик про надсилання етнографічних матеріалів зреагувала вся українська громадськість: студенти Київського університету св. Володимира

почали здійснювати міні експедиції у свої рідні села для дослідження місцевої культури, науковці діставали старі записи кількарічної давнини або збирали нові (І. Новицький, М. Петров, М. Лисенко, О. Потебня, М. Костомаров та інш.) [6, с. 45-46]. В результаті цього у розпорядження П. Чубинського потрапила величезна кількість інформації, яка була доповнена матеріалами, які він сам зібрав, подорожуючи Україною у 1869-1870 рр. Пізніше у своїй критичній статті у «Вестнику Европы» (березень, 1887 р.) М. Драгоманов зазначить: «Не мудрено, что при таких условиях в результате экспедиции г. Чубинского составилось собрание материалов поистине изумительного количества» [5, с. 90]. Йому опонував Микола Сумцов, який відмічав, що: «Зібрані його дбанням (Чубинського – авт.) «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край» – його вічна заслуга і вічна слава» [26, с. 11].

Загалом результати проведення експедиції (протягом 1872-1879 рр. у Петербурзі було видано сім томів зібраних матеріалів про які згадує М. Сумцов) знайшли схвальну оцінку серед більшості тогочасних науковців та діячів [28]. Так, академік М. Веселовський стверджував, що ці твори дали нове велике поле для різних наукових дослідів і порівнював їх з такими пам’ятками європейської етнографічної науки, як «Lud polski» відомого польського етнографа О. Кольберга та «Biblioteka della tradizioni popolari» італійського етнографа Дж. Пітре [26, с. 13].

Інший видатний вчений, антрополог та етнолог Ф. Вовк у статті «П.П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний» зазначив з цього приводу: «Труды экспедиции» Чубинского представляют собою громадный, необыкновенно богатый и потому драгоценный сборник…» [6, с. 58].

Поряд з цим варто згадати критичні відгуки М. Драгоманова, який аналізуючи зміст та внутрішню структуру «Трудов» виокремив дві групи недоліків названої праці:

– несистематичність у розподілі матеріалу та відсутність логіки у побудові внутрішньої структури семитомної праці («вся эта коллекция не отличается систематичностью и логичностью в распределении материала… чем больше всматриваешься во внутренность каждого тома, тем больше видишь следов необдуманности классификации материала не только по томам, но и по отделам и главам;

– повторюваність матеріалу, розкиданість по змісту варіантів однієї і тієї ж пісні (М. Драгоманов вимагає щоб «все её варианты были в одном месте», натомість у П. Чубинського «встречаете то и дело одной и той же песни, как отдельные нумера товарищей через несколько песен от своих товарищей и почти всегда не зависимо от того новые варианты еще и в других отделах») [5, с. 92-93].

Подібні думки знаходимо також у Ф. Вовка, який поряд з позитивними відгуками про семитомник характеризує його як «почти не систематизированный и очень плохо редактированный», і тут же дає цим недолікам наступне пояснення: «в высшей степени добрая, отзывчивая, симпатичная и вместе с тем широко экспансивная натура его (П. Чубинського – авт.) не могла не быть глубоко общественной, а эта общественность толкала его вечно вперед, заставляя стремиться все к новым и новым целям». Крім того, вчений акцентує увагу на відсутності у П. Чубинського спеціальної етнографічної освіти [6, с. 57].

Натомість сучасний дослідник біографії П. Чубинського Д. Чередниченко пояснює всі названі недоліки поспішністю етнографа, який розумів, що ліпшої нагоди видати таку фундаментальну працю про український народ за підтримки офіційної імперської наукової інституції не буде [32, С. 237]. Однак незважаючи на всі недопрацювання, як відмітив той же М. Драгоманов, «собрание г. Чубинского представляет в своем роде редкое, а в нашей литературе едва-ли не единственное издание, по богатству и разнообразию материала» [5, С. 96]. Необхідно також підкреслити, що проведення експедиції мало неабияке значення для розвитку української етнографії, що підтверджується наступними офіційними науковими відзнаками: 1) у 1873 р. Російське географічне товариство нагородило П. Чубинського золотою медаллю; 2) у 1875 р. рада міжнародного конгресу в Парижі також нагородила етнографа золотою медаллю 2-го класу; 3) 1879 р. П. Чубинський отримав Уваровську премію [15, С. 346-347].

Як бачимо, повернувшись в Україну відомим науковцем, Павло Платонович продовжив етнографічну роботу, започаткувавши наймасштабніше (можливо навіть і за сучасною оцінкою) дослідження українського народу, зберігаючи той шалений темп діяльності, який був розвинутий ним на засланні.

Після повернення із заслання П. Чубинський не лише займається науковою роботою, він також стає активним учасником національно-

культурницьких процесів, зокрема, стає одним із головних членів відродженої на початку 1870-х років Київської громади. До цього періоду відноситься його знайомство з такими відомими діячами, науковцями, як Ф. Вовк (1869 р.), О. Русов (1872 р.) та ін.

Ф. Вовк наступним чином згадував момент, коли він вперше побачив Павла Платоновича: «Войдя в маленькую столовую Антоновичей, я увидел не особенно высокого, плотного до полноты человека, лет, как мне показалось, около 40, с крупным носом, полными губами, темной бородой и сверкающими большими темными глазами, одетого, к немалому моему смущению, в «кацапскую» шелковую красную рубаху «на-выпуск» [6, с. 43].

Про широту ідей та ораторську майстерність П. Чубинського ми можемо дізнатися зі спогадів О. Русова: «Это был плотный человек с небольшою стриженою бородою и молодыми усиками. Говорил он горячо, увлекая слушателей планами разных научных предприятий. И когда его слушали, всем казалось, что то, что он предлагает, – и естественно, и необходимо, и выполнимо, и только поражались, почему это самое раньше никому в голову не пришло» [23, с. 39].

Саме такою черговою ідеєю виявився задум відкрити у Києві Південно-Західний Відділ імператорського російського географічного товариства. Слід зазначити, що серед передової громадськості вже лунала подібна ідея (ряд статей І. Новицького у газеті «Киевлянин» за 1866 р. [13, с. 1; 14, с. 1] та М. Драгоманова – стаття у «Санкт-Петербургских ведомостей» за 1867 р.), але «как инициатива, так и честь доведения до благоприятного окончания этого нелегкого и довольно деликатного дела принадлежали несомненно и безраздельно П.П. Чубинскому, блестящее окончание которым экспедиции создало ему известный авторитет в центральном Обществе, а замечательные организаторские таланты помогли провести это дело сквозь очень серьезные препятствия» [25, с. 15-16].

Сучасний історик громадівського руху А. Катренко зазначає, що утворення Південно-Західного Відділу імператорського російського географічного товариства «відкривало можливість громадівцям у якійсь мірі, так би мовити, «легалізувати» свою науково-культурницьку працю, провадити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху» [11, с. 78].

Серед дослідників існує кілька думок щодо визначення головної особистості, яка відіграла визначальну роль у створенні Південно-Західного Відділу. Архівні матеріали та сучасники тогочасних подій по-різному подають інформацію про ініціатора відкриття Відділу: з одних слідує, що це завдання виконав П. Чубинський, а з інших – М. Юзефович, В. Шульгін, В. Антонович [29, арк. 8-10; 31, арк. 2-10]. Дослідник Д. Чередниченко однозначно вказує, що вирішальну роль і відіграв саме Павло Чубинський, який на той час був дійсним членом Імператорського Російського Географічного Товариства і мав славу відомого етнографа та успішного виконавця Північної експедиції і експедиції у Південно-Західний край [32, с. 249].

На нашу думку, відкриття Відділу, безумовно, є результатом ентузіазму Павла Платоновича, але аналіз архівних матеріалів дає нам змогу говорити про участь у цьому процесі й М. Юзефовича як дійсного таємного радника і колишнього голови Комісії для статистичного і природничо-історичного опису губерній Київського учбового опису. Тому, цілком можливо, що створення Південно-Західного Відділу є спільним (але розрізненим) результатом роботи П. Чубинського і М. Юзефовича. Фактом також є те, що набуття Відділом яскравого українознавчого характеру є наслідком діяльності київських громадівців, які згадували (О. Русов, Ф. Вовк, О. Кістяківський), що були залучені до роботи саме П. Чубинським [6, с. 46], який активно поширював ідею про його відкриття у 1872 р. серед освіченого українства і у подальшому, за висловом С. Русової, став справжньою душею цього легального осередку науково дослідницької роботи [24, с. 30].

Працюючи на посаді діловода Відділу П. Чубинський не залишає наукову діяльність, а готує наукові доповіді та реферати («Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество», «Несколько народных исторических преданий», «Инвентарь крестьянского хозяйства», «Обзор данных о населении Києва по переписи 1874 года») [7-8]; виступає основним організатором проведення перепису у м. Києві 2 березня 1874 р.; активно друкується на сторінках «Киевского телеграфа» тощо [12, с. 105-107]. Аналізуючи таку активну і різносторонню роботу П.П. Чубинського залишається лише дивуватися його працелюбності та енергійності. Згадуючи той час, аналізуючи численні успіхи українського національного руху у 70-х рр. ХІХ ст., О. Русов відмічав визначальну роль П. Чубинського у втіленні в життя кожного задуму громадівців

Активне розгортання «українофільського руху» не залишилося поза увагою реакційних кіл

(М. Юзефович, В. Шульгін), які розгорнули проти нього рішучу боротьбу. І вже 18 травня 1876 р. було видано Емський указ, де йшлося: «запретить украинские издания, спектакли и концерты, закрыть Киевск[ий] отд[ел] Геграф[ического] общества; воспретить жительство в укр[аинских] губерниях и в столицах Драгоманову и Чубинскому» [30, арк. 5-6].

Після цього П. Чубинський був змушений переїхати у Петербург, де влаштувався на роботу у міністерство шляхів і «скоро занял видное место в числе делопроизводителей департамента общих дел сего министерства» [15, с. 347]. У цьому випадку, незважаючи на чергові успіхи на імперській службі все склалося не так сприятливо, як під час північного заслання – надзвичайно активна діяльність видатного етнографа негативно вплинула на здоров'я, до того ж події 1862-63 рр. та 1876 р. не могли не порушити його психологічний стан. Емоційний стрес підвищувала також наявність досить великого боргу ще з часів проведення експедиції 1869-1870 рр., яка потребувала значно більших коштів, ніж сума, яка була виділена Російським Географічним Товариством.

І вже з 1880 р. хвороба приковує П.П. Чубинський до ліжка на чотири роки – 14 (26) січня не доживши одного дня до 45 років славетний етнограф помирає [15, с. 343].

Секрет небаченого життєвого успіху Павла Платоновича Чубинського, на думку О. Пипіна полягав у тому, що «он умел метко наблюдать народный обычай, схватывая его существенные черты, выслушать и записать песню и сказку, тут же собрать статистические данные, разыскать на месте знающих людей и придать своей работе ценность и многосторонность. Это был несомненный организаторский талант, способный предзначать план работы, выбирая исполнителей и довести до конца сложное дело» [18, с. 230-231].

Дійсно, енергійність, талановитість та працелюбність видатного науковця вражали всіх його знайомих та близьких і продовжують вражати сучасне покоління. Крім цього, варто відмітити, що сама епоха життя П. Чубинського сприяла розгортанню його діяльності, адже в шістдесятих роках XIX ст. особливого розвитку набули ідеї служіння народу і відповідно намагання наукових кіл підвищити рівень національної свідомості пересічних українців, обґрунтувати їхню етнічну неповторність, що власне і стало головним спрямуванням науково-громадської діяльності Павла Платоновича.

Джерела та література

1. *Белецкий Л.* Из воспоминаний о П.П. Чубинском / Л. Белецкий // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 53-57.
2. *Берг Л.С.* Всесоюзное Географическое Общество за сто лет / Л.С. Берг. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1946. – 263 с.
3. *Бріцина О.* Фольклорна проза із зібрання П. Чубинського: історичні здобутки і сучасні проблеми дослідження / О. Бріцина // Народна творчість та етнографія. - 2004. - № 3. - С. 24-29.
4. *Верменич Я.* Павло Чубинський ̃ народознавець і автор слів національного гімну «Ще не вмерла Україна» / Я. Верменич // Рідна школа. ̃ 1995. - № 9. - С. 9-11.
5. Вестник Европы. – Март, 1887. – С. 90.
6. *Волков Ф.* П.П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 43-60.
7. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. – Т. 1. За 1873 год. – 366 с.
8. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К.: Типография Университета Св. Владимира, 1875. – Т. 2. За 1874 год (с картою Буковины). – 633 с.
9. *Ефименко П.* Библиографический указатель трудов П.П. Чубинского / П. Ефименко // Киевская старина. – Т. IX, май, 1884. ̃ С. 138-142.
10. *Іванова Л., Іванченко Р.* Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Іванова, Р. Іванченко. - К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2000. – 349 с.
11. *Катренко А.* Український національний рух XIX століття: навч. Посібник / А. Катренко. – К., 1999. – Ч. II. ̃ 60-90-ті роки XIX ст. – С. 72-86.
12. *Катренко А., Чирикало Н.* Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті-поч. 80-х років XIX ст.) / А. Катренко, Н. Чирикало // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998 р. – К., 1999. – С. 96-110.
13. Киевлянин. – 1866 – № 128. – С. 1.
14. Киевлянин. – 1873. – № 67. – С. 1.
15. *Кистяковский А.* Павел Платонович Чубинский / А. Кистяковский // Киевская старина. – Т. VIII, февраль, 1884. – С. 343-349.
16. *Куницкий А.С.* Украинский этнограф Павел

Платонович Чубинский (1839-1884) / А.С. Куницкий // Советская этнография. – 1956. № 1. – С. 77-86.

17. *Лебединский Ив.* Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839-1884) / Ив. Лебединский // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 34-38.

18. Отчет о XXII присуждении наград графа Уварова. – Спб., 1880. – С. 230-231.

19. Павел Платонович Чубинский. Библиографический указатель. (1861-1878) / Сост. Ю. Дайков. – Архангельськ, 2005. – С. 6-7.

20. *Панченко В.* «Сила чорноземна наш Чубинський...» / В. Панченко // Дзеркало тижня. – 2006. – № 25 (1 липня). – С. 21; *Остапенко О.* Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості / О. Остапенко // Народна творчість та етнографія. - 2004. - № 4. - С. 91-97.

21. *Попов А.Н.* П.П. Чубинский на Севере: (К 30-летию со дня смерти) / А.Н. Попов // Известия Архангельского общества изучения Севера. - 1914. - № 3. - С. 75-84.

22. *Реєнт О.П.* Український національно-визвольних рух XIX-XX ст.: проблеми методології та історичної пам'яті / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. - № 14. – С. 6-10.

23. *Руссов А.* Из воспоминаний о П.П. Чубинском / А. Руссов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39-42.

24. *Руссова С.* К 40-летнему юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества / С. Руссова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28-30.

25. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років / Ф. Савченко. – Х.-К.: Державидав України, 1930. – 415 с.

26. *Сумцов М.Ф.* Діячі українського фольклору / М.Ф. Сумцов. – Х.,1910. – С. 11-13.

27. *Сумцов Н.* Памяти П.П. Чубинского / Н. Сумцов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31-33.

28. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел.Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским: В 7-ми т. – Спб.: Типография Майкова, 1872-1879.

29. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАУК), ф. 442, оп. 51, спр. 106, арк. 8-10.

30. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 388, спр. 73, арк. 5-6.

31. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 261, спр. 17, арк. 2-10.

32. *Чередниченко Д.* Павло Чубинський / Д. Чередниченко. – К.: Альтернативи, 2005. – 376 с.

33. *Чубинський П.* Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині П. Чубинського / П. Чубинський. – К., 1995. – Кн. 2. – 224 с.

34. *Шевчук С.* Архангельське заслання – період становлення Павла Чубинського як етнографа та фольклориста / С. Шевчук // Народна творчість та етнографія. - 2004. – № 5. - С. 4-5.

Игорь Коляда

Научно-культурная и общественная деяльность П.П. Чубинского (за материалами воспоминаний современников)

Проанализированы основные этапы научно-культурной деятельности известного украинского этнографа и фольклориста П.П. Чубинского (1839-1884). На основе воспоминаний современников определены особенности его общественной работы и факторы, которые влияли на ее активность.

Ключевые слова: *Павел Чубинский, этнография, фольклористика, научно-культурная деятельность, этнографическая экспедиция, воспоминания современников.*

Igor Kolada

P. Chubinsky's scientific, cultural and social activity

The main stage of scientific and cultural activity famous Ukrainian ethnographer and folklorist P. Chubinsky (1839-1884) has been analyzed. Based on the memoirs of contemporaries' features of its public works and the factors that influenced its activity have been defined.

Key words: *intelligence, scientific and cultural activities, folklore, ethnography, P. Chubynsky.*

ДО 75-РІЧЧЯ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”

УДК:058.566(477.43/44):351.87"1937/1938"

Роман Подкур (м. Київ)

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937 – 1938 РР. НА ЗАХІДНОМУ КОРДОНІ СРСР – УРСР (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

У статті досліджується регіональні особливості розгортання «великого терору» на Поділлі як прикордонному регіоні України та СРСР.

Ключові слова: *«великий терор», Поділля, політичні репресії, органи державної безпеки.*

Проблема «великого терору» 1937 – 1938 рр. як одного з піків сталінської політики «соціальної інженерії» залишається актуальною протягом останнього десятиліття. Вчених різних країн цікавила мотивації лідерів СРСР для використання розстрілу та довготермінового ув'язнення значної кількості населення країни протягом короткого часового проміжку [7; 25; 38; 44]. На їх думку, одним з мотивів було бажання створити нову спільноту «радянські люди/громадяни», прикметою якої була політична та соціальна однорідність, відсутність глибинних національно-культурних ознак, миттєва реалізація політико-економічних реформ тощо. «Радянська спільнота» стала одним із головних чинників глобальної сталінської стратегії побудови радянської імперії під назвою «СРСР».

У цьому контексті у 1920-х – середині 1930-х років Й.Сталін та його оточення розбудовували прикордонну смугу СРСР. Необхідність таких заходів, як пояснювали громадськості, зумовлена наявністю «кільця капіталістичних держав». Це означало не лише створення додаткових прикордонних комендатур та застав, формування частин «ОСНАЗ» та маневрових прикордонних груп, поліпшення матеріально-технічного забезпечення для захисту кордону. На думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, прикордоння мало відігравати двояку роль. По-перше, прикордонні міста та села повинні стати зразками реалізації соціально-економічної політики у СРСР та УСРР – УРСР зокрема. По-друге, забезпечити надійне прикриття кордону від проникнення розвідувально-диверсійних груп та «контрреволюціонерів» через тісне співробітництво прикордонників та політично благонадійного місцевого населення.

Якщо у політична благонадійність прикордонників через суворий кадровий відбір сумнівів не викликала, то населення прикордонних адміністративно-територіальних одиниць, на думку чекістів, було потенційно «контрреволюційним». Тут варто зазначити, що кордон Української радянської соціалістичної республіки, яка згідно Конституції СРСР та УРСР мала право на самовизначення, розглядався вищим партійно-державним керівництвом як кордон СРСР (виділення. – Авт.). Тому події, які розгорталися у прикордонних адміністративно-територіальних одиницях протягом 1920-х – 1930-х рр., знаходилися не лише під пильною увагою українського керівництва, а й безпосередньо лідерів СРСР, зокрема Й.Сталіна. Однією з таких адміністративно-територіальних одиниць була Подільська губернія, згодом Вінницька та Кам'янець-Подільська області.

Українські дослідники вже аналізували окремі особливості життя населення прикордоння та перебігу політичних репресій у Подільському регіоні. Так, О.Соловей, досліджуючи прикордонні конфлікти на Волині у 1920-х рр., вказував на особливості демаркації україно-польського кордону, у тому числі і його подільської ділянки. Автор підкреслював, що демаркація проходила без врахування етнічних та економічних реалій. Так, населення окремих сіл позбавлялося ріллі, яка залишалися за кордоном. Були розірвані віками складені торгові та економічні зв'язки, селяни, ремісники позбавлялися традиційних ринків збуту продукції. Кордон також розділив не лише села, а й родини. Не бажаючи миритися з такою демаркацією, селяни постійно порушували прикордонний режим, вирішуючи власні побутові та родинні проблеми.

Однак, як польська, так і радянська прикордонна адміністрація зараховувала таких осіб до категорії «політично неблагонадійних». При затримані чекісти брали їх на облік [33, арк.298 –312]. Згодом, в умовах «великого терору» ці громадяни

були арештовані і засудженні згідно оперативного обліку як «контрабандисти», «перебіжчики», «контрреволюціонери» тощо. Нелегальний перехід кордону за будь-якої причини завжди чекістами вважався обтяжуючою обставиною.

Н.Тітова акцентувала увагу на тому, що прикордонний статус регіону й плекання імперіалістичних планів керівництвом СРСР вплинув на надмірну мілітаризацію Поділля, а відтак й системні та перманентні репресивні заходи режиму, спрямовані, насамперед, проти місцевих українців та поляків. На її думку, масові операції повинні були убезпечити радянське запілля на випадок ймовірної агресії «фашистської Польщі». Значну кількість репресованих осіб по «українській» і «польській» лініях у добу «великого терору» 1937–1938 рр. у прикордонному Східному Поділлі дослідниця пояснювала репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі україно- та полонофобською) Й. Сталіна [35, с.220 – 252; 36, с.79 – 115].

Поділля, на думку керівників органів державної безпеки України, по «контрреволюційній засміченості» займало одне з перших місць у тодішньому УСРР. Головними факторами виникнення такої ситуації вони вважали відсутність пролетарських осередків, сусідство з «капіталістичними країнами, які завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». В першу чергу, йдеться про Польщу та Румунію. Зокрема, чекісти вважали, що Польща «в перші роки революції створювала умови для розвитку української контрреволюції і впровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними провідниками цієї ідеї стали члени українських «не більшовицьких» партій (меншовики, повітові осередки яких активно діяли на Поділлі, укапісти, українські есери та ін.).

Посиленню державницького спрямування подільського селянства сприяло перебування у м. Вінниці та м. Кам'янці-Подільському Уряду УНР. Частина селянства добровільно чи по мобілізації перебувала в армії ЗУНР та у складі підрозділів армії Петлюри. Урядові установи УНР залучали до роботи місцеву інтелігенцію, функціонували місцеві органи влади, чисельні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, які теж були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу.

Начальник Вінницького обласного відділу ГПУ УСРР В.Левоцький у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У М.Алексєєву від 7 березня 1932 р. прямо зазначав, що ці фактори сприяли «глибокому контрреволюційному укоріненню, а також залишили багато прихильників і по сьогодні» [15, арк.29].

Доказом цього В.Левоцький вважав масовий «політичний бандитизм», який був поширений на території Правобережної України до 1924 р. В районах Поділля діяли загони отаманів Лихо, Шепеля, Волинця, Гальчевського, Чалого, Заболотного [15, арк.30].

Наявні аналітичні матеріали місцевих органів ВУЧК – ГПУ УСРР засвідчують, що орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів. Наприклад, на Поділлі, Волині, де особливо сильним був вплив УНР, у складі повстанських загонів, переважали національно-свідомі сили, які прагнули налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, були готові до рішучої боротьби за відновлення Української Народної Республіки[11]. На півдні України налічувалося чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації [8, с.69 – 85].

Таким чином, виходячи з логіки керівництва органів ГПУ УСРР, на Поділлі на початок 1930-х років було чимало потенційних противників радянської влади. Але чи були вони дійсно противниками більшовизму і при яких умовах населення спромоглося б на організований супротив?

За оцінками дослідників в Україні масова колективізація та депортація так званих «куркулів» на початку 1930-х рр. спричинила саме стихійні виступи [4]. Виявлені та опубліковані архівні документи не підтверджують існування організованого начала у виступах селян. Подекуди селянські бунти переросли у збройні сутички, які придушувалися загонами військ ГПУ на чолі з головою ГПУ України В.Балицьким. Іноді селяни намагалися самоорганізуватися. Зокрема, на Поділлі фіксувалися факти будівництва окопів між селами, створюючи таким чином своєрідну лінію фронту [4]. Участь у виступах священиків, авторитетних селян, колишніх членів «непролетарських» партій чекісти кваліфікували як «організацію контрреволюційного виступу селян проти радянської влади».

Хоча в 1930 – 1931 рр. місцевими апаратами ГПУ УСРР була проведена «чистка» прикордонної смуги та масова депортація «куркулів» з Поділля, начальник Вінницького облвідділу ГПУ УСРР В.Левоцький у 1932 р. був абсолютно впевнений у широкомасштабному організованому спротиві населення області радянській

владі. У згаданій доповідній записці він наводить численні приклади існування міфічних контрреволюційних організацій, зокрема, «Подільська філія українського національного центру», осередків «церковників», численних повстанських угрупувань практично в кожному районі області [15, арк.29 – 48]. Стихійні виступи селянства у 1930 р. кваліфікувалися ним як організований збройний спротив проти радянської влади. Особливо він підкреслював «контрреволюційну активність по лінії повстанства» [15, арк.29].

Така політична характеристика зумовила і ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до України як «петлюрівської» та «повстанської» території. У широко цитованому дослідниками листі Й.Сталіна до Л.Кагановича від 11 вересня 1932 р., лідер ВКП(б) писав: «[…] Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек» [3, с.30 – 31].

Вихід Й.Сталін та його оточення бачили у комплексі заходів, які, на їх думку, могли економічно розбудувати, в першу чергу, сільське господарство прикордонної смуги і посилити її боєздатність. У цьому комплексі заходів значним фактором була репресивна складова, зокрема масові депортації «політично неблагонадійного» населення. З прикордонних районів взимку – весною 1935 р. населення депортувалося у два етапи. Перший етап – 1 – 9 лютого 1935 р. з прикордонних районів було вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елементу», які були направлені у спецпоселення Біломоро-Балтійського каналу. Серед них – 615 німецьких, 681 польських, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських сімей [34, с.50].

На другому етапі виселення проходило у внутрішні області УРСР (Харківську та Дніпропетровську області). Вже 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 20 грудня 1934 р. вирішило виселити з прикордонної смуги 22 районів Вінницької та Київської областей «політично неблагонадійних осіб» і вселити з внутрішніх районів УСРР 4 тис. «кращих колгоспників». Загалом протягом 20 лютого – 10 березня 1935 р. з прикордонних районів Поділля було виселено 2864 господарств (із загальної кількості у 8342 виселених господарств), 12828 осіб (із загальної кількості у 38 996 осіб). Варто підкреслити, що чекісти ретельно готували списки виселених. Основними критеріями були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Так, із загальної кількості виселених 8329 господарств 3434 були українці, 2866 – поляки, 1903 німці. За соціальним складом: куркульських – 1155 сімей, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. На вільні поселення на Поділлі в'їхали 1016 господарств (4217 осіб) з Чернігівської та Київської області [42, арк.1 – 8; 28, с.127 – 149].

У даній масовій операції по адміністративному виселенню слід відзначити декілька моментів. По-перше, головним підґрунтям цієї акції політична та соціальна приналежність. Про це хоча б свідчить кількість виселених українців в обох хвилях. У першій хвилі виселених були відверті супротивники більшовизму, які неодноразово у різних формах висловлювали своє ставлення до економічних експериментів лідерів СРСР. У другу хвилю виселених увійшли так звані пасивні та потенційні «противники радянської влади». Тому вірогідно їх виселили у внутрішні області України.

На нашу думку не титульна національність відігравала роль додаткового чинника для репресії. Чекісти, а з їх подачі і вище партійно-державне керівництво СРСР, інтерпретували наявність на прикордонні населення тотожного за національністю із прилеглою державою як середовище діяльності спецслужб сусідів.

По-друге, кидається у вічі певна диспропорція кількості виселених (38 996 осіб) та вселених (16 431 особа). Тут вирішувалося дві суттєві проблеми – зменшувалося навантаження населення на гектар землі, яке було характерне для малоземельного Поділля. Паралельно була розпочате грандіозне військове будівництво укріплених районів (УРів), які мали меті створити систему оборонних споруд для прикриття кордону та тилових районів СРСР – УСРР [23]. Воно теж потребувало значного «життєвого простору» та відповідного забезпечення секретності.

По-третє, з прикордонної смуги вилучалися реальні та потенційні (на думку радянських лідерів) «противники радянської влади», які мо-

гли дискредитувати соціально-економічні експерименти більшовицького режиму, надавати посильну допомогу «диверсантам та розвідникам» із-за кордону, а в період військових дій активно допомагати агресору. Зокрема, за інформацією секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР від 20 липня 1932 р. за неповними даними з прикордонних районів УСРР у сусідні держави (Польщу та Румунію) тільки у січні – травні 1932 р. нелегально перейшло кордон 745 громадян, затримано при спробі переходу 1130 осіб. Емігранти підрадянської України розповідали про реалії проведення суцільної колективізації, наростання масового голоду. Також співробітники цього союзного відомства акцентували увагу на розкритті у січні – липні 1932 р. по лінії «національної контрреволюції» 35 організацій та груп загальною кількістю 562 особи [37, с.421; 9, с. 209]. Наскільки реальна була «контрреволюційна діяльність» цих «розкритих» груп свідчать списки реабілітованих громадян, які оприлюднюються у книгах обласних томів «Реабілітовані історією. Вінницька область» та «Реабілітовані історією. Хмельницька область».

По-четверте, прикордонна смуга заселялася «політично благонадійними» колгоспниками. Здебільшого, це сільські активісти, комуністи, комсомольці, симпатики радянської влади, демобілізовані червоноармійці та їх сім'ї. Вони мали стати опорою у розбудові колгоспів і, водночас, посилити обороні можливості прикордонної смуги. Паралельно, у першочерговому порядку прикордонним колгоспам, машино-тракторним станціям надавалося суттєве матеріально-технічне забезпечення продовольством, фінансами тощо. Лідери СРСР сподівалися, що комплексні заходи поліпшать політико-економічну ситуацію у прикордонних колгоспах, селах та містечках.

Однак восени 1935 р. почалася цілеспрямована депортація польського населення з прикордонних районів Поділля. Спочатку з санкції ЦК КП(б)У з прикордонної смуги у Харківську, Донецьку і Дніпропетровську область було вислано 1500 польських сімей, а у травні та вересні 1936 р. – 15 тис. польських та німецьких господарств з прикордонних районів УСРР до Казахстану [34, с.53 – 56]. Причини такої акції зазначив у листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський. «Політична неблагонадійність» польського населення полягала у підозрі шпигунства, минулій участі у контрабандних операціях, наявність родичів, які залишили СРСР, «приналежність до релігійного активу та інший контрреволюційний елемент» [21, с.341]. Національну спрямованість цих акцій також підтвердив нарком НКВД СРСР Г.Ягода у листі до голови РНК В.Молотову. Оцінюючи депортації у лютому – березні 1935 р., він писав: «Проведені переселення значною мірою очистило прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Внаслідок того, що в час весняного переселення 1935 року контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, в ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишились значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких в прикордонних районах, з точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним» [34, с.54].

Однак, у таких перманентних переселеннях та депортації переслідувалася мета остаточно відірвати людей від історичної батьківщини. Цілеспрямовано вкраплені в інонаціональне середовище та штучно позбавлені на новому місці проживання умов для національно-культурного розвитку, вони фактично були приречені на асиміляцію [43, с.104].

Переселенець переживає свого роду культурний шок. Коли людина знаходиться у своїй етнічній групі, у системі давніх налагоджених зв'язків з іншими етносами, серед тих, з ким поділяє спільну культуру, їй не потрібно обдумувати чи прораховувати свої вчинки та погляди, бо всі переважно сприймають світ однакові. Перебуваючи у чужому етнічному середовищі, відірвані від історичних місць проживання, без звичних налагоджених міжетнічних зв'язків у переселенців виникає почуття страху та безпорадності. Людина з політично активної позиції переходить на позиції боротьби за елементарне виживання [20, с.104].

Наростання антипольського спрямування серед вищого партійно-державного керівництва СРСР початку 1930-х рр. проявлялося у конкретних рішеннях, які нищили польську меншину не лише в прикордонних районах, взагалі в Україні. Так, постанова ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 р. «Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах» розпочала чергову кампанію ліквідації польської національної освіти. В постанові зазначалося: «У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створи-

ли ряд польських шкіл у районах з переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах [...] Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському Вінницької області, [...] комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи» [41, арк.4; 39, арк.278]. Однак території компактного проживання національних меншин налічували сотні тисяч громадян. Вилучивши невелику, політично активну частину, лідери СРСР та місцеві партійно-радянські працівники намагалися згорнути національно-культурний розвиток нацменшин. Так, окружні партійні комітети спільно з органами виконавчої влади ухвалювали рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружкому КП(б)У 16 серпня 1935 р. в постанові «Про мережу польських шкіл» доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому «протягом декади переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26-го серпня подати матеріали на бюро окрпарткому». Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання 11 польських шкіл, в тому числі, в Городоцькому – 3, Сатанівському – 3 і по одній школі в Чорноострівському, Базалійському та Красилівському районах [16, арк.9, 20].

Після постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. на Поділлі залишилося 29 польських шкіл: серед них середніх – 5, неповно-середніх – 18 та 6 початкових, в яких навчалося 6537 учнів [14, арк.15 – 16]. У Кам’янець-Подільському окрузі з 14 – залишилося лише 2: у м. Кам’янці-Подільському та Дунаєвцях.

1 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію мережі районних польських газет», відповідно до якої, у Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області газети ліквідовувалися [19, с.60]. З 15 квітня 1935 р. припинився вихід газети «Пограничная правда» у Славуті [32, с.134]. Постановою Проскурівського окружкому КП(б)У «Про ліквідацію польських районних газет» з 1 вересня 1935 р. був припинений випуск газет «Коллективист пограничья» Проскурівського, «Штурмовик надзбручанський» Городоцького та «Коммунар пограничья» Волочиського районів. За рішенням партійних комітетів були ліквідовані польські районні газети Славутського та Ізяславського районів Шепетівського округу [18, арк.33]. Майно цих газет передали редакціям україномовних райгазет, а шрифти – відправили до центральної польської газети «Глос радзецьний».

Поряд з ліквідацією національних навчальних закладів, культурних установ здійснювалася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць, передусім, польських сільських рад. Політбюро ЦК КП(б)У 23 листопада 1934 р. схвалило постанову Вінницького обкому КП(б)У «Про реорганізацію 18 польських сільрад в українські» [40, арк.144, 157]. Однією з перших була реорганізована польська сільська рада в Лянцкоруні Чемеровецького району. В населеному пункті ліквідація польської сільради була проведена шляхом злиття української, польської і єврейської сільських рад [17, арк.6].

1935 р. у 23 районах Поділля було ліквідовано 39 польських сільських рад і реорганізовано в українські [14, арк.1]. Серед них Гайдайківська, Канівська, Куровецька та Тарнорудська сільради Волочиського району. До речі, Канівська сільрада на початку 1930-х років була зразковою, діючий в селі колгосп мав найкращі виробничі показники в районі.

У Проскурівському районі ліквідували дві сільради: Гречанська, яка була найбільшою у республіці за кількістю польського населення (3824 осіб), та Зарічанська. Чотири сільські ради були ліквідовані у Шепетівському районі: Городнявська, що була переможцем республіканського огляду польських сільрад, Мальованська, Судимонтська та Цмівська, а в Янушпільському районі – сільрада Лісної Слободи [40, арк.326 – 327]. Протягом 1934 – 1935 рр. з 71 польської сільради на Поділлі залишилося лише 12 [14, арк.2].

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935 р. зазначалося, що «у зв’язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад (в першу чергу складу голів і секретарів сільрад) – пропонувати ... Вінницькому обкому КП(б)У спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад у польських сільрадах, в першу чергу голів» [14, арк.2]. Відповідно до постанови, 1934 – 1935 рр. перевірили 51 раду, де знято з роботи і виведено із складу сільських рад як «класово-ворожих елемент» і за «зв’язок з контрреволюційними елементами» 25 голів, 8 заступників, 21 секретаря та 101 члена польських сільських рад [14, арк.3].

Не дивно, що у доповідній записці Вінницького обкому КП(б)У до ЦК КП(б)У про результа-

ти «чистки» польських сільрад підкреслювалося, що «контрреволюційно націоналістично налаштовані» поляки оцінювали «чистку» як переслідування польської культури та поляків[14, арк. 6]. Зазначимо, що ліквідацію національних адміністративно-територіальних одиниць в УРСР завершили у травні 1939 р.

Прикордонний фактор Поділля, на мою думку, і УРСР у межах СРСР загалом, відіграв значну роль у розгортанні масштабів «великого терору» 1937 – 1938 рр. Не буду зупинятися на загальних мотивах, перебігу масових операцій у 1937 – 1938 рр. Чимало вітчизняних та закордонних вчених провели детальні дослідження [22, 29, 31]. Однак, зупинимося на певних регіональних особливостях «великого терору» на Поділлі.

Основну роботу по реалізації масових операцій були покладені на Управління державної безпеки УНКВД УРСР, міжрайонні відділи УДБ та районні апарати НКВД. На території республіки створювалися 45 міжрайонних оперативних груп. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам’янець-Подільський, Могилів-Подільський [26, с.91 – 92].

Для визначення місць дислокації та районів, які входили до складу міжрайонних відділів держбезпеки, чекісти провели політичну та соціально-економічну оцінку адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, у підготовлених «політико-економічних характеристиках» вказувалася кількість населення, перелік промислових підприємств та їх значення в економіці регіону чи навіть СРСР, наявність військових частин тощо. Особливо чекісти акцентували увагу на ставленні до УНР, участі населення у повстанському русі, протидії колективізації, наявності «національних колоній». Так, в Оринінському районі, який був розташований на кордоні, як зазначали чекісти, «[…] населення було сильно заражене петлюрівським рухом та контрабандною діяльністю. Серед контрабандистів зафіксовані зв’язки польським шпигунством. Особливо проявили себе контрреволюційні організації під час проведення масової колективізації і виселення куркульства. Район є об’єктом для польської розвідки». Муровано-Куриловецький район, який межував із Румунією, вважався «[…] осередком есерівщини та петлюрівщини. Село Вербовці було місцем діяльності польського агента, ксьондза Соколовського, який був обміняний і проживає у Польщі. У минулому в районі були значні петлюрівські формування. Закордоном (у Румунії та Польщі) проживає значна кількість вихідців з району – колишніх учасників польської та петлюрівської армії» [13, арк.19, 23].

Виходячи з подібних уявлень формувалися відповідні штати міжрайонних відділів УДБ. Зокрема, прикордонні міжрайонні відділи на відміну від «внутрішніх» замість 15 – 16 штатних одиниць співробітників налічували 17 – 18 співробітників. Окрім того, арешти у прикордонній смузі згідно оперативних наказів проводили прикордонні загони. Всі ці органи мали протягом короткого часового проміжку провести політичну та соціальну «санацію» Поділля, де проживало понад 3 млн. 800 тис. осіб. Наявність 200 тис. польського населення (за підрахунками чекістів) позначило одну із регіональних особливостей державного терору на Поділлі [13, арк.2].

Протягом другої половини 1937 – початку 1938 рр. на території Поділля здійснювалися масові репресії згідно оперативних наказів № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрювалися у шпигунстві проти СРСР», № 00447 НКВД СРСР від 30 липня 1937 р. «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та ін. антирадянських елементів», №00485 від 11 серпня 1937 р. «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників Батьківщини, членів сімей репресованих учасників право-троцькістських організацій», циркулярів №409 від 5 серпня 1937 р. (операції по репресії найбільш активних антирадянських елементів в таборах), № 68 від 22 серпня 1937 р. (про іноземців), № 52691 від 22 грудня 1937 р. (про репресії серед китайців), № 326 від 16 лютого 1938 р. (про репресії серед афганців), наказів №00593 від 20 вересня 1937 р. (про операцію по репресії колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Манжоу-Го (харбинців), №00698 від 28 жовтня 1937 р. (про консульські зв’язки), №50215 від 11 грудня 1937 р. (операція по арештам греків), №202 від 29 січня 1938 р. (про арешти іранців), меморандуму №49990 від 30 листопада 1937 р. (латиська операція).

Вірогідно, що занепокоєння «політичною неблагонадійністю» Поділля змусила заступника наркома НКВД СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Л.Бєльського бути присутнім на

першому засіданні «трійки» Вінницької області у складі начальника УНКВД капітан державної безпеки Г.Гришина, першого секретаря обкому КП(б)У В.Чернявського і обласного прокурора О.Ярошевського, секретаря сержанта державної безпеки Гольштейна [27]. 5 серпня 1937 р. на засіданні було розглянуто 34 слідчих справи, що були «успішно» закінчені співробітниками управління НКВД у Вінницькій області. Громадяни, що проходили за слідчими справами, були звинувачені в контрреволюційній, диверсійній та підривній діяльності. На підставі «законного» рішення всі 34 особи були визнані винними у інкримінованих їм злочинних діяннях, 31 з них була визначена вища міра покарання – розстріл, а 3 – тривалі строки позбавлення волі у виправнотрудових таборах [10; 2, с.15 – 19].

Завдяки реалізації державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» дослідникам вдалося встановити статистику постраждалих від позасудових репресій. Так, протягом 5 серпня – 31 грудня 1937 р. за вироком «трійки» Вінницької області було засуджено 7039 осіб, з них розстріляно 6174 особи, з 2 січня – Злистопада 1938 р. – 5643 особи, з них розстріляно 5097 осіб. Загалом засуджено 12682 з них розстріляно 5535 осіб. У жовтні 1937 – лютому 1938 рр. згідно протоколів «двійки» засуджено 7169 осіб, розстріляно 5535 осіб [2, с. 15 – 19]. У Кам'янець-Подільській області 19 жовтня 1937 – 5 листопада 1938 рр. «трійкою» засуджено і розстріляно 9006 осіб, «двійкою» – засуджено 4762 особи, з них розстріляно 4191 особу [5, с.74 – 79].

Однак, варто застерегти дослідників, що у цих даних є певна похибка, яка пов'язана із створенням у вересні 1937 р. Кам'янець-Подільської області. У статистику діяльності «трійки» Вінницької області з 5 серпня по 19 жовтня 1937 р. [1] напевно увійшли уродженці районів новоствореної області. Також у загальну статистику діяльності Вінницької «трійки» увійшли уродженці Бердичівського, Любарського, Дзержинського, Чуднівського, Янушпольського районів, які увійшли до Житомирської області. Загалом йдеться, можливо, про декілька сотень громадян обох областей. Їх можна буде вичленити лише після створення загального Національного банку даних жертв політичних репресій.

При аналізі статистики жертв «великого терору» на Поділлі одразу проявляються основні конструювання національного та соціального складу населення регіону. Так, на початку січня 1938 р. керівництво УНКВД у Вінницькій області прозвітувало про свою роботу з 1 липня 1937 р. по 10 січня 1938 р. Всього в області заарештували 18 тис. 048 чол. Розподіл по лініям див. таб.1. [12, арк.197].

Табл. 1

Польська контрреволюція і шпигунство	6930
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	658
Українських націоналістів	3101
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	2122
Румунське шпигунство	1110
Троцькісти і праві	360
Церковно-сектантська контрреволюція	1167
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	992
Учасники військово-фашистської змови	103
Німецька контрреволюція і шпигунство	171
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	43
Латиська контрреволюція і шпигунство	39
Японська контрреволюція	15

Отже, одним із напрямів державного терору на прикордонному Поділлі була зміна національної конфігурації. Передбачалося максимальне вилучення не лише потенційно «політично неблагонадійних» осіб серед польської та румунської (молдавської) громади, які представляли собою етноси країн-сусідів. Водночас, через масові вбивства пересічних громадян, гріх яких був лише у приналежності до польської та румунської чи іншої нації мав продемонструвати представникам цих нацменшин про небажаність їх національно-культурної самоідентифікації. Керівництво НКВД СРСР не обмежував місцеві апарати держбезпеки у арештах по «національним лініям». Варто звернути увагу, що 90% громадян, арештованих по «національним лініям» згідно вироків «двійки» були розстріляні.

Таким чином, багатьох представників нацменшин змушували відмовитися від претензій на національно-культурні запити та асимілюватися або з титульним населенням республіки чи «радянської імперії». Хоча тут був певний нюанс. Титульна нація УРСР теж була не дуже ба-

жана для лідерів СРСР. Про це хоча б свідчить висловлювання наркома НКВД УРСР О.Успенського, який найбільш вірогідно транслював ставлення Й.Сталіна та його оточення до України: «Усі німці й поляки, які мешкають на території УРСР, є шпигунами й диверсантами», а 75–80 % українців «є буржуазними націоналістами». Користуючись такими настановами, начальник УНКВД по Вінницькій області І.Корабльов, наказав співробітникам Жмеринському райвідділу НКВД арештувати усіх поляків середнього віку й чоловічої статі без наявності будь-яких компрометуючих матеріалів [24, с.213, 215]. Однак, певний відсоток для виживання у українців був, хоча б через значну кількість населення – декілька десятків мільйонів.

Іншим напрямом у конструюванні «радянської спільноти» стало вилучення окремих соціальних груп («куркулів», «кримінальників» тощо), потенційних політичних опонентів (члени монархічних, національно-демократичних партій, колишніх офіцерів, опозиціонерів та ін.). Наказом НКВД СРСР №00447 були встановлені певні ліміти на «ворогів народу», але протягом певного часу вони постійно розширювалися. Так, політбюро ЦК ВКП(б) від 17 лютого 1938 р. ухвалило постанову про збільшення на 30 тис. осіб ліміту для України репресованого «куркульського та іншого антирадянського елементу» і розгляду їх справ на «трійках» [30, с.183].

Прикордонні Кам’янець-Подільська та Вінницька області на вимогу керівників УНКВД постійно отримувала додаткові ліміти на знищення. При відпущеному області ліміту репресованих у розмірі 3400 осіб (з них 3200 першої категорії) до 7 квітня 1938 р. заарештували 2500 осіб, причому, арешти продовжувалися, а кількість смертних вироків різко зросла [30,с.183]. «Покращення» вимагало дозволу на додаткові розстріли, і 27 квітня 1938 р. І.Корабльов просив О.Успенського виділити додатково ліміт за рахунок одного з управлінь НКВД УРСР на 300-500 чоловік по першій категорії. Це прохання задовольнили і Вінницьке УНКВД отримало дозвіл розстріляти ще 400 осіб [24, с.193].

У доповідній записці І. Корабльова наркому НКВД УРСР О. Успенському від 15 травня 1938 р. вказувалося, що з 26 березня по 10 травня 1938 р. УНКВД «розкрила» і передала на розгляд «трійки» Вінницької області справи по «українському націоналістичному повстанському підпіллю», яке складалося з обласного комітету, 26 міжрайонних повстанкомів, 16 райповстанкомів, 97 повстанських загонів і 125 бойових груп. Всього по цій «лінії» засудили 3112 осіб, з них 1440 осіб «петлюрівського командного складу і рядових петлюрівців», 248 – «куркулів», 414 – колишніх учасників «контрреволюційних повстань», 280 членів «контрреволюційних організацій», 347 українських націоналістів, 67 осіб колишніх членів українських політичних партій. По лінії «російського монархічного підпілля» «ліквідували» 3 військово-повстанські організації, по яких засудили 66 колишніх офіцерів царської та «Білої» армії, по «церковно-сектантській контрреволюції» розкрили 6 «повстанських організацій» і засудили 96 осіб, по «сіоністському підпіллю» – 3 «шпигунсько-терористичні» організації (87 осіб). На території області виявили «воєнно-фашистської змови» М. Тухачевського, троцькістів і правих, дружин «зрадників батьківщини» та контрреволюційного Бунду, 36 осіб засудили за «капітулянтську контрреволюційну агітацію». На оперативному обліку в області залишалось біля 2000 осіб. «рядових петлюрівців та колишніх політичних бандитів» [24, с.194 – 197]. Таким чином, черговий ліміт репресованих – 3400 осіб, наданий Вінницькій області, чекісти виконали 11 травня 1938 р. Подібна ситуація складалася у Кам’янець-Подільській області, де за виявленими протоколами «трійки» жоден із заарештованих громадян не був направлений до виправно-трудових таборів – розстріл як покарання був стовідсотково.

Таким чином, прикордонний статус Поділля був додатковим фактором посилення державного терору у 1920 – 1930 рр. Намагання вищого партійно-державного керівництва СРСР ґрунтувалися на бажанні конструювання соціально та політично однорідної спільноти «радянський народ». Тому при проведенні соціально-економічних експериментів, Й.Сталін намагався на основі населених пунктів прикордонної смуги створити зразкові політичні та соціально-економічні моделі майбутнього СРСР. Для цього проводилися зміни національної, соціальної конфігурації громад у прикордонні, надавалося відповідне фінансове та технічне забезпечення.

В умовах «великого терору» розпочалося масове знищення представників національних меншин. Така акція мала на меті змусити представників національних меншин відмовитися від претензій на національно-культурні запити та асимілюватися або з титульним населенням республіки чи «радянської імперії».

Джерела та література

1. 19 жовтня 1937 р. розпочала роботу «трійка Кам'янець-Подільської області.
2. *Амонс А.І.* Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937 – 1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Т.2. – Вінниця, 2007. – С. 15 – 19.
3. *Васильєв В.* Ціна голодного хліба. // Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 р. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 400 с.
4. *Васильєв В., Л.Віола.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 534 с.
5. *Васильєв В., Місінкевич Л., Подкур Р.* Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині // Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Т.1. – С.10 – 130.
6. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 – 1938 рр./ Упоряд С. Кокін, М. Юнге. – К.:Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн.1. – 614 с.; кн.2. – 568 с.
7. *Верт Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 томах. Т.1. Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 57–89.
8. ВУНК в 1921 р.//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1995. –№1/2. – С. 69 – 85.
9. *Ганжа О.І.* Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні// Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 5 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2001. – С.200 – 215.
10. ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 78. Протоколи Вінницької «трійки» за 1937 р.
11. ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. П-26116.
12. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 197.
13. ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.61.
14. Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 371.
15. Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп.3, спр. 8.
16. Держархів Хмельницької обл., ф. П-301 оп. 1, спр. 28.
17. Держархів Хмельницької обл., ф. П-458, оп. 1, спр. 423.
18. Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 228.
19. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні у 20-30-ті рр. XX століття. – К., 1994. – 75 с.
20. *Ионин Л.Г.* Культурный шок: конфликт этнических стереотипов / Психология национальной терпимости. – Минск, 1998. – 385 с.
21. *Калитко С.Л.* Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 339 – 342.
22. *Кип Д., Литвин А.* Эпоха Сталина в России. Современная историография. – М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б.Ельцина, 2009. – 328 с.
23. Кожен УР представляв собою систему бетонних та польових укріплень із стаціонарним озброєнням 100 – 180 км по фронту та 30 – 50 км. у глибину. Укріплений район, який був побудований у Проскурівському районі (тут було проведене масове виселення населення) налічував понад тисячу залізобетонних споруд, значну кількість підземних галерей, ходів сполучень тощо. Див.: *Шебунин А.И.* Сколько нами пройдено. – М., 1971. – С. 58 – 59.
24. *Лошицький О.* «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937 – 1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –№№ 1/2. – 1998. – С. 183 – 227.
25. *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953). – М.: Кучково поле, 2006. – 480 с.
26. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.
27. Персональний склад трійки був затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 23 липня 1937 р.
28. *Подкур Р.Ю.* Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін¬т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 127–149.
29. Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ста-

тей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

30. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. XX ст.) / Авт.-упоряд. Васильєв В., Калитко С., Кравченко П., Подкур Р. – Вінниця, 1999. – 248 с.

31. Репресії в Україні (1917 – 1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. / Автори – упорядники Є.Бабич, В. Патока. Авт. вступ. статті С. Білокінь – Київ: Смолоскип, 2007. – 519 с.

32. *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116 – 156.

33. *Соловей О. Г.* Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. XX ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». – Вип.11. – Львів, 2009. – С. 298 – 312.

34. Сталинские депортации. 1928 – 1953. Сост. Н.Поболь, П.Полян. – М.: МФД, Материк, 2005. – 904 с.

35. *Тітова Н.* «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. –№1(28). – С. 220 –252.

36. *Тітова Н.* Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 79 –115.

37. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5 томах. – Т.3. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.

38. *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – 479 с.

39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12.

40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 341.

41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 384.

42. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.6618.

43. Чирко Б. Нацмен? Значить ворог…// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С.95 – 111.

44. *Юнге М., Биннер Р.* Как террор стал «большим»: Секретный приказ № 00447 и технология / Ассоциация исследователей рос. о ва XX в. – М.: АИРО-XX., 2003. – 352 с.

Роман Подкур

Региональные особенности «большого террора» 1937 – 1938 гг. на западной границе СССР – УССР (на материалах Подолья)

В статье исследуются региональные особенности разворачивания «большого террора» на Подолье как пограничном регионе Украины и СССР.

Ключевые слова: *«большой террор», Подолье, политические репрессии, органы государственной безопасности.*

Roman Podkur

Regional characteristics of the «Great Terror» 1937 – 1938 on the western border of the USSR – USSR (on materials of Podolia)

The article investigates the deployment of regional characteristics of the «great terror» in Podolia as the border region of Ukraine and the USSR.

Key words: *«great terror», Podolia, political repression, state security.*

УДК 94(477) "1937"

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

"ВЕЛИКИЙ ТЕРОР" НА ХАРКІВЩИНІ: МАСШТАБИ, ВИКОНАВЦІ, ЖЕРТВИ

У статті комплексно розглянуто масові політичні репресії на Харківщині в 1937-1938 роках, проаналізовано результати "великої чистки"- кількість заарештованих, їх соціальний стан та національну приналежність.

Ключові слова: *"великий терор", Харківська область, НКВС.*

Жага абсолютної влади, прагнення посилення системи "партія-держава", бажання позбутися наростаючих протиріч між центральним та регіональним керівництвом, потреба у побудові декласованого радянського суспільства спонукала Йосипа Сталіна в середині 1930-х років розпочати у масштабах країни Рад "велику соціальну чистку". Для виконання чергових завдань сталінської репресивної політики на Харківщині було визначено нового виконавця. Незважаючи на зусилля начальника Харківського УНКВС полковника Ігора Борисовича Шумського, направлені на виконання оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. "Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів", провести підготовлену ним масову операцію на Харківщині не довелося. В момент початку "куркульської операції" 5 серпня 1937 року І. Б. Шумського відкликали до Києва. Напевне в останню мить керівник республіканського НКВС І. М.Леплевський засумнівався в оперативних здібностях І. Б. Шумського та вирішив доручити боротьбу з "антирадянськими елементами" - заступнику начальника УНКВС по Київській області, капітану державної безпеки Леву Йосифовичу Рейхману. Новий призначенець з Києва прибув на нове місце роботи на початку серпня 1937 р. і вже 7-го числа підписав свій перший наказ в якості "заступника начальника УНКВС" (хоча наказом НКВС УРСР був затверджений на цю посаду лише 5 вересня 1937 року).[1] Майже 7 місяців керував Лев Йосифович роботою харківського управління НКВС, формально залишаючись лише заступником начальника УНКВС. Чому саме не відбулося його призначення на відповідальну посаду сказати важко, але перед своїм приїздом до Харкова Рейхман був по суті "працівником обласного масштабу" без жодного досвіду самостійної керівної роботи. Можливо, високопосадовці Києва чи Москви сумнівалися в його здібностях і не поспішали довірити керівництво одним з найважливіших управлінь Радянського Союзу, визначивши такий тривалий "випробувальний термін". Не варто виключати й іншу версію – на посаду обласного начальника Лубянка планувала когось із "авторитетних чекістів", який в силу певних обставин до Харкова так і не доїхав.

У Харкові Л.Й.Рейхману довелося по суті заново створювати керівне ядро УНКВС оскільки посади майже всіх начальників відділів УДБ були вакантні. Формування власної команди відбувалося у досить стислі терміни. Вже 15 серпня приступили до роботи нові начальники відділів УДБ УНКВС: 2-го – старший лейтенант державної безпеки Л.О.Чернов (колишній заступник начальника відділу охорони УДБ НКВС УРСР); 3-го – старший лейтенант державної безпеки Й.Б.Фішер (колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області) ; 4-го – старший лейтенант державної безпеки А.М.Симхович (колишній начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області); 5-го (особливого) – старший лейтенант державної безпеки В.Л.Писарєв (колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Одеської області); 6-го – капітан державної безпеки Д.С. Леопольд-Ройтман (колишній помічник начальника УНКВС Донецької області). Оновлений апарат обласного управління НКВС мусив відразу зосередитися на реалізації так званої "куркульської операції" в одному з найбільших промислових регіонів України. Згідно з оперативним планом НКВС УРСР на Харківщині передбачалося заарештувати та засудити до смертної кари 1500 куркулів та кримінальників та ізолювати 4 тисячі так званого "ворожого елементу" на 8-10 років у виправно-трудові табори.

Для виконання цього наказу потрібно було налагодити чітку роботу всього чекістського апарату, а оперативно-розшукова діяльність в Харкові на той час кульгала. Незважаючи на суворі накази

керівництва, співробітники відділів УДБ УНКВС під час проведення масових операцій не приділяли достатньої уваги питанням своєчасної реєстрації слідчих справ і обліку обвинувачуваних, а деякі з них встановили собі за правило реєструвати справи на обвинувачених через два - три тижні після арешту. Крім того, чекісти не встигали у зазначений термін здавати до комендатури і фінансового відділу вилучені під час обшуку коштовності і зброю, без чого справи на реєстрацію не приймалися. Все це призводило до того, що співробітники 8-го відділу невчасно і не належним чином оформлювали справи на заарештованих. Так під час перевірки, здійсненої 15 серпня 1937 року в УНКВС було виявлено 243 заарештованих, справи яких не реєструвалися у 8-му (обліково-статистичному) відділі протягом 1 - 20 днів [2].

Огріхи в роботі 8-го відділу інколи призводили до помилкових арештів. Особливо це позначилось на діяльності 4-го відділу УНКВС. Так 19 липня 1937 р. лейтенант держбезпеки М.О.Гохберг-Орлов заарештував Абрама Айзіковича Глузмана, хоча арешту підлягав Абрам Ісаакович Глузман. Наступного місяця лейтенант держбезпеки А.А.Макаренко і молодший лейтенант держбезпеки С.М.Співак помилково заарештували Ф.Г.Бабича [3]. Проте зважати на існуючі прогалини в документообігу не доводилося. Розпочата в масштабах країни "соціальна чистка" вимагала від органів держбезпеки зосередитися більше на кількісних показниках політичної "санації" радянського суспільства, ніж на дотриманні юридичних постулатів.

Масштабні каральні акції проти антирадянських елементів розпочаті улітку 1937 року за задумом режисерів "Великого терору" ні в якому разі не мали оминути близьке оточення "класових ворогів". 15 серпня 1937 року з'явився оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова за № 00486, який визначав критерії визначення покарання для дружин та дітей "зрадників батьківщини". На виконання чергової репресивної кампанії заступник начальника УНКВС Харківської області Л.Й.Рейхман 25 серпня 1937 року видав наказ: "1. Під особисту відповідальність ...т. Фішера ... т. Симховича... т. Писарєва ... т. Леопольда з 25 серпня цього року приступити до виконання опер. наказу Наркома Внутрішніх Справ СРСР – Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова № 00486.

2. Для проведення цієї роботи у першу чергу провести повний облік дружин зрадників Батьківщини, з підбором всіх установочних та інших даних, що компрометують та передбачаються наказом з метою оформлення слідчих справ" [4]. До кінця 1937 року згідно наказом НКВС СРСР №00485 у слідчих ізоляторах Харківщини перебувало 682 дружини "зрадників батьківщини" (по право-троцькістській та військово-фашистській змові - 364; "по польській, німецькій, румунській, харбінській лініям" - 318).

Об'єктом каральної політики сталінського режиму згідно з наказом НКВС СРСР №00485 ставали діти, батьки яких оголошувалися "класовими ворогами". Під час репресивних заходів дітей утримували у приймачу-розподільнику, стан речей у якому вразив Л.Й.Рейхмана настільки, що він навіть видав спеціальний наказ де зокрема, відзначалося: "Спальні приміщення, сходи та коридори брудні. Білизна постільна та натільна – брудна. Частина дітей не має потрібної одежі. Одежа, що є у наявності – без ґудзиків. У багатьох дітей немає взуття. Кімнати погано опалюються, у вікнах відсутні кватирки, у деяких вікнах відсутнє скло. У наслідку поганого провітрювання та недостатнього опалення у приміщенні розвилася сирість. Частина дітей завошивлені. Потрібної санітарної обробки діти не проходять. Ремонтні роботи по їдальні матеріалами не забезпечені. Література, що закуповується для дітей не відповідає за змістом дитячому віку. Іграми та іграшками діти не забезпечені. Масово-культурна робота не проводиться. Діти другої та третьої групи випускаються вихователями у двір без головних уборів, напівголі" [5].

Одночасно з "куркульською операцією" в Харківській області здійснювалися "чистки" й серед національних груп. Позбавити Слобожанщину від представників "ворожих націй" покладалося на 3 відділ УДБ УНКВС Харківщини. Першою у серії "національних операцій" НКВС була "німецька", від 25 липня 1937 року, яка базувалася на директиві НКВС № 00439 про арешт всіх німецьких громадян, що мешкали в СРСР і працювали в оборонній промисловості та на залізницях. Кількість заарештованих по "німецькій лінії" на Харківщині у другому півріччі 1937 року становила 952 особи. Під час "кампанії" викриття та ліквідації резидентур німецької розвідки та диверсійно-фашистських формувань у місті Харкові припинив роботу німецький клуб. Звинувачення були висунуті його членам - Лессику, Ступік, Майер (колишні політемігранти з Німеччини), яким інкримінувалося

проведення у стінах клубу активної фашистської пропаганди та підготовка збройного виступу на випадок війни Німеччини з СРСР. На основі облікових агентурно-оперативних матеріалів співробітниками обласного управління було сфабриковано кримінальну справу під умовною назвою "Фашисти". По справі було заарештовано 65 осіб, нібито причетних до організації, яка "насаджувала диверсійні кадри на Лозівському залізничному вузлі та німецькій колонії, розташованій неподалік залізничного полотна". Розробка агентурної справи "Озвірілі" дала підстави чекістам заарештувати повний склад (14 осіб) диверсійного осередку на державному артилерійському ремонтному заводі в Балаклеї.

Як свідчать архівні документи директива НКВС № 00439 не обмежувалася лише німецькими підданими, вона націлювала органи держбезпеки на місцях виявляти німецьких агентів-шпигунів, диверсантів та терористів і серед радянських громадян. Свідченням цього є реалізація співробітниками Харківського УНКВС агентурної справи "Кредо". У звіті про оперативну роботу 3-го відділу УДБ по "німецькій роботі" вказувалося:" Викрита шпигунсько-диверсійна організація, керована агентом німецької розвідки, австрійським підданим Вайсбергом в Українському фізико-технічному інституті. До складу організації входили інженери Фомін, Шубніков, Розенкевич, Горський. Організація на протязі декількох років проводила диверсійно-шкідницьку роботу в УФТІ, гальмувала оборонні роботи, заморожувала цінні винаходи. У результаті шкідницької діяльності Інститут не подав жодного винаходу, пропозиції, корисних як для промисловості, так і для оборони країни, володіючи при цьому необмеженими ресурсами та всілякими можливостями для успішного ведення науково-дослідницької та прикладної роботи. У справі заарештовано 6 осіб". У другій половині 1937 року німецьких шпигунів пильні чекісти Харківщини виявили також і в Українському науково-дослідному інституті машинізації.

Спираючись на оперативний наказ № 00485 наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 11 серпня 1937 року "Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій ПОВ", виконуючий обов'язки начальника УНКВС Харківської області Л. Ф. Рейхман 19 серпня 1937 року розробив власну директиву за № 612 такого змісту: "Для виконання оперативного наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ СРСР Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова N 00458 про проведення операції по полякам

НАКАЗУЮ:

Начальнику III відділу УГБ ХОУ НКВС ... тов. Фішеру у 2-х денний термін проробити всі матеріали, які є у III відділі (агентурні розробки, справи-формуляри, агентурне листування, літерні справи, списки, справи таємного складу та ін.) - відібрати та скласти оперативні довідки на всіх осіб, які відносяться до категорій, які підлягають арешту:

1. Військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, які лишилися в СРСР. 2. Перебіжчиків із Польщі, незалежно від часу їхнього переходу в СРСР. 3. Політемігрантів і політобмінних із Польщі. 4. Колишніх членів ППС та інших польських націоналістичних партій і контрреволюційних формувань. 5. Колишніх розвідуправлінців та агентів іноземного відділу по Польщі. 6. Галичан, військовослужбовців армії Петрушевича, які лишилися в СРСР, а також тих, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу. 7. Реемігрантів, петлюрівців і білих, які повернулися з Польщі до Союзу. 8. Поляків-старослужбовців цукрових заводів і інших підприємств. 9. Колишніх контрабандистів і осіб, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій. 10. Клерикально-націоналістичний елемент. 11. Вихідці з Польщі та прикордонної смуги, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують. 12. Відвідувачі польських консульств. 13. Польський контрреволюційний націоналістичний елемент. 14. Особи, що мають родинні та інші зв'язки у Польщі, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують. 15. Особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності. 16. Агентура по полякам та іншим об'єктам (поляки або вихідці з Польщі), яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе по роботі " [6]. Як видно з документу Л. Рейхман пішов далі творців "польської операції" значно розширивши контингент осіб, які мають бути репресованими. Так у всесоюзному наказі за № 00485 від 11 серпня 1937 року арешту підлягали 5 категорій радянських громадян, у Харківській області етнічна чистка мала відбуватися аж за 16-ма критеріями (додані пункти 5-12,14-16).

Для проведення операції були здійснені певні підготовчі заходи. Група співробітників 3-го відділу УДБ (начальник 6-го відділку старший лей-

тенант держбезпеки С.П.Марченко, помічник начальника 8-го відділку лейтенант держбезпеки Й.С.Кульчицький, оперуповноважені молодші лейтенанти держбезпеки В.Є.Баша, А.Н.Бурксер, І.П.Карагодін) разом із помічниками директорів по найму заводів № 183, № 135, № 48, № 193 та завідувачами спеціальними частинами підприємств енергетики та водопроводу у двох денний термін повинні були "проробити весь особовий склад цих підприємств з метою виявлення осіб, які підлягають негайному арешту".

До 20 серпня співробітники УНКВС мали скласти оперативні довідки на встановлених по місту осіб, які підлягали арешту, та не гаючи часу приступити до операції. Начальнику 2-го відділу УДБ Л.О.Чернову ставилося завдання "забезпечити планомірне та ефективне проведення операції", а коменданту УНКВС А.П.Зеленому та начальнику 3-го відділу Й.Б.Фішеру "забезпечити розміщення заарештованих по тюрмам і тюрподам". Крім того Й.Б.Фішер повинен був до 20 серпня розіслати всім районним відділкам НКВС директиву про порядок підготовки та проведення операції. Водночас треба було переглянути списки заарештованих, що знаходилися на периферії. Найбільш серйозні заарештовані переводилися до Харкова.

Для проведення операції область було розбито на 7 кущів: Харківський (об'єднував 19 районів) – керівник Л.Й.Рейхман, Полтавський (15 районів) – керівник Й.Б.Фішер, Сумський (12 районів) – керівник А.М.Симхович, Ізюмський (6 районів) – керівник заступник начальника 3-го капітан державної безпеки Д.І.Торнуєв, Кременчуцький (12 районів) – керівник Д.М.Медведєв, Лубенський (18 районів) – керівник заступник начальника 5 відділу старший лейтенант державної безпеки О.Д.Тишковський, Куп'янський (6 районів) – керівник помічник начальника УНКВС капітан державної безпеки Я.А.Пан.

Заарештовані по польській операції особи розміщувалися у Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Ізюмі. Писарєв 21 серпня мав провести наради всіх начальників особливих органів. При виїзді на місця Фішер мав забезпечити виконання наказу наркома "про вербування надійної агентури по полякам".

Для проведення слідства по полякам із співробітників 3-го відділу УДБ УНКВС була створена спеціальна слідча група до якої увійшли: начальник 2-го відділку старший лейтенант державної безпеки П.Й.Барбаров; начальник 8-го відділку лейтенант державної безпеки Р.Н.Айзенберг; начальник 9-го відділку лейтенант державної безпеки Б.Й.Колкер; помічник начальника відділку Ейдук; оперуповноважені : молодший лейтенант державної безпеки І.М.Янкелович, сержант державної безпеки Л.Г.Добровольський, молодший лейтенант держбезпеки П.Т.Павлюк, молодший лейтенант держбезпеки М.Б.Дондиш, лейтенант державної безпеки І.І.Демченко, та прикомандировані: О.П.Александров, Бромберг, Дударевич, Емільєв, Кольцов, Половецький, В.Н.Скралевецький, Чижов.

Згідно до цього наказу Л.Й.Рейхмана начальники відділів УДБ отримали спеціальні завдання:

Й.Б.Фішер із числа мобілізованих особливообліковців мав створити групу для пророблення облікових матеріалів по полякам в обкомі КП(б)У, міському та районних парткомах КП(б)У, парткололегії Комісії партійного контролю, обкомі МОПР'а, Іноземному бюро, облпрофради, історико-партійному архіві та Архіві революції, архіві польської секції ЦК і губернського комітету, матеріалах польського клубу, польської школи;

т.в.о. начальника 9-го (спеціального) відділку УДБ Кравченко - перевірити всі матеріали на спеціальних робітників, службовців зв'язку та радіолюбителів для виявлення осіб, що підлягають арешту;

начальник 8-го відділку технік-інтендант 1-го рангу М.Д.Шошин - почати розробляти архівні справи по полякам;

Л.О.Чернов - негайно приступити для пророблення всіх архівних матеріалів для виявлення осіб, що підлягають арешту";

Симхович повинен був передати всі матеріали по полякам Фішеру;

Фішер і Симхович мали передати в ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці всі матеріали по полякам на транспорті;

Начальник відділу місць ув'язнення М.І.Воєвода повинен був поставити на облік "усіх засуджених за шпигунство, з тим щоб реалізувати матеріали по них у відповідності до директиви наркома";

Фішер, Симхович, Писарєв і Леопольд мали визначити з числа заарештованих "контингент, здатний дати розгортання слідства по виявленню діяльності польських розвідувальних органів і контрреволюційних формувань, негайно приступити до активної їхньої слідчої розробки під цим кутом зору" [7].

Кількісні виміри "польської операції" за період з червня по 5 листопада 1937 року у Харків-

ській області виглядали таким чином: " ліквідовано 24 різного напрямку контрреволюційних організацій, 64 резидентури, закладені польськими розвідувальними органами, 23 з яких безпосередньо були пов'язані з польським консульством. Всього заарештовано 1913 осіб. З них зізналося 676. З числа заарештованих: перебіжчиків -377; політемігрантів - 95; спецпереселенців - 517, консульських зв'язків - 288; дезертирів польської армії - 56; військовополонених - 45, галичан - 26; реемігрантів - 39; колишніх розвідуправлінців та агентів ІНО - 14; колишніх членів ППС- 9, колишніх контрабандистів -12; колишніх легіонерів - 12".

Співробітниками 3-го відділу УДБ упродовж літа-осені 1937 року була викрита шпигунсько-диверсійна та терористична організація "ПОВ", яка нібито діяла "під прикриттям" польського клуба в місті Харкові. У ході слідства "вдалося" з'ясувати, що на чолі організації стояли колишній голова правління польського клуба та завідувач польсектором Університету ім. Артема Антон Іванович Громицький та колишній директор польського клуба в Харкові Одинецький. Кадри організації в основному комплектувалися за рахунок вихідців з Польщі та місцевих жителів поляків, які були членами польського клуба. Організація мала своїх представників на заводах міста Харкова - ХЕТЗ, "Серп і Молот", "Красная нить", "Красный октябрь". Ватажки антирадянського угруповання планували використати для бойових цілей - гвинтівки, які знаходилися в польському клубі при стрілецькому гуртку. Зібраних доказів виявилось достатньо для місцевої влади (з 50 заарештованих 47 зізналося у злочинах) для ліквідації польського клубу в обласному центрі.

У вересні 1937 року "стараннями" чекістів була "знешкоджена" польська повстанська організація в Балакліївському районі Харківської області на чолі з Дашковим-Орловським, фігурантами якої було 50 осіб, 20 з яких було відразу заарештовано. Завдяки "оперативно-розшуковим діям" за звітний період були викрито польську бойову терористичну групу чисельністю 10 осіб на взуттєвій фабриці та на канатному заводі ім. Петровського, повстанську організацію в Красноградському районі, шкідницькі осередки в радгоспах Харківщини, диверсійну група у складі 4 осіб на заводі "Світло шахтаря", контрреволюційну організацію, створена настоятелем харківського костела Гашинським (всього 19 чол.), шпигунів на теплоцентралі м. Харкова, розкрито та ліквідовано одинаків-агентів польської розвідки 181 чол., агентів та інформаторів польського консульства - 102 чол. [8].

Однак на початку листопада 1937 року Л.Й.Рейхман заявив підлеглим, що райони області все одно слабо очищені від польських контрреволюційних формувань і наказав до 1 грудня завдати по ним нищівний удар. Начальник 2-го відділку 3 відділу УДБ УНКВС, старший лейтенант державної безпеки П.Й.Барбаров у відповідності до цього наказу склав план операції та накидав контрольні цифри на арешт по кожному з районів. Начальник 8-го відділку 3 відділу УДБ УНКВС лейтенант державної безпеки Р.Н.Айзенберг був направлений "для викриття та розгрому організованого польського підпілля" в Сахновщанський район, де проживало кілька сотень польських родин, висланих свого часу сюди з прикордонної смуги. Про специфіку проведення цієї операції він пізніше розповів так: "За розпорядженням Рейхмана операція повинна була закінчитися за 8 днів. Мені за контрольними цифрами Барбарова слід було заарештувати 80 чоловік – виключно поляків-спецпереселенців. Підставою до арешту повинно було служити окрім прямих даних про їхню контрреволюційну діяльність:

1. Дані про контрабандну діяльність. 2. Приналежність до клерикальних кіл. 3. Наявність родичів, які нелегально пішли закордон. 4. Участь у "волинках" 1930 – 1931 рр. 5. Участь у бандах.

За вказівкою Барбарова (це була загальна вказівка для всіх керівників груп) я був зобов'язаний щоденно направляти 10 справ з арештованими. При слідчій групі у 3-му відділі була створена група з 2-х оперативних робітників до яких надходили ці справи, і вони вирішували, що з ними робити: направляти в район для дослідування, направляти у відділок для подальшого розгортання, або поміщати в альбом. У районі я заарештував 76 чоловік. Слідча група складалася з мене, т.в.о. начальника райвідділу НКВС сержанта державної безпеки Г.В.Мойсеєнка та оперуповноваженого особливого відділу Корнєєва. На підготовку операції та закінчення її знадобилася одна доба. Таким чином 7 днів було на слідство. На кожного арештованого слідчий мав у середньому 4-6 годин. З числа 76 арештованих була викрита група "ПОВ" по якій пройшло 14-16 чоловік. Кожний з заарештованих перекривався 3 - 6 свідченнями, деякі мали від 2 до 5 очних ставок. Інші пройшли як одинаки по контрреволюційній агітації, з яких до 70% зізнавалися. Всі вони під-

кріплювалися двома-трьома свідками. Свідків допитував міліцейський апарат (оперуповноважені, начальник паспортного відділу і двоє найбільш досвідчених дільничних інспекторів). Чи міг я за такий короткий проміжок часу досягти більших результатів?" [9].

Останнє речення звучить як обурення людини, яку в чомусь несправедливо звинуватили. І дійсно, це відповідь Р.Н.Айзенберга на звинувачення у розвалі оперативної роботи, які йому висунули наступного року: "Айзенберг, замість енергійної ділової роботи по виявленню та ліквідації організованого підпілля, штучно створив серед співробітників оперативної групи атмосферу галасу, нервозності, паніки, не розгорнув операції і спрямував слідство не по лінії викриття організованих шпигунсько-повстанських формувань, а досяг лише визнання обвинуваченими проведення антирадянської агітації та шкідництва у колгоспі, оформляючи справи як поодинокі. Між тим, через деякий час у цьому ж Сахновщанському районі міжрайопергрупою під керівництвом оперуповноваженого 3 відділу тов. Дондиша проведена масова операція і був викритий ряд шпигунсько-повстанських формувань". Якими методами М.Б.Дондиш досяг прориву у слідстві по полякам можна лише здогадуватися. Зате достеменно відомо, що він, будучи начальником оперативно-слідчої групи в Краснограді, давав вказівки старостам камер шляхом відповідної "обробки" заарештованих, добиватися від них визнання своєї вини. Крім того М.Б.Дондиш займався фальсифікацією слідчих матеріалів, підробляв підписи обвинувачених, фабрикував протоколи допитів свідків. Інший оперуповноважений 3-го відділу В.Н.Скраливецький, працюючи начальником Люботинської міжрайонної оперативної групи арештував 4 колгоспників, на яких не було жодного матеріалу та шляхом биття дістав від них дані про неіснуючу контрреволюційну організацію [10].

Завдяки цинічним методам роботи органів держбезпеки у виявленні "ворогів народу", "технології" слідства, масштабності фальсифікації справ показники у виконанні "польської операції" наприкінці року (листопад-грудень 1937 р.) значно випереджали результати боротьби з польською контрреволюцією упродовж червня-жовтня 1937 року. Якщо кількість заарештованих по "польській лінії" на 5 листопада 1937 року складала 1913 осіб, то згідно з довідкою про оперативну роботу УДБ Харківського обласного управління НКВС УРСР на 1 січня 1938 року загальне число звинувачених "в польській контрреволюції та шпигунстві" становило 3492 особи [11].

Розгортаючи "польську" та "німецьку" операції 3 відділ УДБ УНКВС вважав за потрібне нанести невідкладний удар по так званим "галичанам". Агентурні справи "Квартет" та "Прага", арешти 247 осіб на території Харківщині мали наочно довести зв'язок галицьких емігрантів, які осіли в УРСР, з празьким центром УВО-ОУН, чеською, польською та німецькою розвідками [12].

Подібно до "польської" в другій половині 1937 року на Харківщині було розпочато "румунську операцію" (арешту підлягали перебіжчики та емігранти з Румунії). Всього у рамках операції на кінець 1937 року було заарештовано 92 особи, нібито причетних до "румунської контрреволюції та шпіонажу" на території Харківської області [13].

На початку жовтня 1937 року на Харківщині стала реалізовуватися чекістська операція, обумовлена "Оперативним наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00593" від 20 вересня 1937 року щодо репресування так званих "харбинців" - колишніх службовців Китайсько-східної залізниці та реемігрантів Манчжоу-Го, що осіли на залізничному транспорті та в промисловості Союзу". Передусім підлягали арешту "харбинці" викриті та запідозрені у терористичній, диверсійній, шпигунській та шкідницькій діяльності та співпраці з японською розвідкою. На основі агентурних справ "Поверненці", "Справа Мацкевича" та ін. на Харківщині на початок листопада 1937 року було викрито 1 шпигунсько-диверсійну організацію, резидентур - 9, шпигунів-одинаків -24, диверсантів - 19, заарештовано 98 осіб (з них так званих "харбинців" - 58), причетних до японських спецслужб [14].

Меморандум НКВС СРСР № 49990 від 30 листопада 1937 року націлював харківських чекістів на ліквідацію діяльності латвійської розвідки та розгром націоналістичної та антирадянської діяльності латишів. Внаслідок зачистки підприємств оборонного значення, всіх видів транспорту, відділів наркоматів та державних установ, колгоспів, радгоспів, населених пунктів Харківської області від політемігрантів, перебіжчиків з Латвії, латвійських підданих, учасників латвійських клубів за ґратами опинилось 295 осіб, звинувачених у "латвійській контрреволюційній діяльності та шпигунстві" [15].

Поштотелеграма за підписом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 11 грудня

1937 року з викладом наказу № 50215 стала поштовхом до розгортання в Харківській області так званої "грецької операції". Про специфіку роботи УНКВС Харківської області по "нейтралізації грецької розвідки" та заходи по "виявленню осіб грецької національності, які проводять активну антирадянську націоналістичну діяльність" дізнаємось зі свідчень начальника 8-го відділку, лейтенанта державної безпеки Р.Н.Айзенберга: "На початку операції по грецькій контрреволюції (15 грудня 1937 р. - авт.) я був перекинутий сюди згідно до наказу керівництва через вкрай незадовільну підготовку до цієї операції. Коли я приступив до цієї роботи, я змушений був створити облік по грекам. Добував матеріали в архіві на спекулянтів та антирадянський елемент... Підняв архівні матеріали на греків в обліково-статистичному відділі... По грецькій операції в той час працювали Глєбов, я – Айзенберг, Пташинський, Корнєв і ще один оперуповноважений Особливого відділу, прізвище якого не пам'ятаю. Т.в.о. начальника відділку з різного шпигунства Резніков був усунутий від роботи. У мене були арештовані Ашла, Ялі, Геаргало, Мілич, потім ще два арештованих, які проходили по груповій справі з Ялі та Ашла, і ще 3 або 2 арештованих. Всього по грецькій операції я працював близько 3-х тижнів. За цей проміжок часу основними арештованими були Ялі та Ашла, які у мене зізналися. Ялі я допитував разом з Торнуєвим. На вимогу Києва Ялі був туди відправлений для розгортання справи на Маріупольщині. Із окремих заарештованих у мене лише двоє були направлені на особливу нараду, інші зізналися в контрреволюційній шпигунській націоналістичній діяльності"[16]. Загальний показник репресій на 1 січня 1938 року щодо цієї національної групи на Харківщині склав 70 осіб.

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 20 грудня 1937 року № 83921 на Харківщині було розгорнуто операцію щодо сіоністів, спрямовану проти єврейських активістів. Прикметно, що розшукувати сіоністів, які стали на шлях англійського шпигунства [17] Управлінню НКВС по Харківській області допомагали з Києва. Так у лютому 1938 року до Харкова надійшов наказ, затверджений заступником наркома внутрішніх справ УРСР, старшим майором державбезпеки О. П. Радзивіловським, про арешт "учасника антирадянської організації сіоністів" оперуповноваженого 4-го відділу, молодшого лейтенант держбезпеки З. Б. Бабушкіна. Це було повною несподіванкою для начальника 4 відділу УДБ УНКВС Абрама Симховича, який вважав останнього одним з найкращих своїх співробітників та доручав йому вести важливих арештантів. У колишньому комсомольському працівникові, який відзначався особливою жорстокістю у ставленні до ув'язнених не хто не зміг розпізнати "прихованого ворога народу" [18].

Попередні результати оперативної роботи 3 відділу УДБ УНКВС Харківської області з виконання "національних операцій", " очищення заводів від диверсійно-шкідницького та контрреволюційного елемента в промисловості" було підбито на початок листопада 1937 року. Підлеглими Й. Б. Фішера на 5 листопада 1937 року було заарештовано 3.024 особи. Атмосферу, яка царювала серед співробітників в момент проведення згаданих масових операцій, описав начальник 3-го відділу УДБ Й.Б. Фішер: "Культивувалося нелюдське відношення до арештованих (карцер, наручники та інші методи впливу). Цілком ігнорувався один із принципів соціалістичної законності – презумпція невинуватості. Єдиним цінним доказом обвинувачення стало зізнання арештованого і для цієї мети рекомендувалося застосовувати всілякі засоби фізичного впливу... Потім надійшла директива про проведення арештів серед населення польської національності та про засудження визнаних винними в особливому порядку. А саме: шляхом подання списку безпосередньо в НКВС УРСР з даними, що характеризують кожну особу та стислим викладенням суті обвинувачення. На підставі цих списків там вирішувалося питання про розстріл (перша категорія) або ув'язнення в табір терміном на 10 років (друга категорія). Після розгляду цих списків з НКВС СРСР в УНКВС надходили вказівки за підписом наркома внутрішніх справ і генерального прокурора СРСР про виконання цих вироків.

Потім ця ж директива була поширена на арештованих з числа грецької, німецької, болгарської національностей... Для проведення арештів та здійснення слідства по всім цим категоріям справ давалися вельми обмежені терміни. Була встановлена телеграфна звітність перед центром про кількість арештованих, завершених і розглянутих справах, засуджених та мірах покарання. Згідно до цих вказівок на місцях були проведені масові арешти по всім оперативним матеріалам, які були у наявності, та даним, що надходили з НКВС СРСР, НКВС УРСР та інших областей, матеріалам із парторганізацій (виключених з пар-

тії по політичним мотивам), заявам і повідомленням громадян та іншим матеріалам.

До слідства притягалися майже поголовно всі працівники апарата, причому не лише малокваліфіковані працівники, але й часто безграмотні політично та загальноосвітньо. Зрозуміло, що часу для ретельної перевірки цих матеріалів не було. Достатнім було або "зізнання обвинуваченого" або неперевірені свідчення інших обвинувачених або свідків. Масовість та швидкість такої роботи позбавляли можливості виявити самі безглузді та сміховинні обвинувачення. Працівники, які займалися допитами обвинувачених, були добре ознайомлені про застосування в НКВС СРСР, НКВС УРСР методів "отримання" зізнань обвинувачених... Якість і кваліфікація того чи іншого працівника оцінювалася за кількістю отриманих ним "зізнань" або значення (положення) особи, яка зізналася, в партійно-радянському керівництві. Це служило мірилом для нагородження таких працівників"[19].

У ході чистки серед національних груп широко використовувався так званий „альбомний" розгляд справ (списки, зшиті в альбоми). За існуючим на той час у 3-му відділі УДБ УНКВС порядку альбомні довідки складалися як слідчими, які безпосередньо вели справу арештованого, так і спеціально виділеними оперативними працівниками. Поряд з цим практикувалося складання цими ж співробітниками довідок від імені слідчих, і вже потім ці довідки слідчому. Крім слідчого довідка повинна була затверджуватися начальниками відділку та відділу, а затверджувалася начальником УНКВС і обласним прокурором. Але часто альбомні довідки підписували лише Л.Й.Рейхман і т.в.о. обласного прокурора М.В.Леонов. Останній у 1939 р. показав, що підписуючи альбомну довідку він з матеріалами справи не знайомився, бо доводилося підписувати велику кількість альбомних довідок і він фізично не зміг би перевірити матеріали по ним. Все, що було написано у довідці М.В. Леонов приймав на віру, хоча був зобов'язаний ознайомитися з матеріалами справи та забезпечити сувору відповідність фактичних даних справі. Робити прокурор це мусив ще і тому, що він добре знав, що довідки по цим справам у НКВС СРСР відправлятися не будуть і доля обвинуваченого буде вирішена ним особисто [20]. Так само поступав і ще один т.в.о. обласного прокурора Бондар, який згодом зізнався, що "матеріали справи не читав" оскільки "був перевантажений по роботі та довірився працівникам НКВС" [21].

Більш принциповими виявилися співробітники прокуратури ХВО, які намагалися чинити хоч якийсь опір "єжовському свавіллю", за що і поплатилися. Під особистим керівництвом Л.Й.Рейхмана та помічника начальника особливого відділу ХВО старшого лейтенанта П.З.Примакова швидко було сфабриковано "змову серед правоохоронних органів ХВО". Були заарештовані та розстріляні військовий прокурор ХВО бригвійськюрист К.І.Романовський, його помічник бригвійськюрист М.І.Ставицький, М.И.Ситніков, Ф.В.Мошков [22].

Проведення "національних операцій" НКВС поєднувало з боротьбою з колишніми політичними опонентами радянської влади. Внаслідок "оперативного удару" по білій контрреволюції (агентурні справи "Інкасатори", "Мартовець-капітан", "справа "Техніки") за ґратами у період з червня по грудень 1937 року опинилося 145 осіб. Важлива роль у ліквідації залишків колишніх антирадянських політичних партій, "українських націоналістів", "церковників" відводилася 4-му (секретно-політичному) відділу УДБ УНКВС Харківської області, який на 1937 рік складався з восьми відділків: перший - розробляв право-троцькістів; другий - антирадянські політичні партії; третій - українську контрреволюцію; четвертий - радгоспи; п'ятий - село; шостий - вузи; сьомий - церкви та секти; восьмий проводив оперативний облік.

Новопризначений на початку серпня 1937 року керівник 4-го відділу УДБ Абрам Симхович та його заступник Федір Федоров-Берков відразу запровадили у своєму підрозділі систематичне побиття заарештованих. Як свідчать архівні документи очільники секретно-політичного відділу регулярно влаштовували так звані "аврали", під час яких давали слідчим завдання протягом доби закінчити певну кількість справ на розгляд особливої трійки, а щоденний план відділу складав від 50 до 100 завершених справ. Для успішного виконання цих "авральних планів" керівництво виділяло спеціальну бригаду, члени якої (найчастіше це були І. С. Друшляк, м. С. Гороховський, Б. М. Каменєв) ходили по кабінетах слідчих та швидко отримували свідчення від "упертих" в'язнів. Корегуванням вигаданих протоколів займався С. І. Гольштейн [23].

"Стахановцем" у розкритті злочинів проти радянської влади був співробітник 4-го відділу УДБ Іван Друшляк. Він щоденно отримував від заарештованих 8-10 "щиросердних зі-

знань" тому під час численних оперативних нарад керівники відділу Абрам Симхович та Федір Федоров-Берков завжди ставили його за приклад іншим. Співробітники добре знали секрет "виробничих успіхів" свого колеги. Один з них, Я. Ю. Ротштейн згодом згадував: "Друшляком завжди застосовувалися однакові заходи фізичного впливу. Він ставав у позу боксера і бив кулаком у живіт, плював у обличчя. бив по шиї ребром долоні, від чого заарештований падав. Брав за груди та бив головою об стіну. Друшляк мав звичку заходити до інших слідчих на допит з товстою дубовою палкою, названу ним "Рандо", та вибивати з їхніх "підопічних" зізнання. Він буквально знущався над заарештованими. Бив їх руками, ногами, палкою, плював в обличчя, ламав на їх спинах стільці, через що обвинувачених із його кабінету виносили. всіх заарештованих, які не зізнавалися, доручали для "розколу" Друшляку, і він від усіх отримував свідчення".

Іван Друшляк був не єдиним порушником соціалістичної законності у 4 відділі УДБ УНКВС Харківської області. Оперуповноважений, молодший лейтенант державної безпеки В. Р. Липко багатьох заарештованих навіть не допитував, а від їхнього імені вигадував щиросердні зізнання та фальсифікував протоколи допитів. Сфабриковані документи Липко сам підписував, підробляв підписи обвинувачених, не оголошував заарештованим обвинувачення, а відразу направляв справи на судову трійку.

Сприяв правовій вакханалії і сам очільник харківських чекістів Лев Рейхман. На оперативних нарадах Л.Й.Рейхман постійно наголошував, що партійне керівництво вимагає від чекістів "змусити всіма засобами ворога роззброїтися", і особисто показував як це робиться. Оперуповноважений І.С.Друшляк, пізніше свідчив: "Я допитував завідувача сільськогосподарським відділом Харківського обкому партії Сазонова. Сидів з ним майже добу. Не зізнається. Заходить Рейхман, якому я доповів, що Сазонов свідчень давати не бажає. Рейхман з ним поговорив, а потім питає: "Слухайте, Сазонов, вам коли-небудь морду до крові били?" Той відповідає, що ні. "Так я вам зараз наб'ю," – сказав Рейхман і почав його бити"[24].

Дехто з заарештованих не витримував нелюдських катувань і йшов на відчайдушний вчинок. Факти свідчать, що 8 серпня 1937 року начальник оперативного пункту Транспортного відділу УДБ НКВС станції Куп'янськ лейтенант державної безпеки І.Н.Онипко отримав від одного заарештованого зізнання у контрреволюційній шпигунській діяльності. Після цього нещасний був виведений у коридор, де лишався багато часу без нагляду. Це дало йому змогу проникнути до туалету на 2-му поверсі та повіситися. Покарання за смерть ув'язненого для лейтенанта Онипка було визначено лише у 15 діб арешту [25].

Втім працювати в умовах беззаконня могли далеко не всі чекісти. 26 серпня 1937 року відряджений для проведення масової операції до Мало-Данилівської сільради начальник відділку 4-го відділу УНКВС старший лейтенант державної безпеки Михайло Петрович Іванов, побачивши на власні очі як проводяться масові операції, вдався до самогубства.

Фатальний вчинок Михайла Іванова мав би послужити предметом серйозного службового розслідування щодо негативних проявів у роботі правоохоронних органів. Однак основна увага колег М.Іванова з 4 відділу УДБ була націлена на розгром "ворожого контрреволюційного кубла" на Харківщині. Наслідки інформаційно-статистичної підготовчої роботи, проведеної у попередні роки, далися взнаки під час нанесення "оперативного удару по українським націоналістам". Уважно вивчаючи "партійно-політичне минуле" жителів області, співробітники 4 відділу УДБ виявили: боротьбистів - 179; членів УПСР - 79; ПСР - 12; УКП -14; КПЗУ -1; УСДРП - 11; СВУ-13; УВО - 10, членів УНЦ - 20; петлюрівців - 92; гетьманців - 65; політбандитів - 143; поліцейських - 4; колишніх білих - 76; колишніх офіцерів - 13; колишніх членів КП(б)У - 49. Серед заарештованих: директорів трестів - 3; директорів підприємств - 3; директорів МТС - 1; керівників торгівельних організацій - 7; голів РНК - 2, літераторів - 8; наукових співробітників - 19; викладачів - 35. Загальна кількість репресованих 1272 особи мала наочно довести про існування в області "блоку українських націоналістичних партій, очолюваних боротьбистами за участі УПСР, УПСД, УКП, а в ряді випадків змикання з право-троцькістами, право-есерами та монархічним елементом". У серпні 1937 року співробітникам секретно-політичного відділу вдалося виявити глибоко законспіровану обласну організацію боротьбистів, керівниками якої були письменник Лазорський, колишній член Колегії Наркомпроса - Лиханський, директор "облплодоовоч" Запорожченко та інші колишні члени партії боротьбистів. Збіглася за часом операція чекіс-

тів по ліквідації куркульсько-есерівського підпілля на території Балаклціївського та Петровського районів Харківської області. У ході слідства з'ясувалося, що представники Української партії соціалістів-революціонерів таємно залучали до антирадянської організації колишніх червоних партизан, маючи на меті використати їх в якості командирів бойових повстанських груп. Звинувачення у справі було висунуто 65 особам.

Сьомий відділок 4 відділу УДБ УНКВС Харківської області, відповідальний за оперативну роботу серед "церковників та сектантів", розробляючи агентурну справу "Хамелеони" (обновленці), "став на заваді" харківській церковно-монархічної організації (входило 76 осіб), яка розглядала питання підготовки вбивства Й. Сталіна. За другу половину 1937 року по лінії "церковників та сектантів" в Харківській області було заарештовано 1043 особи.

Результатом роботи першого відділку секретно-політичного відділу у другій половині 1937 р. було виявлення право-троцькістської організації, яка провадила підривну діяльність в партійно-радянському апараті, торгівельних установах, аграрному секторі. Наведемо для прикладу розподіл репресованих в партійному апараті Харківської області:

	троцькістів	правих
секретарі обкому	-	1
зав. відділами обкому	2	10
інструктори обкому	1	16
секретарі міськкомів	9	4
інструктори міськкомів	2	11
секретарі райпарткомів	2	9
секретарі парткомітетів	2	16
редактори та працівники редакцій	6	2

Особисто керував погромом Харківської обласної парторганізації перший секретар Харківського обкому КП(б)У М.Ф.Гікало. Виступаючи на зібранні міського партактиву 21 вересня 1937 року він заявив присутнім, що "Єжов це людина зі сталевою рукою, людино з величезною волею, людина прозорлива, сталінський учень. Нашим органам НКВС потрібно надати всіляку допомогу. По мірі сил ми здійснюємо цю допомогу по лінії і обкому і міськкому, але кожний комуніст повинен допомагати. Спитайте т. Рейхмана, скільки сигналів йде, але роботи величезна кількість! Лише величезною допомогою з нашої сторони можна зараз ліквідувати ворогів" [26] ("сталеву єжовську руку" вождь харківських більшовиків дуже скоро відчує на собі - 11 жовтня 1937 р. його заарештують, а 25 квітня 1938 р. засудять на смерть і розстріляють - авт.)

Таким чином спільними зусиллями органів держбезпеки та партійної верхівки у різних управлінських структурах Харківської області вдалося виявити 350 прихованих "правотроцькістів". Всього за напрямками діяльності 4 відділу УДБ УНКВС на першу декаду листопада 1937 року було заарештовано 2706 "ворогів народу".

Пошуком учасників "військово-троцькітської організації на чолі з Маршалом СРСР М. Тухачевським" переймався Особливий відділ Харківського військового округу. Наприкінці серпня 1937 року харківські чекісти висунули звинувачення у "військовій змові" командувачу військами Харківського військового округа, члену Військової ради при наркоматі оборони СРСР, командарм 2-го рангу Івану Дубовому; його заступнику, комкору Семену Туровському; начальнику штабу ХВО Петру Соколову-Соколовському; начальнику політуправління ХВО, армійському комісару 2 рангу Сергію Кожевнікову; заступнику начальника політуправління ХВО Миколі Савку. Виконуючи директиву зверху по "чистці в армії", співробітниками особливого відділу в частинах Харківського гарнізону у другій половині 1937 року було заарештовано 442 особи (із загальної кількості затриманих: по військово-фашистській змові - 224 чол.; шпигунській діяльності - 128; контрреволюційна діяльність - 90).

До репресивної кампанії у лавах РСЧА долучилися також новопризначений у серпні 1937 року командуючий військами ХВО Семен Тимошенко та член військової ради ХВО, бригадний комісар Костянтин Озолін. Наприкінці листопада 1937 року С.К.Тимошенко та К.І.Озолін звітували перед керівництвом про те, що з Харківського військового округу було звільнено 1113 осіб [27]. Незважаючи на активну участь у чистці партійної організації ХВО, уникнути репресій особисто Костянтину Озоліну, так і не вдалося. Кавалера двох Орденів Червоного Прапора 28 листопада 1937 року було заарештовано і покарано на смерть як "ворога народу" на початку серпня 1938 року.

Велика кількість заарештованих (упродовж другого півріччя 1937 року за грами опинилося

18.061 чол.) змушувала виконуючого обов'язки начальника УНКВС Харківської області Л. Й. Рехмана категорично вимагати від співробітників "щоденного закінчення щонайбільшої кількості справ та скорішого направлення їх на позасудовий розгляд" [28]. У період з червня по грудень 1937 року за кримінальними справами, порушеними органами держбезпеки Харківщини було засуджено 13.047 громадян.

Слід відзначити, що у 1937 р. лише судовою трійкою по Харківській області було розглянуто справ на 9850 чоловік, 3450 з яких були страчені [29]. Втім розстрілювали і за постановами інших судових органів. Так у період з 9 серпня 1937 р. по 11 березня 1938 р. на єврейському цвинтарі м. Харкова було таємно поховано 6865 трупів розстріляних громадян. Хроніка людиновбиства у другої половини 1937 р. виглядає таким чином: у серпні поховано 348 чоловік, у вересні – 747; у жовтні – 1102, у листопаді – 963, у грудні – 1203. Всього 4363 жертви [30].

Приховану таємну розправу над "ворогами народу" органи держбезпеки іноді поєднували з публічними формами залякування населення у вигляді відкритих показових процесів над винуватцями-ворогами. Про те, які завдання стояли перед Л. Й.Рейхманом і його відомством щодо нагнітання атмосфери страху і недовіри, можна судити з листа першого секретаря Харківського обкому КП(б)У М.Ф.Гікала до Й.В.Сталіна "У виконання директиви ЦК ВКП(б) від 4-го серпня ц.р. про проведення у 2-3 районах відкритих процесів над шкідниками у сільському господарстві повідомляю, що за встановленими слідчими органами матеріалами, особливо велике шкідництво в області сільського господарства (шкідництво в області заготівель сільськогосподарської продукції, псування та шкідницький ремонт тракторів, комбайнів, а також в області агротехнічної та насіннєвої справи) наявне у Куп'янському, Золочівському та Миргородському районах. Бюро обкому вирішило відкриті показові процеси над ворогами народу – шкідниками сільського господарства провести у Куп'янському, Золочівському та Миргородському районах.

У Куп'янському районі за процесом проходять: Савкін – колишній секретар райкому, учасник контрреволюційної організації правих; Ляшенко – колишній завідувач райземвідділу; Медвідь та Поворота – колишні директори МТС Куп'янського району. Підсудні у шкідництві зізналися. Є свідки.

У Золочівському районі: Шалений – колишній голова райвиконкому, учасник контрреволюційної організації правих; Матіяш - колишній завідувач райземвідділу; Смирнов – колишній директор МТС; Ковальчук – колишній директор цукрового заводу; Волошко – колишній голова колгоспу, есер; Учневий – колишній голова сільради, есер. Підсудні у шкідництві зізналися, є також свідки <...>

По Куп'янському та Золочівському районах справа слідством закінчиться 25 серпня; процес у Куп'янську намічений 27, у Золочеві – 29 серпня.

У кожній із вказаних районів обкомом надіслано комісії на чолі із відповідальним інструктором для допомоги слідчим судовим органам та най скорішої ліквідації наслідків шкідництва. НКВС, облпрокуратурою, за рішенням обкому, виділено спеціальні групи для найбільш ретельного проведення слідства на місцях. Місцеві райгазети на час процесів зміцнюються спеціально відібраними працівниками із області для всебічного і повного висвітлення у районній та обласній пресі ходу процесів та широкої мобілізації колгоспників на ліквідацію наслідків шкідництва.

Головою виїзної сесії затверджений голова спецколегії Ленський. Державним обвинувачем затверджений заступник облпрокурора Леонов. На час проведення процесів від обкому у кожний із вказаних районів буде командировано члена бюро обкому" [31].

У другій половині 1937 року органами НКВС та партійним активом Харківської області було проведено 8 відкритих процесів (3 відкриті процеси були присвячені шкідництву в сільському господарстві, 3 - шкідництву в системі "Заготзерно" та 2- шкідництву в системі тваринництва), в яких було задіяні 52 обвинувачених.

Діяльність Л.Й.Рейхмана по нейтралізації "антирадянських елементів" на Харківщині не лишалася непоміченою: 17 листопада йому було надане звання майора державної безпеки, 19 листопада політбюро ЦК КП(б)У задовольнило клопотання Харківського обкому КП(б)У про дозвіл кооптувати його до складу бюро обкому КП(б)У[32], а 19 грудня Лев Йосифович був нагороджений орденом Червоної Зірки. Таку ж нагороду отримав і комендант УНКВС А.П.Зелений [33] - під безпосереднім керівництвом якого проводилися розстріли засуджених. З нагоди XX річчя існування органів ВЧК-ОДПУ-НКВС у грудні 1937 року "за зразкове виконання відповідальних завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих" ВУЦВК нагородив групу спів-

робітників УНКВС Харківської області: золотим годинником – А.М.Симховича, бойовою зброєю – О.Д.Тишковського, цінним подарунком з грамотою – начальника сільськогосподарського відділку 4 відділу старшого лейтенанта державної безпеки Г.С.Ідашкіна, молодшого лейтенанта державної безпеки А.І.Замкова, начальника Барвінківського райвідділу НКВС молодшого лейтенанта державної безпеки П.Г.Царицинського [34].

Виявлення та покарання так званих ворогів народу продовжилися і в наступному році. Постанови політбюро ЦК ВКП(б)від 31 січня 1938 року про продовження “куркульської операції” та пролонгацію до 15 квітня 1938 року чекістських заходів «по розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з числа поляків, латишів, німців, естонців, фін, греків, іранців, харбинців, китайців, румун, болгар та македонців» за задумом сталінського керівництва мали посилити масові репресії та політичні переслідування в країні Рад.

За таких обставин національні операції стали головним напрямком роботи Управління НКВС в Харківській області упродовж зими-весни 1938 року. На виконання телеграми наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова стосовно ліквідації діяльності іранської розвідки на території Радянського Союзу від 29 січня 1938 року [35] упродовж лише першої декади лютого 1938 року Харківським обласним управлінням НКВС в обласному центрі була виявлена дашнацька контрреволюційна організація, пов’язана з закордонними центрами партії «Дашнак-Цутюн» у Франції та Ірані. Слідчі 4 відділу УДБ домоглися від заарештованого Абгарьяна Григорія Михайловича, колишнього віце-консула дашнацького уряду, предстоятеля вірмено-григоріанської церкви в Україні показів про існування під патронатом іранської розвідки дашнацьких комітетів в Харкові, Києві, Ворошиловграді, Макієвці та інших містах України, які ставили за мету відновлення “незалежної Вірменії”[36]. “Напрацювання” харківських чекістів стали основою для розгортання в масштабах України репресій проти вірмен, азербайджанців, іранських підданих [37].

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 20 грудня 1937 року №83921 було розгорнуто операцію по виявленню антирадянського сіоністського підпілля в Україні. Під час проведення оперативно-розшукової діяльності по виявленню замаскованих “сіоністських гнізд” місцеві органи держбезпеки мали спиратися на інформацію про те, що в Україні з 1935 року поновлено діяльність об’єднаного центрального комітету нелегальних сіоністських організацій на базі ЦСП, «Дрор», «Поалей-ціон», СТП, ЕВОСМ, «Гехолуц”. На кінець березня 1938 року в Україні було заарештовано 831 чол., звинувачених у співпраці зі Всесвітнім сіоністським об’єднанням «Вельтфербанд», англійською та румунською розвідками. Філіал об’єднаної сіоністської організації старанням чекістів було виявлено і в Харкові. Завдяки енергійній “слідчій роботі” заарештовані Левін та Лам розповіли про існування Харьківського об’єднаного сіоністського комітету у складі Ельконовича, Шафрана та Вольфа, які мали контакти з “керівниками «Вельтфербарда» фашистськими лідерами Жаботинським, Усишкіним та Вейцманом”. За ґратами опинився колишній міністр по єврейським справам в часи Директорії УНР Пінхус Абрамович Красний, який визнав свою провину у створенні в 1926 році підпільної сіоністської організації в Харкові, до якої входили колишній працівник євсекції ЦК КП(б) Ніколаєвський, колишній завідувач відділом преси ЦК КП(б)У Нюренберг, керівник «Агро-Джойнта», Сударський, перекладач іноземної літератури на Харківському електромеханічному заводі Шафран [38].

5 березня 1938 року нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський, інформуючи Лубянку про викриття болгарської контрреволюційної організації в Україні, детально зупинився на результатах “болгарської операції” на Харківщині: “В Харкові заарештовані: політемігрант з Болгарії Міцев Микола Серафимович, який показав, що пов’язаний з одним з керівників фашистської партії, офіцером розвідки в Софії - Кутенчовим, в 1932 році перекинутий в СРСР із завданням створити шпигунську резидентуру. В Харкові Міцев встановив зв’язок з націоналістичною організацією; політемігрант Радєєв – аспірант Марксо-Ленінського Інституту, прибувший нелегально з Болгарії, показав, що входив до складу об’єднаного центра націоналістичної організації серед болгар, румун, греків, який проводив антирадянську роботу під прикриттям Балканського клуба в Харкові; керівники організації в Харкові Малчев (заарештований) та Дівіджеєв (встановлюється), які очолювали в минулому болгарську секцію ЦК КП(б)У, концентрували у своїх руках всю шпигунську роботу, здійснювану учасниками організації. Ними були використані на потреби організації крупні суми грошей із фонду МОПР’а.

Заарештований Баєв, робітник Харківського тракторного завода показав, що в 1932 році він у групі восьми осіб був перекинутий болгарською розвідкою в Турцію, де вони оформили документи на виїзд в СРСР в якості «політемігрантів» для шпигунсько-диверсійної роботи. Керівник групи, резидент болгарської розвідки Арнаудов та прибулі з ним: Тодоров та Піскарьов влаштувалися на роботу в Севастопольському суднобудівельному заводі, Пасотієв – на Харківському електротурбогенераторному заводі, Радічев та Тімчев – при сприянні ЦК МОПР'а закріпилися в Москві. Заарештованний Нєнов, колишній відповідальний працівник Держнацменвидава показав, що в 1926 році він був перекинутий болгарською розвідкою, під виглядом політемігранта в СРСР для організації терора. У приналежності до вказаної організації підтвердили також заарештовані в Харкові: Печев, викладач навчального комбінату Харківського тракторного завода, Федосов, – педагог, Марков – аспірант, Вєлєв – службовець комбіната" [39].

У першій декаді березня 1938 року органами держбезпеки було досягнуто успіхів у виявленні у місті Харкові шпигунської організації з числа китайців, якою нібито керував резидент японської розвідки, колишній уповноважений китайською секцією при Харківському окружкомі КП(б)У, до арешту агент постачання пральної «Кантонська комуна» Кон-Чан-Чун. Він разом з іншими членами шпигунсько-диверсійної організації Ван-Фа-Лінем, Ма-Ти-Шаном збирали відомості про чисельність Харківського гарнізона, розташування казарм та будівництво Харківського авіазавода, які систематично передавалися японському посольству в Москві через спеціально приїздивших до Харкова з Москви кур'єрів-китайців [40].

На середину квітня 1938 року Управління НКВС Харківської області поінформувало наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського про попередні результати щодо розгрому латиського контрреволюційного підпілля на Харківщині: ліквідовано 3 націоналістичні та шпигунсько-диверсійні організації (заарештовано 208 учасників) та 15 шпигунських резидентур, (заарештовано 138 осіб). Велику кількість "шпигунів" та "диверсантів" було виявлено в органах та військах НКВС. Під час допитів колишній директор стадіону "Динамо", співробітник управління держбезпеки Балюнас вказав на учасників латиської націоналістичної організації - колишніх начальників Харківського обласного управління ДПУ-НКВС Я.Крауклиса та К. Карлсона; начальника Оперпункта ДТВ УДБ станції Харків Розенберга, працівника школи 2 Відділу ГУДБ НКВС СРСР в Харкові Мауріна. Одночасно слідчі "напали на слід" латиської націоналістичної організації у військах НКВС, очолювану начальником Харківського військового училища прикордонних та внутрішніх військ НКВС ім. Ф.Е. Дзержинського комбригом Ернестом Михайловичем Лєпіним. Останній зізнався, що діяльність нелегальної організації (до неї також входили начальник відділу штаба бригади військ НКВС Бруш, начальник автобронетанкового дивізіону Харківського військового училища НКВС Улоняк, начальник фінансової частини ХВУ ім. Ф.Е. Дзержинського Штейнберг, начальник матеріального забезпечення ХВУ ім. Ф.Е. Дзержинського Власов - авт.) була направлена на послаблення охорони та руйнування важливих промислових та військових об'єктів в області.

Звинувачення у підготовці повстанських кадрів на базі латиських стрільців органи держбезпеки висунули керівнику військової секції Харківського латиського клуба Сак-Саковському, заступнику завідувача Харківського собеса Вилозовському, директору фабрики Харпромторга Литвинову, голові міськради Осовіахіма Сидорову, начальнику Будинку оборони Плахотнікову, секретарю ЗПК Харківського електротурбогенераторного завода Аушкапу, уповноваженому Північморшляху в Харкові Лучіну [41].

Синхронно з операціями по "розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів із поляків, латишів, німців, харбинців, китайців, болгар..." в 1938 році органами держбезпеки здійснювалися репресивні заходи проти "антирадянських партій". 14 лютого 1938 року директивою НКВС СРСР регіональним підрозділам було дано завдання "посилити роботу по меншовикам та анархістам". Як результат на початок березня 1938 року в Україні була викрита антирадянська меншовицька організація, до якої входило 241 особа [42].

У квітні 1938 року співробітникам органів держбезпеки впало в око, що представники антирадянської меншовицької організації в Україні тісно співпрацювали з підпільними бундівськими комітетами, один з яких було виявлено в Харкові на чолі колишнім секретарем Калініндорфського райкома КП(б)У, керівником ОЗЕТ'а в Україні Сударським та редактором єврейської газети «Дер – Штерн» Гулько. Заарештований професор Харківського інституту гігієни праці Коган визнав, що бундів-

ське підпілля проводить антирадянську та розвідувальну діяльність у Радянському Союзі по директивам ЦК польського «Бунда» [43].

Наприкінці зими 1938 року підлеглим Рейхмана вдалося виявити “Харківський комітет” антирадянської об’єднаної української націоналістичної організації Української партії соціалістів-революціонерів та причетних до створення повстанських загонів есерів в Балаклійському, Краснокутському та інших районах Харківської області (члени УПСР - Пукало, Лисенко, Тесля, Ярослав, Гемба), диверсійних груп на Харківському тракторному, Харківському електро-механічному заводах (колишні есери - Слива, Козирь, Кондрашенко) [44]. У той самий час органи держбезпеки здійснювали заходи по ліквідації петлюрівського повстанського підпілля на Харківщині. За ґратами опинилось 223 особи (серед них - колишній директор департамента міністерства внутрішніх справ Директорії УНР Матвієвський колишній комісар Катеринославської та Подільської губернії часів Директорії УНР Кондратенко), яким інкримінувалось участь у створенні повстанських загонів та диверсійних груп [45].

Одночасно з розгромом антирадянського українського націоналістичного підпілля навесні 1938 року Управлінням НКВС по Харківській області була розгорнута робота по викриттю формувань російської контрреволюції на Харківщині. За особистою вказівкою наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського харківські чекісти мали розшукати підпільні осередки російських есерів та російських меншовиків, які перебували в тісній взаємодії з Російським загально-військовим союзом заради підготовки збройного виступу проти радянської влади під егідою право-троцькістського центру. У першій декаді квітня 1938 року новий начальник УНКВС по Харківській області Григорій Телешов (березень-квітень 1938 року) зміг поінформувати центральний апарат НКВС УРСР про кількісні та якісні показники операції по розгрому ровсівсько-есерівських та меншовицьких формувань на Харківщині: “ Ліквідовані: Підпільний обласний комітет російських есерів у складі: СТРЕЛЬЦОВА – до арешту економіст Харьківського ОблЗУ; РОЗЕНБЛЮМА – колишнього члена Московського комітета ЛСР; до арешту – співробітник Харьківського інституту раціоналізації; КУШНАРЕНКА – есера з 1904 року; до арешту – референт Харьківського Облвнуторга; ЛИТВИНОВА – есера з 1905 року, колишнього члена Харківської міської думи; до арешту – лікар; СТЕФАНОВИЧА – есера з 1906 року; до арешту – юрисконсульт Комунпостача в м. Харкові.

Обласний військово-повстанський штаб РОВС’а у складі колишніх білих козачих полковників ЄГОРОВА та МЕЛЬНИКОВА та підполковника царської армії ТАРАСЕВИЧА (всі заарештовані).

Підпільний обласний комітет російських меншовиків у складі:

КИСЛЯНСЬКОГО – кадрового меншовика; до арешту – економіст Облпотребсоюзу; АЛЬТЕРМАНА – кадрового меншовика; до арешту економіст молочного завода; ГУРЕВИЧА – кадрового меншовика; до арешту член КП(б)У, педагог середньої школи; БЕРНШТЕЙНА – кадрового меншовика; до арешту завідувач відділенням Книгокульторгу. (Всі заарештовані).

У Харкові ліквідується військово-офіцерська ровсівская організація, яка складається з воєнруків харьківских ВУЗ’ів. Організація очолювана воєнруком – бригадним комісаром БАГІНСЬКИМ, колишнім офіцером царської армії АГАПОВИМ-КОШЕВИМ (всі заарештовані). У цій справі заарештовано 28 воєнруків харьківських ВУЗ’ів,колишніх офицерів царської та білої армій (колишній генерал СОЛОДУХІН, колишній полковник царської армії МЕЛЬНИКОВ, колишній підполковник царської армії НІКІТІН-ТАМАРІН та інші)... Всього в Харьківській області по ровсівсько-есерівським повстанським, диверсійним та терористичним формуванням заарештовано 1.268 учасників [46].”

Діяльність Григорія Телешева на посаді начальника УНКВС по Харківській області дістала високу оцінку не лише наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, але й найвищого керівництва країни, яке вирішило перевести його на партійну роботу. 30 квітня 1938 року Григорій Телешев виїхав з Харкова до ЦК КП(б) У і через кілька днів був призначений першим секретарем Одеського обкому партії. Натомість згідно з наказом НКВС СРСР № 1188 від 20 травня 1938 року новим начальником УНКВС по Харківській області став начальник відділу кадрів НКВС УРСР, капітан державної безпеки Григорій Кобизєв.

Харківські чекісти відразу відчули в роботі Г. Кобизєва “кар’єристську лінію, яка вимагала “показати товар лицем”[47]. Приїздивши до Харкова, Г. Кобизєв відразу розпочав впроваджу-

вати у життя настанови О. Успенського по ліквідації "Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу". Протягом першого тижня перебування на посаді начальника обласного управління НКВС Г. Кобизєву та його підлеглим вдалося знешкодити обласну структуру "Всеукраїнського антирадянського військово-повстанського партизанського штабу", очолювану фундатором Українського Червоного козацтва, старшим воєнруком харківських вузів Багінським, директором Учкомбінату Південно-Західної залізниці, учасником партизанського загону в часи громадянської війни Зембицьким та колишнім керівником партизанського з'єднанням на Полтавщині Федором Бойченком [48].

У ході розгрому в Україні контрреволюційного церковного підпілля в травні-червні 1938 року підлеглі Кобизєва "зуміли" викрити у місті Харкові підпільну організацію (понад 10 осіб), яку очолював архієпископ обновленської церкви Іоан (Славгородський) [49].

Заради планових показників у боротьбі з "ворогами радянської влади" Г. Кобизєв був здатен на все. Так, за його вказівкою у місті Харкові були заарештовані всі, хто перебував під час Першої світової війни у німецькому чи австрійському полоні незалежно від того, був на них компромат чи ні [50]. Коли ж слідчі подавали йому довідки з пропозиціями звільнити деяких заарештованих, то Кобизєв пропонував їм замінити резолюцію "підлягає звільненню" на " подати на розгляд особливої трійки" [51]. Архівні матеріали свідчать, що Особливою трійкою при Управлінні НКВС по Харківській області лише за період з 19 вересня по 2 жовтня 1938 року було засуджено 654 особи, з них: по 1 категорії - 545 особи; 2 категорії - 109 особи [52]. Під завісу "Великого терору" на початку листопада 1938 року відомство Кобизєва утримувало у слідчих ізоляторах Харківщини 341 арештанта [53].

Поклала край масовим політичним репресіям постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 року. В ній зокрема відзначалося, що "працівники НКВС зовсім закинули агентурно-інформаційну роботу, віддаючи перевагу більш спрощеним засобам, шляхом практики масових арештів, не турбуючись при цьому про повноту та високу якість розслідування... Органи прокуратури не тільки не усувають порушень революційної законності, але фактично узаконюють ці порушення. Всі ці відзначені у роботі органів НКВС і прокуратури цілком нестерпні недоліки були можливі лише тому, що вороги народу, які проникли до органів НКС і прокуратури, всіляко намагалися відірвати органи НКВС і прокуратури від партійного контролю та керівництва, а тим самим полегшити собі та своїм спільникам можливість продовження своєї антирадянської підривної діяльності" [54].

Наказ вищого політичного керівництва країни про завершення "Великого терору" (діяльність всіх надзвичайних органів після виходу постанови від 17 листопада 1938 року припинялася, арешти дозволялися тільки із санкції суду або прокурора) спричинив репресії серед виконавців масштабної "соціальної чистки". Розпочати чистку апарату УНКВС від осіб, які скомпрометували себе за часів єжовщини було доручено новоспеченому начальнику УНКВС Харківської області Миколі Івановичу Кувшинову (січень - серпень 1939 року). За короткий період часу були звільнені з роботи начальник 3-го відділу П. Барбаров, начальник відділку секретно-політичного відділу В. Липко, начальник 1-го відділку економічного управління, лейтенант державної безпеки О. Кудринський. Слід відзначити, що судили співробітників УНКВС не лише за "ворожу діяльність", але і за суто кримінальні злочини. 16 січня 1939 року був засуджений до 3,5 років позбавлення волі оперуповноважений 4-го (секретно-політичного відділу) С. Бурлаков, який привласнив гроші одного із заарештованих. 15 лютого 1939 р. військовий трибунал прикордонних і внутрішніх військкиївського військового округу розглянув справу по обвинуваченню колишніх співробітників внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Харківської області: начальника В. Кашина, чергових помічників коменданта П. Тарана і П. Топу-нова, старшого наглядача І. Рудя, наглядачів С. Руденка та Г. Пушкарьова за статтею 206-17 п. "б" Карного кодексу УРСР. Попереднім і судовим слідством було встановлено, що протягом чотирьох місяців 1937-1948 років ці особи перед виконанням вироків над засудженими на смерть громадянами систематично займалися вимаганням грошей у смертників, супроводжуючи ці звірства биттям. Крім того ці мародери вибивали у трупів золоті зуби, а деякі речі розстріляних продавали на ринку. Трибунал засудив засудив В. Кашина та С. Руденка до розстрілу, П. Тарана та І. Рудя до 10 років ув'язнення, Г. Пушкарьова до 2.5 років позбавлення волі, П. Топунова до 2,5 років умовно. Військова колегія Верховного Суду СРСР 5 квіт-

ня переглянула ці рішення та замінила В. Кашину і с. Руденку розстріл на 10 років позбавлення волі. П. Тарану і І. Рудю термін ув'язнення понизили до 5 років, а Г. Пушкарьову табори були замінені виправно-трудовими роботами [55].

Ініціювавши переслідування учасників масових політичних репресій у період так званої "берієвської відлиги", сталінське керівництво свідомо прагнуло відволікти увагу від безпосередніх організаторів та натхненників "Великого терору", жертвами якого стало значне число жителів Харківщини. Використаний у дослідженні документальний масив з Галузевого державного архіву СБУ дозволяє нам зробити висновки про те, що показники політичних репресій 1937-1938 років в Харківській області були одними з найвищих в Українській РСР. Каральна діяльність органів НКВС багато в чому визначалась тривалим столичним статусом Харкова (наявність іноземних представництв, діяльність різноманітних громадських об'єднань). Окрім "концентрації" на Харківщині значного числа представників старої генерації, політичної еліти та діячів культури радянського часу, на кількісні та відсоткові показники репресій періоду "великої чистки" в регіоні впливала прискіплива увага органів держбезпеки напередодні Другої світової війни до фабрично-заводського потенціалу Харківщини (особи, які працювали на підприємствах машинобудівної, оборонної промисловості складали вагомий відсоток від загалу репресованих).

Джерела та література

1.Державний архів Управління внутрішніх справ Харківської області (далі - ДА УВС ХО). Колекція документів. – Наказ НКВС УРСР № 345 від 05.09.1937.

2. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО від 22.09.1937.

3. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 661 від 02.09.1937.

4. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 1/627 від 25.08.1937.

5. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 102 від 21.02.1938.

6. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 612 від 19.08.1937.

7. ДА УВС ХО, ф. 48, оп. 1, спр. 1, т.5, арк. 120.

8. Галузевий державний архів Служби безпеки України,ф. 16, оп. 30, спр. 107, арк. 44-58.

9. ДА УСБУ ХО, спр. 023528, арк. 153 – 154.

10. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 303 – 304.

11. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 27, 44.

12. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 68.

13. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 27.

14. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 83.

15. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 27.

16. ДА УСБУ ХО, спр. 01893, арк. 1.

17. Да УСБУ ХО, спр.01114. т. 2, арк. 239.

18. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 23-24.

19. ДА УСБУ Одеської області, спр. 25468 ФП., т. 2, арк. 102-104.

20. ДА УСБУ Одеської області, спр. 023528, арк. 22 – 24.

21. ДА УСБУ Одеської області, спр. 023528, арк. 27.

22. Павлов М.П. Процессы и судьбы: воспоминания военного прокурора. – К., 1992. – С. 267-268.

23. ДА УСБУ ХО, спр. 08839, арк. 86-87.

24. Павлов М.П. Процессы и судьбы: воспоминания военного прокурора. – К., 1992.- С. 104-109.

25. ДА УВС ХО. – Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 611 від 19.08.1937.

26. ДАХО, ф. 69, оп. 1, спр. 274, арк. 259.

27. ДАХО, ф. 69, оп. 1, спр. 274, арк. 80.

28. ДА УСБУ ХО, спр. 023528, арк. 28.

29. ДА УСБУ ХО, спр. 08839, арк. 82.

30. Жаворонков Г. Тайна черной дороги // Московские новости. – 1990. - № 24.

31. Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – С. 36 –38.

32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 441, арк. 64.

33. Правда. – 1937. – 20 грудня.

34. Вісті. – 1937 – 20 грудня.

35. ДА УСБУ ХО, спр.01893, арк.2.

36. ДА УСБУ ХО, спр. 01893, арк. 2.

37. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 8 (1951 р.), арк. 21-23,104-105.

38. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 10 (1951 р.), арк. 25-30, 38-41,145-151.

39. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31. спр. 11, арк. 112-118.

40. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 8 (1951 р.), арк. 109-111.

41. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 14 (1951 р.), арк. 131-138.

42. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 81, арк. 92.

43. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 108-116.

44. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 17 (1951 р.), арк. 61-67.

45. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 9 (1951 р.), арк. 124-132.
46. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 129 -156.
47. ДА УСБУ ХО, спр. 106796, арк. 22.
48. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242-265.
49. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 7, арк. 5-16.
50. ДА ФСБ РФ, спр. 14740, т. 3, арк. 196.
51. ДА УСБУ ХО, спр. 023528, арк. 113.
52. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр.92, арк. 12.
53. ГДА СБУ,ф. 16, оп. 31, спр.92. арк. 18.
54 . Коровин В. История отечественных органов безопасности.- М. 1995.- С. 39-40.
55. ДА УСБУ ХО, спр. 1725, арк. 221-224, 262.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

"Большой террор" на Харковщине: масштабы, исполнители, жертвы

В статье комплексно рассмотрено масовые политические репрессии на Харковщине в 1937-1938 годах, проанализировано результаты "социальной чистки"- количество арестованных, их социальный статус и национальная принадлежность.

Ключевые слова: *"большой террор", Харьковская область, НКВД.*

Bazhan Oleg, Vadym Zolotaryev

“Great Terror” at Kharkiv region: burden, artists, victims

The article discussed the complex political repression in the Advertisement price at Kharkiv region in 1937-1938, analyzed the results of “social cleansing” - the number of those arrested, their social status and ethnicity.

Key words: *“Great Terror”, Kharkiv region, NKVD.*

УДК 351.853: 44 (477)

Галина Денисенко (м. Київ)

МІСЦЯ ПАМ’ЯТІ І ПАМ’ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ"

В статті висвітлюються головні аспекти увічнення жертв "Великого терору" в Україні. Автор акцентує увагу на подіях 30-50-тих років ХХ ст. в різних регіонах, на місцях пам’яті і пам’ятках, присвячених репресованим громадянам. Досліджуються різні види і типи нерухомих історико-культурних об’єктів в контексті підготовки фундаментального 28-томного видання «Звід пам’яток історії та культури України».

Ключові слова: *увічнення, пам’ять, пам’ятки, меморіали, «Звід пам’яток історії та культури України», терор, жертви, репресії, тоталітаризм.*

Упродовж багатьох десятиріч ХХ ст. Україна була об’єктом політичного терору, направленого передусім проти українського народу та його кращих представників. Терор голодом 1932-1933 рр. став передвісником “Великого терору” в Україні, в жорнова якого потрапили сотні тисяч людей. Лише в умовах незалежної Української держави відкрилась можливість для об’єктивного дослідження однієї з найбільш трагічних сторінок нашої історії. Важливою подією у вітчизняній історіографії стала підготовка і видання 75 книг обласних томів науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Велику увагу дослідники проекту приділяють виявленню причин, перебігу і наслідкам сталінського терору, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України, поверненню із небуття незаслужено забутих імен людей, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій, вшануванню пам’яті тих, хто боровся за свободу і незалежність України. Реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» започаткувала новий науковий напрямок у вітчизняній історичній науці – «Дослідження радянської тоталітарної системи». Більше 9 тис. позицій налічує бібліографія праць, присвячених злочинам більшовицької системи в Україні [1].

Проблеми політичних репресій стали темою досліджень на сторінках журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», які стали важливим етапом вивчення і реконструкції реальної картини життя українського суспільства в умовах тоталітарного режиму.

На жаль, мало що можна почерпнути в літературі про місця пам'яті, увічнення жертв "Великого терору" в Україні. Списки пам'ятників жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР, складені за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Джексона (США) і Фонду Сахарова (США), налічують 1213 позицій, в тому числі по Україні 180 пам'ятників і меморіальних дощок [2]. Це далеко не повний список, в нього, зокрема, не включені музейні комплекси, будинки, де мешкали і працювали представники української інтелігенції – науковці, письменники, актори, режисери, репресовані за часів сталінщини [3]. Багато пам'яток фігурують у списку неодноразово, іноді під різними назвами.

Візуальний компонент, що включає пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, будинки, місця пам'яті, монументи, меморіальні комплекси, музейні експозиції, цвинтарі чи окремі поховання, являється важливою складовою, яка формує уявлення про минуле [4]. Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від істориків залучення широкого спектру наявної джерельної бази, пошуку нових джерел для всебічного об'єктивного висвітлення минулого. До специфічного виду першоджерел відносяться нерухомі пам'ятки історії та культури, які не лише вбирають в себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а й висвітлюють, доповнюють і уточнюють різні аспекти історичного розвитку, несуть на собі відбиток людської діяльності, фіксують конкретну інформацію. У багатьох випадках пам'ятки являються єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити певні події.

Вивчення історичних документів, спогадів безпосередніх свідків у зіставленні з різноманітними пам'ятками історії та культури дозволяє не просто дослідити широкий спектр питань, а надати об'єктивну оцінку подіям, які мали місце в Україні в різні історичні періоди, зокрема в період тоталітаризму і тим самим встановити історичну справедливість, відновити пам'ять про жертви "Великого терору". Робота по виявленню пам'яток, пам'ятних місць, пов'язаних з трагічними подіями нашої історії активізувалася у зв'язку з прийняттям Закону України від 17.04.1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», низки Указів Президентів України щодо відзначення «Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», розпорядження Президента України №204/2011 «Про додаткові заходи з пошуку, дослідження і впорядкування місць поховань жертв війни, політичних репресій та інших трагедій українського народу».

Робота по виявленню і дослідженню історико-культурних об'єктів періоду 20-50-х років XX ст. розгорнулася у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», масштабного проекту з вивчення нерухомої культурної спадщини, створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Матеріали до Зводу свідчать, що проводяться дослідження пам'яток, пов'язаних з Голодомором-геноцидом 1932-33 рр., увічненням місць масових поховань, відновленням історичної правди про жертви "Великого терору" в АР Крим, Києві, Севастополі, Івано-Франківській, Житомирській, Тернопільській, Сумській та інших областях. У Тернопільській області виявлено 38 пам'ятних місць, АР Крим – 10, Великобагачанському, Решетилівському і Новосанжарському районах (Полтавська обл.) встановлені 42 пам'ятні знаки в пам'ять жертв голодомору і політичних репресій, в трьох районах Запорізької області – Василівському, Веселівському і Кам'янсько-Дніпровському - увічнені 7 місць поховань жертв голодомору і політичних репресій [5].

16 лютого 1992 р. з ініціативи Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» і за рішенням Київської міської ради перед будинком Інституту шляхетних дівчат (вул. Інститутська, 1), збудованому за проектом архітекторів батька і сина В. і О.Береті, встановлений пам'ятний знак жертвам сталінського режиму [6]. В 1920-30-ті роки тут містилися різні державні установи, з 1934 до 1941 рр. – управління НКВС УРСР. Під час жорстоких репресій у будинку допитували, катували, в глибоких підвалах розстрілювали т.зв. "ворогів народу". Трупи жертв таємно вивозили на Лук'янівський цвинтар, де таємно закопували. У будинку відбувалися судові процеси: 1 грудня 1934 р. – над т.зв. організацією «Об'єднання українських націоналістів». Були засуджені до розстрілу письменники К.Буревій, О.Влизько, Г.Косинка, І.Крушельницький, Д.Фальківський та інші представники української творчої інтелігенції. На початку грудня 1934 р. органами НКВС України проведені арешти у справі т.зв. «Центру боротьбистської організації». Серед

заарештованих і засуджених до різних термінів позбавлення волі були сімнадцять чоловік, у тому числі письменники В.Вражливий-Штанько, Г.Епік, О.Ковінька, М.Куліш, В.Підмогильний, Є.Плужник, В. Поліщук та ін. засуджені до 10 років позбавлення волі.

У Києві (вул. Дегтерьовська, 13) знаходиться Лук'янівська в'язниця, зведена в 1863 році. В різні часи в ній сиділи ув'язнені у справі «Спілки визволення України» (1929) визначні діячі: С.Єфремов, В.Ганцов, Й.Гермайзе, В.Дурдуківський, Г.Холодний, В.Чехівський, В.Юркевич. У 1920-30-х рр. – у «кіровськиій справі» – Ю.Бачинський, К.Буревій, О.Влизько, П.Гельмер-Дідушка, Л.Ковалів, Г.Косинка, А.Крушельницький, М.Лебединець, В.Мисик, М.Оксамит, Р.Сказинський, Д.Фальківський..; у справі неокласиків – М.Вороний, М.Драй-Хмара, М.Зеров, А.Лебідь, Б.Пилипенко, П.Филипович та багато інших діячів України [7].

Велика кількість представників української інтелігенції – політиків, учених, письменників, діячів культури, священнослужителів - була вислана на північ до Соловецького концтабору. Українці перебували на особливому обліку серед соловецьких в'язнів і були об'єктом окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу, зокрема секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення НКВС [8]. З початком 1937 р. у документах НКВС з'являються повідомлення про «контрреволюційні» організації в'язнів у таборах, що готували «терористичні акти проти вождів партії та уряду». Московське керівництво ухвалило рішення про проведення у двомісячний термін операції по репресіям найбільш активних контрреволюційних елементів, засуджених за шпигунську, диверсійну, терористичну, повстанську й бандитську діяльність, які вели в тюрмах антирадянську діяльність, що стало формальним приводом для створення нових справ, тепер уже «табірних» [9]. Це було зроблено з метою страти в'язнів сталінських таборів, оскільки у багатьох з них добігали кінця терміни ув'язнення, а їхній вихід на волю для влади був небажаний. 16 серпня 1937 р. була прийнята спеціальна директива наркома внутрішніх справ СРСР про страту в'язнів СТОНу.

У документі, складеному навесні 1956 р., йдеться про механізм, за яким здійснювалися репресивні акції проти соловецьких в'язнів: «Щодо осіб, які перебували в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ВТТ, попереднє розслідування не проводилось, а їхні питання за агентурними даними або за довідкою по старій слідчій справі виносилось на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення» [10]. Понад 130 наших співвітчизників, безпідставно звинувачених у шпигунсько - терористичній діяльності та створенні на Соловках контрреволюційної організації «Всеукраїнський центральний блок», були вивезені на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Найбільший тюремний етап - 1116 в'язнів - в урочище Сандармох під Медвеж'єгорськом (Карелія, РФ), де 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. було знищено 1111 осіб (район 19-го км автошляху Медвеж'єгорськ – Повенець [11]. Серед тих, кому був винесений смертний вирок, була велика група українців – М.Зеров. М.Куліш, Л.Курбас, А.Крушельницький, М.Ірчан-Баб'юк, С.Рудницький, М.Яворський та ін. Всього в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік. Загалом на території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань, де страчені і поховані за доби репресій сотні тисяч людей. Біля входу на меморіальне кладовище в Сандармосі встановлена гранітна брила з барельєфом і написом: «Люди, не убивайте друг друга» (ск. Г.Салтун) [12].

509 соловецьких в'язнів, серед яких було багато відомих українців, були розстріляні в січні 1938 р. у пустоші Койранкангас поблизу Токсово (на північ від Санкт-Петербурга, РФ) [13]. У цьому етапі СТОНу були письменник В.Вражливий–Штанько, журналіст М.Любченко, літературознавець М.Нарушевич, викладач Київського університету А.Лебідь, професор-медик В.Удовенко. Пам'ятне місце розстрілу, розташоване в районі 16-го кілометру дороги Медвеж'єгорськ-Повенець (нині 19-й км). Зафіксовано 150 ям, розміром 4x4 м, в яких знаходилися масові поховання жертв політичних репресій [14], де тепер - меморіальний цвинтар. На кладовищі збудовано і освячено православну каплицю на честь Георгія Переможця. Неподалік від неї - хрест, пов'язаний вишитим рушником – данина пам'яті представників української інтелігенції – учасників акції «Покаяння», проведеної в 1997 р.

На Батьківщині пам'ять про представників української інтелігенції, яка загинула в сталінських катівнях, далеко від рідних осель, зберігається не лише у великій духовній спадщині, яку вони залишили нащадкам у прозі, поезії, філософії, театральному мистецтві, але в меморіальних будинках, де вони мешкали і працювали. У м. Самбір

(Львівська обл.) зберігся будинок (вул. Сонячна), де пройшло дитинство майбутнього актора, режисера, театрального діяча, драматурга, публіциста, перекладача, народного артиста УСРР (1925 р.) Леся Курбаса, на якому в 1987 р. до 100-річчя від дня народження митця встановлена меморіальна дошка [15]. В с. Старий Скалат (Підволочиський р-н Тернопільської обл.) в родинній садибі Курбасів в 1987 р. відкрито музей, якому у 2003 р. присвоєно статус меморіального музею-садиби Леся Курбаса [16]. На фасаді приміщення - дві меморіальні дошки на честь Леся Курбаса та його батька Степана Яновича Курбаса (автор І.Козлик) [17].

У грудні 1987 р. у Києві на фасаді будинку (вул. Прорізна, 17), де діяла драматична студія під керівництвом Л. Курбаса, встановлена гранітна меморіальна дошка з барельєфним портретом режисера (ск. М.Рапай, арх. М. Кислий) [18]. У сквері, поблизу будинку №8, де містився Молодий театр, в 2002 р. споруджений пам'ятник митцю (ск. М.Рапай, арх. В.Дормідонтов) [19]. В 1920-21 рр. Л.Курбас очолював Київський драматичний театр, створив театр «Березіль» у Харкові, в якому здійснив експериментальні вистави сучасної української драматургії. В 1989 р. на фасаді Харківського державного академічного українського драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка встановлена меморіальна дошка, а «Мала сцена» театру знову отримала назву «Березіль»[20]. Збереглися будинки в Києві (вул. Саксаганського, 110, кв. 6), де в 1916-18 рр. мешкала родина Курбасів [21], у Харкові – будинок «Слово» (Барачний провулок, 64) [22].

Адреси місць перебування жертв режиму у в'язницях, місця розстрілів встановлені у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій областях у ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», під час науково-пошукових експедицій товариства «Меморіал», Національної спілки краєзнавців України, інших громадських організацій. Пам'ятні знаки в пам'ять закатованих громадян споруджені на будинках, де діяли органи НКВС у м. Львів (вул. Замарстинівська, 9; вул. С.Бандери, 1), м. Самбір (вул. І.Франка, 4), м. Сокаль, вул. Шашкевича, 89 (Львівська обл.), м. Бережани, вул. Гімназійна, 20 (Тернопільська обл.), м. Коломия, бульв. Лесі Українки, 32-А (Івано-Франківська обл.), м. Дубно, вул. Д.Галицького, 28 (Рівненська обл.).

У Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, інших західних областях (м. Володимир-Волинський Волинської обл., м. Червоноград Львівської обл., м. Заліщики, м. Теребовля, м. Підволочиськ Тернопільської обл.) споруджені Меморіальні комплекси борцям за волю України, які стали узагальненими пам'ятниками на честь репресованих громадян і учасників національно-визвольної боротьби за часів Другої світової війни і повоєнного періоду. Пам'ятники жертвам комуністичного режиму і пам'ятні знаки на місцях розстрілів і масових поховань жертв голодомору і репресій споруджені в містах Ковелі, пр-т Незалежності, 89 (Волинська обл.), Маріуполі, Старобешево (Донецька обл.), Малині (Житомирська обл.), Олександрії, вул. Свердлова, 30 (Кіровоградська обл.), Луганську, парк Пам'яті, Старобільську (Луганська обл.), Харкові, Молодіжний парк, Херсоні (центральне кладовище) та в інших населених пунктах України [23].

Для встановлення прізвищ закатованих, кількості похованих жертв, з'ясування неупереджених фактів про події тих страшних часів необхідно докласти зусиль, як громадським організаціям, так і державі, яка має зробити все для увічнення пам'яті про тисячі невинно убієнних співвітчизників. В 1995 р. споруджений Меморіальний комплекс поблизу с. Макухівка (урочище Триби, Полтавський р-н) в пам'ять про 10 тис. репресованих громадян на Полтавщині, в 1993 р. встановлені стели про загиблих від голоду і політичних репресій в смт. Решетилівка, в 1990 р. - в селах Лобачі, 1996 – М'якеньківка (Решетилівській р-н) [24] та інших містах і селах області. Про страшні злочини тоталітарної доби нагадує пам'ятний хрест на Привокзальній площі Дніпропетровська, пам'ятний знак про жертви голодоморів та політичних репресій, встановлений в 2006 р. у Соборному парку Черкас. Поблизу с. Халявин (Чернігівський р-н Чернігівської обл.) увічнено місце масових поховань [25].

В умовах розгортання масової кампанії по боротьбі з «класовими ворогами» удосконалювався репресивний апарат, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювало його в грізну і в той же час безконтрольну зброю політичної системи. Списки осіб, що підлягали репресіям, у відповідності з наказами НКВС СРСР від 30 липня, 11 серпня та 20 вересня 1937 р. розглядалися «трійками» і «двійками» у складі наркомів внутрішніх справ республіки чи начальників обласних управлінь НКВС спільно з прокурорами республіки чи областей. Існував також порядок роз-

гляду справ без виклику звинувачених та свідків до суду т.зв. «вищою двійкою» за участі голови Верховного Суду СРСР та прокурора СРСР. Розправа з колишніми противниками, опозицією, будь-яким інакомисленням стали в цей період простим, буденним явищем [26].

Радянський режим за правління Сталіна винищив значну частину населення країни. За даними НКВС у період від початку 1930-х років до 1953 р. було страчено 1,1 – 1,2 млн. радянських громадян [27]. Відомо, що пік репресій припадає на 1937-1938 роки, в цей період в Україні було заарештовано 267579 громадян [28]. За деякими даними, близько 800 тис. осіб було страчено за 16 місяців, тобто 50 тис. за місяць чи 1700 за день протягом 500 днів [29]. Репресії продовжувалися напередодні Другої світової і Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45 рр., у воєнний і у повоєнний період.

Найбільш жорстоким і цинічним злочином сталінізму у Західній Україні і Західній Білорусії, возз'єднаних в державних рамках Радянського Союзу, стала сумнозвісна «чистка в'язниць» відповідно до секретної постанови політбюро ЦК КПРС від 5 березня 1940 року. На підставі цього рішення в тюрмах двох республік було вбито 7305 осіб, близько 1000 прізвищ громадян, розстріляних в Західній Україні, вдалося встановити [30]. Списки розстріляних на початку війни стали доступними широкому загалу лише через 50 років після закінчення війни. Їх публікація на сторінках журналу «З архівів ВУЧК- ГПУ -НКВД -КГБ» – це своєрідний мартиролог пам'яті наших співвітчизників, які стали першими жертвами війни [31].

На місцях страт встановлюються хрести і пам'ятні знаки. Кривавим смерчем пронеслась війна над Волинською землею. Незагоєні рани в серцях живих залишив розстріл в'язнів Луцької в'язниці. Серед них було багато необґрунтовано репресованих, кого утримували за дрібні побутові злочини. На братській могилі у Старому місті встановлений дубовий хрест і меморіальний камінь, в центрі Ковеля – хрест пам'яті на знак скорботи за невинно полеглими від сталінських репресій [32]. В 1941 р. в соляній шахті в урочищі Саліна Старосамбірського району на Львівщині страчено близько 3600 чоловік, у червні 1941 р. розстріляно близько 1000 в'язнів Львівської в'язниці, в приміщенні якої в 2009 р. відкрито Музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма Лонцького» [33].

З ініціативи групи «Меморіал» при Івано-Франківському науково-культурному товаристві «Рух» влітку 1989 р. були проведені розкопки в Дем'яновому Лазу (урочище поблизу с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), де знаходиться місце масового знищення тюремних в'язнів органами НКВС під час відступу Червоної армії наприкінці червня 1941 р. В 1998 р. в урочищі Дем'янів Лаз відкритий Меморіальний комплекс [34].

У регіоні поступово розкручувався маховик репресій, проведення яких з погляду вищого партійно-державного керівництва СРСР було важливим і необхідним засобом «радянізації» регіону. Навесні 1940 р. репресії набули масового характеру. Головною їх формою стали депортації українського і польського населення. Знищувалися або висилалися на схід не окремі особи, а родини, цілі соціальні верстви, представники різних політичних партій, громадських об'єднань, релігійних конфесій – всі, хто підозрювався у нелояльності до радянської влади. Тільки станом на 15 лютого 1940 р. із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 890 тис. громадян, що становило приблизно 10% населення [35]. В літературі наводяться цифри, що всього за роки радянської влади чисельність депортованих складала 12-14,5 млн. осіб [36].

Зазнали насилля і переслідувань близько 150 тис. осіб під час операції «Вісла», акції 1947 р. – завершального етапу примусової депортації українців з прабатьківських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя [37]. Пам'ятні знаки жертвам депортації встановлені в Тернопільській області, в м. Івано-Франківську (Центральний парк), м. Коломия (Івано-Франківська обл.). Під час насильницького переселення кримськотатарського народу з споконвічної батьківщини до Середньої Азії та інших місцевостей Радянського Союзу 20 травня 1944 р. було зафіксовано 191044 виселених громадян, з них людські втрати під час перевезення в залізничних ешелонах становили 7889 смертних випадків [38]. Пам'ятники жертвам депортації споруджені у містах Севастополь, Сімферополь (Привокзальна пл.), Феодосія (АР Крим) [39].

В перші місяці Другої світової війни Червона армія інтернувала понад 250 тис. польських воїнів, які у вересневі дні 1939 р. склали зброю перед Червоною армією [40]. Тисячі солдатів та сержантів були звільнені, решта – депортовані до СРСР. Понад 15 тис. офіцерів, серед яких дві третини становили офіцери запасу – лікарі, інженери, вчителі, письменники, громадські діячі – інтелектуаль-

на еліта Польщі — були розміщені у Козельському (нині Калузька обл.), Осташківському (нині Тверська обл.), Старобільському (нині Луганська обл.) таборах. Старобільський табір знаходився на відстані 3-х км від залізничної станції, на території колишнього жіночого монастиря, а також у будинках (вул. Володарського і Кірова) і займав територію в 40 тис кв. м. Спочатку тут перебувало 7942 польських воїни, в основному захисники Львова, офіцери запасу і резервісти, які тільки встигли з'явитися до комендатур [41]. Полонені поляки активно вимагали від представників радянської влади виконання міжнародних конвенцій про військовополонених та інтернованих, належного медичного обслуговування. Проте органи НКВС сфабрикували справу про існування серед поляків антирадянської націоналістичної організації і жодну з вимог не виконали [42]. До 15 березня 1939 р. кількість полонених скоротилась до 3835 чол. У квітні 1940 р. їх переправили до Харкова у розпорядження НКВС Харківської області, де вони були страчені в період з 10 квітня до 12 травня 1940 року.

Масові поховання польських офіцерів і радянських громадян, знищених НКВС, знаходяться в районі 6-го кварталу лісопаркової зони Харкова поблизу П'ятихаток (Бєлгородське шосе), де на площі в 3 га ідентифіковано 60 могил як поховання радянських громадян і 15 – поховання польських військовополонених. 17 червня 2000 р. відбулося урочисте відкриття Харківського кладовища жертв тоталітаризму під назвою «Українсько-польський меморіал», автори якого польські скульптори: З.Підек, А.Солига, архітектори: В. та Я.Синакевичі.

Ансамбль цвинтаря створений з урахуванням топографії території, місць таємного поховання і місць розташування всіх братських могил, через що комплекс зберіг автентичний характер. Над кожною братською могилою встановлений хрест згідно віросповідання похованих. Збережена і «дорога смерті», вкрита чорним бруком, якою вантажівки привозили людей на страту. Композиційним центром Меморіалу є центральна алея, з обох сторін якої вмонтовані 3794 чавунні таблички за кількістю похованих польських офіцерів. На Українській меморіальній стелі розміщені прізвища 2695 радянських громадян. Завершує алею Польська меморіальна стела, розділена по центру силуетом латинського хреста, під яким закріплений «Катинський дзвін», виготовлений із бронзи [43].

В північно-східній частині Києва, поблизу автостради Київ-Бровари розташований Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» - місце пам'яті про жертви політичних репресій 1937-41 рр. Кількість жертв биківнянської трагедії остаточно не встановлена – наводяться різні цифри – від 6 тис. до 225 тисяч осіб. Не порушуючи цілісність і автентичність території, лісового масиву, які створюють історико-документальне довкілля, автори комплексу зосередили пам'ятки в межах алеї, що веде до центрального Меморіального комплексу жертвам політичних репресій (1995), який складається з братської могили з хрестом, пам'ятника репресованому, двох кам'яних брил з хрестами і стели з пам'ятним написом [44].

Останнім часом проводиться робота по розвитку заповідника, яке передбачає обов'язкове дослідження території та перепоховання знайдених людських решток. В період до 2020 рр. планується створення Музею та Меморіального парку, будівництво дзвіниці-пам'ятника, встановлення Пам'ятних знаків загиблим, відтворення лінії маршруту трамваю №23, який курсував з Києва, спецділянки НКВС (паркан та будинок охорони), інших пам'ятних знаків. Головне завдання авторів проекту на основі меморіального комплексу «Биківнянські могили» створити Меморіал пам'яті жертв тоталітарного режиму, не порушуючи існуючий природний ландшафт з віковічними деревами, які є містким свідком і символом-очевидцем подій тридцятих – сорокових років минулого століття.

Пам'ятником жертвам режиму стане і створення повного реєстру пам'ятних місць страт, місць, пов'язаних з інфраструктурою терору – будинків в'язниць, управлінь НКВС, дислокації табірних комплексів, збір усних свідчень громадян про трагічні сторінки вітчизняної історії, оприлюднення списків репресованих. Формування місць пам'яті, які стають факторами реконструкції минулого, важлива складова історичної пам'яті, потужного чинника встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатор збереження й збагачення патріотичних цінностей. Вшанування пам'яті жертв репресій і голодоморів на державному і національному рівні піднімають значення суспільного і наукового осмислення нашого минулого, його трагічних сторінок, відновлення історичної пам'яті про події, які відбувались в Україні.

Джерела та література

1. *Тронько П.Т.* Державна програма науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією": досвід, проблеми, перспективи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Вип.34.- К., 2007. - С.7.

2. Режим доступу: http: // www. sakharov-center. ru; Поточний архів Центру „Зводу пам'яток історії та культури України" Інституту історії України НАН України (далі – ПА ЦЗПІКУ Інституту історії НАН України.

3. ПА ЦЗПІКУ Інституту історії НАН України. – Рецензії на Словники пам'яток історії та культури „Зводу пам'яток історії та культури України" (АР Крим, Вінницька, Донецька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька обл.)

4. *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. - 2009.- №4 (13). – С.53.

5. ПА ЦЗПІКУ Інституту історії НАН України. - Рецензії на Словники пам'яток історії та культури „Зводу пам'яток історії та культури України" (АР Крим, Тернопільська обл.); Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область: Новосанжарський район. – Полтава: Дивосвіт, 2007; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область: Великобагачанський район. – Полтава: Полтавський літератор, 2010; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область: Решетилівський район. – Полтава: ТОВ „АСМІ", 2010; Пам'ятки історії та культури запорізької області 9василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони). – Вип.1. – Запоріжжя, 1998;

6. *Апанович О., Кальницький М., Лисенко М., Логвин Н.* Інститут шляхетних дівчат 1838-1843 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ.- Кн.1, Ч.1.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України" при видавництві „Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1999. – С.424-425.

7. *Білокінь С., Кальницький М.* Лук'янівська в'язниця // Звід пам'яток історії та культури України. Київ.-Кн.1, Ч.1.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України" при видавництві „Українська енциклопедія" ім. П.Бажана, 1999. С.519-520

8. Політичний терор і тероризм в Україні. Х1Х-ХХ ст. Історичні нариси .- К.: Наук. думка, 2002. - С. 472.

9. *Вєдєнєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки.. – К.: "ЕксОб", 2001.- С.52.

10 Політичний терор і тероризм в Україні. Х1Х-ХХ ст. Історичні нариси. - К.: Наук. думка, 2002. - С. 473-474.

11. *Вєдєнєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки. – К.: "ЕксОб", 2001.- С.39.

12. *Вєдєнєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки. – К.: "ЕксОб", 2001. – С. 69.

13 Політичний терор і тероризм в Україні. Х1Х-ХХ ст. Історичні нариси .- К.: Наук. думка, 2002.- С. 474-475; *Вєдєнєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки.. – К.: "ЕксОб", 2001. – С.77.

14. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – Т.1. К.: Вид-во „Сфера", 1997. – С.28-29.

15. *Шрамко Г.І.* Самбір. Краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1989. – С.19.

16. Режим доступу: httr: // ukr - tur. narod. ru / turizm/ regionuk / ternop / pidvoloch / sela/ stary skalat/ muzkurbas/

17. Режим доступу: httr: // www. irp. te.ua / index. php 7 option =com content & view = article & id =135: 2009-10.

18. *Горбик В., Малакова І., Скалій Р.* Будинок Київського військового зібрання кін.19-поч.20 ст., в якому працював Молодий театр // Звід пам'яток історії та культури України. Київ.-Кн.1, Ч.2.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України" при видавництві „Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004. – С.981-982.

19. *Попель С., Скляренко Г.* Пам'ятник Курбасу О.-З.С. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ.-Кн.1, Ч.2.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України" при видавництві „Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004. – С.859-860.

20. Режим доступу: httr : // korolenko. kharkov. com / curbas. htm

21. *Скалій Р.* Житловий будинок, кін.19-поч.20 ст., в якому проживав Лесь Курбас // Звід пам'яток історії та культури України. Київ.-Кн.1, Ч.2.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України" при видавництві „Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004. – С.1113.

22. Режим доступу: http: // www. sakharov-center.ru

23. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – Т.2. К.: Вид-во „Сфера", 1998- С. 182.

24. Звід пам'яток історії та культури України: Решетилівській район. - Полтава: ТОВ „АСМІ", 2010. – С. 36, 90, 100,

25. Режим доступу: http: // www. sakharov-center.ru

26. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х- початку 50-х

років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С.20.

27. Норман М.Наймарк Геноциди Сталіна. - К:Видавничий дім „Києво-Могилянська академія", 2011. – С. 109.

28. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.Масові незаконні репресії 20-х- початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С.21.

29. Норман М.Наймарк Геноциди Сталіна. - К:Видавничий дім „Києво-Могилянська академія", 2011. – С.93.

30.Там само. – С.191.

31. Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – Київ-Харків, 1994.– С. 191.

32. *Денисюк В.* Волинь. Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. – Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 1997. – С. 59, 109.

33. Режим доступу: http: // www. sakharov-center.ru

34. Легасова Л.В.Дем'янів Лаз // ЕІУ. – Т.2.- К.: Наук. думка, 2004. – С.332.

35. *Брицький П. П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – Чернівці, 1995. – С. 25.

36. *Калитко С.Л.* Сталинские депортации. 1928 – 1953. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 383 // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Вип.34.- К., 2007.

37. *Іллюшин І.І.* „Вісла", Акція 1947 // ЕІУ. - Т.1. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 575-576.

38. Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. документи. Свідчення очевидців. – К.: Рідний край,1995. – С. 11.

39. Режим доступу: http: // www. sakharov-center.ru

40. *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 р. // Іст. зошити. – К., 1991. - № 1. – С. 65.

41. Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков. Судьба интернированных военнослужащих. – М., 1991. – С. 8.

42. *Параджанов В.С.* К истории Катынского дела // Новая и новейшая история. – 1990. - № 3. – С. 24.

43. *Путятін В.* Українсько-польський меморіал // Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю. За матеріалами Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Харків та Харківська область. Енциклопедичне видання (рукопис).

44. Історико-культурні заповідники. – К., 2011. – С.164.

Галина Денисенко

Места памяти и памятники жертвам "Большого Террора"

В статье освящаються главные аспекты увековечивания жертв "Большого Террора" в Украине. Автор акцентирует внимание на событиях 30-50–лет XX ст. в разных регионах., на местах памяти и памятниках, посвященным репрессированных гражданам. Исследуются различные виды и типы недвижимых историко-культурных объектов в контексте подготовки фундаментального 20-томного издания "Свод памятников истории и культуры Украины".

Ключевые слова: *увековечивание, память, памятники, мемориалы, "Свод памятников истории и культуры Украины", террор, жертвы, репрессии, тоталитаризм.*

Galyna Denysenko

Memory places and monuments to the victims of "The Great Terror"

In this article the main aspects of perpetuating of the victims of "The Great Terror" in the Ukraine are highlighted. The author accents her attention at the events of 30-50 years of XX century in the different regions, memory places and monuments dedicated to the represovani citizens. The different varieties and types of the immovable history and cultural objects are studied according to the preparation of fundamental edition in the 28 volumes "The Register of the history and cultural monuments of the Ukraine".

Key words: *perpetuation, memory, monuments, memorials, "The Register of the historical and cultural monuments of Ukraine", terror, victims, repressions, totalitarianism.*

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК 069 (477.75):070

Віктор Акімченков (м. Сімферополь)

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЙНИЦТВА КРИМУ У 20-ті – 30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «МАЯК КОММУНЫ»

Розглянуті окремі факти з історії вивчення пам'яток історії Криму у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття на основі матеріалів газети «Маяк Коммуны». Здійснено спробу наблизитись до осмислення історичного змісту епохи шляхом виявлення наукових зв'язків краєзнавців. Репрезентовано роль Херсонеського державного історико-археологічного музею та Музею Печерних міст у цьому процесі.

Ключові слова: *газета «Маяк Коммуны», Херсонеський державний історико-археологічний музей, Музей Печерних міст, КримОХРІС.*

Тенденції 20-х років ХХ століття у сфері музейництва та вивчення пам'яток історії мають свої специфічні риси, які суттєво відрізняють його від наступного десятиліття історії країни Рад [1]. Саме у цей час пам'яткоохоронною справою у Кримській АСРР займалося Російське товариство з вивчення Криму, Севастопольський музей краєзнавства, Херсонеський музей та низка інших наукових та музейних установ півострова. Діяльність Російського товариства з вивчення Криму [2] та Севастопольського музею краєзнавства [3] на сучасному етапі розвитку історичної науки вже досить повно відображена у історіографії. В свою чергу заходи Херсонеського державного історико-археологічного музею з охорони та вивчення археологічних та історичних пам'яток поки що не досліджено належним чином.

Наприкінці 1920 р. на теренах Кримської АСРР розпочав свою діяльність Кримський відділ зі справ музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту (КримОХРІС), з яким був пов'язаний якісно новий етап пам'яткоохоронної діяльності на півострові. Саме у цей час охорона пам'яток була визнана державою – як наукова необхідність, а діяльність КримОХРІСу сприяла порятунку чисельних предметів старовини, мистецтва та побуту від розкрадання як зі сторони бандитських формувань, так й з боку конфіскаційних комісій кримської влади. Ця установа вперше здійснила облік пам'яток Криму. Однак діяльність КримОХРІСу була обмеженою в руслі загального підйому краєзнавчої справи СРСР у першій половині 20-х років ХХ століття [4, с. 56].

У 20-ті роки ХХ століття до складу Севастопольського відділення КримОХРІСу входило 2 наукових співробітника. Станом на 17 листопада 1926 р. у віданні відділення знаходилось 64 історичних пам'ятки. До їх числа входили: бастіони, редути, люнети та ін. Зважаючи на той факт, що вони великого історичного значення не мали, то вся увага у цей час була прикута до: Панорами оборони Севастополя, Історичного бульвару, Воєнно-Історичного музею, Братського цвинтаря та Малахового кургану. На Історичному бульварі були відновлені алеї, оранжерея, паркан, проведено висадження дерев та розміщені міліцейські пости: два – узимку, чотири – влітку. Разом із тим, споруджено паркан на Малаховім кургані та розбито парк, для облаштування котрого замовили нові лавки. На все це із держбюджету було асигновано дев'ять тисяч рублів. Усі роботи Севастопольського відділення КримОХРІСу 1926 р. обійшлись держбюджету у 24 тисячі рублів [5, с. 3].

1924 р. ОХРІСу було запропоновано провести реорганізацію музеїв міста згідно з «пролетарською ідеологією». Колекції Меморіального музею Л. М. Толстого були визнані малоцінними, тому їх вирішили передати до складу іншого музею. Також надійшла пропозиція відкрити філіал Херсонеського музею у місті, однак Виконком Севастополя визнав це недоцільним [6, с. 4].

Перші п'ять років після Громадянської війни Херсонеський музей не був офіційно відкритим для екскурсантів. Археолог Лаврентій Олексійович Моісеєв (1882–1946) з невеликою групою співробітників проводив геодезичне та геологічне вивчення околиць городища та обмежені розкопки на його території. У цей час поруч з музеєм функціонував чоловічий монастир, Будинок інвалідів, міська богадільня та сьомий стрілецький полк.

1925 року Херсонеський монастир за рішенням Кримського Центрального Виконавчого комітету був остаточно закритий. У його будівлях в серпні цього ж року офіційно відкрили Херсонеський державний історико-археологічний музей, який очолив Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1971). У подальші роки співробітники музею разом з ентузіастами Севастопольського музею краєзнавства (1923–1939) вели активну науково-дослідну діяльність на території Гераклейського півострова.

У 30-ті роки XX століття на сторінках газети почали масово з’являтися статті стосовно археологічного вивчення Херсонеса Таврійського та Гераклейського півострова в цілому. За висловлювання наукового співробітника Херсонеського музею Василя Петровича Лісіна, обов’язок кожного громадянина полягав в «охороні старожитностей Севастополя та його околиць». Він акцентував увагу на тому факті, що на Гераклейському півострові дуже активно проходить процес руйнації історичних пам’яток. Так, 1936 р. в Юхаріній балці було зруйновано декілька давніх будівель, водогін та розкрадено бронзові монети X століття нашої ери. До встановлення радянської влади у Криму в 1920 р., за висловлюванням В. П. Лісіна, старожитності Херсонесу розкрадались та продавались за кордон, зараз же «партія та уряд приділяють більше уваги Херсонесу. Російська Помпея – Херсонес та Гераклейський півострів активно вивчаються» [7, с. 4]. Ще у 1925 р. директор музею К. Е. Гриневич звертався у місцевий виконком з проханням прийняти спеціальну постанову, якою би під загрозою покарання заборонялося би руйнувати на будівничі матеріали башти, стіни та інші будівлі городища які знаходились в районі Херсонесу, Георгіївського монастиря, Балаклави та Сапун-гори [8, с. 123]. Залучаючи населення до пам’яткоохоронної справи, наприкінці вересня 1924 р. у Севастополі було організовано читання лекцій з проблем краєзнавства. Професор К. Е. Гриневич підготував декілька лекцій з історії Херсонеса, які супроводжувалися екскурсіями площею розкопок [9, с. 4].

На сторінках газети відображені й окремі факти стосовно проведення у Херсонесі Конференції археологів СРСР у 1927 р. [10, с. 4]. Зі сторони музею у ній брали участь: Григорій Дмитрович Бєлов, Костянтин Едуардович Гриневич, Любов Миколаївна Бєлова-Кудь, Марія Єфимовна Фармаковська та Миколай Зинов’євич Федоров. К. Е. Гриневич та М. З. Федоров увійшли від Херсонеського музею до складу Президії урочистого засідання конференції. 10 вересня 1927 р. директор музею К. Е. Гриневич виступив з доповіддю на тему – «Сто років херсонеських розкопок», яку було окремо надруковано під цією ж назвою [40]. Вже 12 вересня він презентував проект «Про плани подальших науково-дослідних робіт Державного Херсонеського музею». У результаті – делегати конференції затвердили у резолюції план науково-дослідної діяльності музею та надіслали прохання до Головнауки НКП РРФСР про асигнування коштів на охорону пам’яток Херсонесу та збільшення штату музею шляхом введення посади архітектора-археолога, одного наукового співробітника та двох сторожів [11].

Навесні 1929 р., задля популяризації Херсонесу, музей звернувся до всіх клубів та культсекторів робітничих, Червоної Армії та флоту з пропозицією провести курс безкоштовних лекцій та бесід о Херсонесі з екскурсійним супроводом [12, с. 3]. Влітку 1929 р. на Гераклейському півострові були поновлені розкопки на південній ділянці оборонного муру, розпочаті тут ще у 1928 р. Згодом була висунута ідея, що частину стародавнього міста поглинуло море, тому конче необхідно було провести ці дослідження [13, с. 4].

Протягом 1928–1929 рр. Гераклейська експедиція Херсонеського музею провела розкопки поблизу хутора Бермана [14, с. 3]. У 1929 р. К. Е. Гриневич захопився пошуками «Страбонового Херсонесу». 20 червня 1931 р. з Москви до Севастополя прибула експедиція, яку спорядила Державна Академія мистецтвознавства та геолого-дослідницький комітет під керівництвом К. Е. Гриневича для вивчення знайденого у минулому році їм же біля Херсонеського маяка затопленої частини стародавнього міста [15]. Ці роботи велись за допомогою Експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОН), а «Востоккино» на чолі з Йосипом Хейфицем фіксувало цю подію на відеоплівку [16, с. 4]. Вже у листопаді 1931 р. Всеукраїнське фото-кіноуправління (ВУФКУ) закінчило монтаж фільму про підводне місто, після чого він був відправлений до Москви, Сімферополя та Севастополя. 25 листопада у Москві в Академії мистецтвознавства відбулося публічне підсумкове засідання, де була зачитана звітна доповідь К. Е. Гриневича та перегляд кінофільму. Як було зазначено на сторінках газети, робота експедиції та її відкриття «викликали інтерес нашого уряду та наукового світу всіх країн» [17, с. 4]. Але за висловлюванням наукового співробітника музею

В. П. Лісіна, «Херсонес ніколи не був під водою та нема ніякого підводного міста. У морі можливо знайти лише архітектурні фрагменти, уламки старовинного посуду та інші окремі пам'ятки» [18, с. 38]. Насправді серйозних результатів ці пошуки не дали. У 1932 р. К. Е. Гриневича було заарештовано по звинуваченню у «видачі закордонним розвідкам підходів до севастопольських бухт» [4, с. 202].

У вересні 1931 р. Херсонеський музей розпочав археологічні розкопки у північній частині городища. Завдання робіт полягало у рятуванні пам'яток матеріальної культури римської та візантійської епохи, які руйнувались приплився моря. Розкопки охопили територію у 400 квадратних метра: 40 метрів уздовж берега та 10 метрів у ширину та дали значні результати. Вони велись під керівництвом заступника директора музею – Г. Д. Бєлова [19, с. 4].

11 липня 1936 р. були розпочаті нові розкопки на північному березі Херсонесу. Почались вони зі з'єднання кварталів, відкритих ще наприкінці 20-х років XX століття, з кварталами, відкритими у 1931–1935 роках. Таким чином, під дослідження підпадало все північне узбережжя городища, тим самим музей вирішував завдання, яке поставив собі ще п'ять років тому – дослідити берегову частину, яка руйнувалася під впливом морського прибою [20, с. 3]. Ця проблема спричиняла незручності музею протягом багатьох років. У 1938 р. він отримав 500 тисяч рублів на зміцнення берегів території розкопок. Будівничі роботи були поручені ЕПРОНу [21, с. 4]. Цього ж року біля Стрєлецької бухти був знайдений римських склеп, дослідженням якого зайнялись співробітники Херсонеського музею [22, с. 4].

На початку 30-х років XX століття музейна справа вливається в загальне річище соціалістичного будівництва. Саме в цей час в Херсонесі доводиться до життя соціалістична методологія побудови музею, основи котрої опрацьовувались ще наприкінці 20-х років XX століття [23].

Не оминуло стороною Херсонеський музей таке розповсюджене у тогочасному суспільстві явище, як критика стосовно «хибного» відображення політичного змісту певної історичної події або підозр у шпигунстві на користь капіталістичних держав. Для того, щоб більш рельєфно відчути зміст тієї епохи, нижче ми приведемо зміст одного з донесень на наукового співробітника музею Олександра Кузьмича Тахтая (1890–1963) [41], стосовно його «помилок» під час проведення екскурсій, яке згодом було опублікована на сторінках газети «Маяк Коммуны»: «Нещодавно ми, група слухачів гуртка з вивчення історії СРСР при міськкомі ВКП(б), відвідали Херсонеський музей, його феодальний відділ. Мета екскурсії полягала у тому, щоб за допомогою наочного матеріалу, за експозицією музею, зрозуміти історію розвитку феодалізму у Херсонесі, шляхи проникнення феодальної культури у Київську державу, роль православ'я, як позитивного фактору для того часу у справі розвитку та зміцнення феодального устрою у Київській Русі.

Екскурсовод [О. К.] Тахтай, знав про мету екскурсії, здавалось би, як науковий співробітник музею, повинен був допомогти екскурсантам виконати своє завдання.

Однак у нас з перших кроків вийшло зворотне. Показуючи експонати відділу, Тахтай звів усі пояснення до опису окремих предметів, вихолостив політичний зміст історії, замовчуючи цілий ряд принципових питань: жодного слова не було промовлено про класову боротьбу всередині Херсонесу, про боротьбу Херсонеса з Візантією за свою незалежність. Не була показана різниця між рабовласницьким та феодальним устроєм Херсонеса та інше. Більш того, по окремим питанням Тахтай надавав невірні політичні установки, які не мали нічого спільного з марксистсько-ленінсько-сталінським розумінням історії.

Особливо обурливо, що навіть на пряме питання слухачів про зв'язки сучасних фашистсько-расових теорій з матеріалами розкопок у Херсонесі, що нам конче необхідно знати, екскурсовод відповів, що «це пройшло повз музей, що він цього не знає». Поміж цим, усім відомо, що колишнє вороже керівництво Херсонесу старанно допомагало фашистській Німеччині у розповсюдженні теорії готського походження знайдених при розкопках деформованих черепів. Жодного слова про це ми не домоглися від екскурсовода.

У тих політичних питаннях, яких трохи торкався Тахтай, він спотворював історію, а своїм висловлюванням надавав іноді й прямий антирадянський зміст. Так, наприклад, пояснюючи походи перших руських князів: Ігоря, Святослава, Володимира, він намагався показати їх з невдалої сторони, а взяття Херсонеса Володимиром – як випадковість, як результат виключно зради у Херсонесі, а не як результат сили руської зброї, за допомогою якої не раз вдалося здобути перемогу й над гордою Візантією.

Організацію монастиря та собору Тахтай пояснював примхою випивохи багатія-офіцера, козака,

який заснував монастир через нудьгу. Взагалі низки питань, пов'язаних із класовою сутністю релігії та причинами хрещення Русі, лектор уникав. Він старанно звертав нашу увагу на «інкерманський мармур», «огризки» базиліки та інше, звівши все до архітектурного оформлення. Говорячи про занепад Херсонесу, перенесенні центру з Херсонеса до Бахчисараю, ані слова не було сказано про Кримське ханство та історію кримських татар.

Проводячи екскурсію розкопками, Тахтай, не приховував іронії, давав нам таке пояснення – «Ось тут будівля Херсонеської міськради», «ось чарівна, художня лазня стародавнього Херсонесу, яку не завадило би мати й зараз, тому що співробітники музею не мають лазні». Нічого не почули ми від нього про успіхи радянських археологів, про значущість радянських розкопок і т.д.

Усі ці факти надають нам можливість прямо сказати, що справа ліквідації наслідків ворожої роботи у Херсонесі до кінця не доведена. Тисячі екскурсантів, відпочивальників та туристів ввіряються в руки відверто сумнівних лекторів, які намагаються вихолостити політичну складову розкопок та матеріалів, зібраних у музеї, використати їх спрямованим, засобом який перечить задачам об'єктивної історії.

Ми вимагаємо повторити екскурсію та організувати зустріч слухачів гуртка з науковими співробітниками музею.

Будемо сподіватися, що колектив Херсонеського музею за допомоги вищестоящих організацій ще раз перевірить свою роботу та направить її дійсно на службу нашої передової радянської науки» [24, с. 4].

Херсонеський музей не відставав від наукового та культурного життя Радянського Союзу. У вересні 1938 р. наукові співробітники музею за пропозицією музейного відділу Наркомосу РРФСР склали план участі музею у Всесвітній виставці у Нью-Йорку. Було запропоновано відправити макети базиліки VI століття та лазні XV століття нашої ери за результатами розкопок 1937 р. Також у експозиції мала бути розміщена мозаїка I століття нашої ери, плани та креслення розкопок, які відображали би досягнення радянської археології [25, с. 4].

У 20-ті – 30-ті роки XX століття з'явилась велика кількість праць, путівників та нарисів присвячених Херсонесу Таврійському – історії та етапам його вивчення [26]. Рецензії на ці праці періодично публікувались й на сторінках місцевої преси [27, с. 4]. Розвитку цього видавничого сплеску сприяв також директор музею Віктор Федорович Смолін (1890–1932), який у 1930 р. заснував книжкову серію «Науково-популярна бібліотека Херсонеса Таврійського», та й самі співробітники музею публікували свої праці та звіти на сторінках різноманітних видань [28]. Особливо серед них вирізняється постать археолога Григорія Дмитровича Бєлова, який протягом 1925–1938 рр. був науковим співробітником музею та провів безліч археологічних розкопок у Херсонесі, мета, хід та результати яких відображені у його численних опублікованих звітах [29]. Протягом цього часу було видано три випуски «Херсонесского сборника». У першій збірці була розміщена стаття К. Е. Гриневича «Стіни Херсонеса Таврійського», у котрій представлені матеріали археологічних робіт за 1899 р. з вивчення одного зі склепів у воріт Херсонесу [30]. Друга збірка містила матеріали з археології Херсонеса Таврійського: Г. Д. Бєлова, Л. М. Бєлової-Кудь, К. Е. Гриневича, Р. Х. Льопера та М. І. Репнікова [31]. У свою чергу третій випуск був повністю побудований на матеріалах Р. Х. Льопера, який у 1908–1914 рр. займався археологічним вивченням Херсонесу [32].

За допомогою газетних матеріалів стає можливим окреслити тенденції та окремі епізоди археологічної справи у Севастополі у 30-ті роки XX століття. Так, у серпні 1936 р. до села Уркуста Балаклавського району прибула археологічна експедиція з Ленінграда, яку організував Інститут антропології, етнографії та археології Академії наук СРСР та Державна Академія історії матеріальної культури під керівництвом Сергія Миколайовича Бібікова (1908–1988). Були також поновлені розкопки печери Шан-Коба, розпочаті ще 1928 р. До складу експедиції увійшли: старші наукові співробітники Э. В. Жаров та С. А. Трусова, науковий співробітник Г. М. Корсаков. У роботах прийняли участь студенти ленінградських вищих навчальних закладів [33, с. 4]. У 1931 р. були продовжені розкопки стародавнього водогону на Ескі-Кермені під керівництвом М. І. Репнікова, вивчення якого було розпочато ще у 1928 р. [34, с. 4].

Саме у цей час проходив процес створення у Севастопольському районі Музею Печерних міст. Спеціальна комісія міськради у 1936 р. оглянула будівлю Георгіївського монастиря для розміщення у ньому музею та визнала цей варіант цілком прийнятним. Передбачалося що у відання музею увійде комплекс печерних міст від Інкерману до Бакли. Таким чином, усі ці пам'ятки повинні були увійти у лінію охорони

та позбавлені від загрози неминучого руйнування. Також був поданий запит про передачу різними музеями усіх предметів, знайдених раніше у печерних містах до нового музею. Деякі вчені-кримознавці продемонстрували наміри допомогти у створенні музею своїми знаннями та досвідом, оскільки це був «перший досвід у світовому масштабі будівництва музею безпосередньо на місці» [35, с. 3]. 1937 р. археологічна експедиція Державної Академії історії матеріальної культури проводила роботи у Інкермані. Була здійснена наукова фіксація усіх печерних споруд в обривах скель які планувалося підірвати із-за загрози їх руйнації на полотнище залізної дороги. Роботи велись двома загонами. Перший – зареєстрував близько ста печерних споруд у Монастирській та Загайтанській скелях, провів їх зачистку, обміри, замальовку, фотофіксацію та докладний опис. Другий загін проводив розкопки [36, с. 4]. Цього же року співробітниками Херсонеського музею було відкрито багато й інших історичних пам'яток: римська дорога, яка зв'язувала Херсонес зі Стрілецькою бухтою, ряд римських споруд IV – II століть до нашої ери та стародавнє поселення III століття до нашої ери біля Стрілецької бухти, де було знайдено унікальний артефакт – барельєф матері богів Кібели, який був переданий до музею [37, с. 3].

У лютому 1938 р. Рада народних комісарів Криму вирішила передати у відання Музею Печерних міст усі пам'ятки які знаходяться у Севастопольському, Балаклавському та Бахчисарайському районах, для визначення кордонів останніх до Севастополя було направлено землеміра Хоминського. Всі ці пам'ятки оголошувались державним заповідником, які разом із музеєм повинні були увійти в систему Севастопольського музейного об'єднання [38, с. 4]. У грудні 1938 р. Музей Печерних міст підготував 420 фотознімків археологічних розкопок печерного міста Мангуп-Кале, які були зроблені улітку 1937 р., та відправив до Державного історичного музею у Москву [39, с. 4].

Музейна діяльність 20-х років XX століття має свої специфічні риси, які суттєво відрізняють її від наступного десятиліття радянської історії. Об'єднаним органом управління музейними установами РРФСР, у цей час, був Головмузей Наркомосу РРФСР, який мав всі повноваження стосовно розпорядчої, планової, облікової та звітної діяльності останніх, забезпечуючи їх ефективний організаційний та дослідницький процес. У свою чергу керуючим органом з відновлення мережі музеїв Кримської АСРР з 1921 р. став Кримський відділ зі справ музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту (КримОХРІС). До 1922 р. усі кримські музеї перебували на фінансуванні із місцевого бюджету, адміністративно підпорядковуючись регіональним відділам народної освіти. З 1922 р. Херсонеський музей, Панорама оборони та Військово-Історичний музей були прийняті на утримання Головмузея Наркомосу РРФСР, але вже 1926 р. знову повернуті на фінансування із бюджету Кримської АСРР, причому до 1930 р. на держбюджетному забезпеченні знаходились лише Херсонес та Севастопольське музейне об'єднання.

Саме у 30-ті роки XX століття тенденції у сфері музейного будівництва набувають соціалістичного забарвлення. Всі установи цього типу були побудовані за марксистсько-ленінською ідеологією й поступово «удосконалювались» та реформувались згідно з ідейною структурою «Краткого курса ВКП(б)» Йосипа Сталіна. У цей час доводиться до життя соціалістична методологія побудови музеїв, основи котрої опрацьовувались ще наприкінці 20-х років XX століття. Постановою Президії Всесоюзного Центрального виконавчого комітету «Про стан та завдання музейного будівництва в автономних радянських соціалістичних республіках та автономних областях» від 20 серпня 1933 р. було вирішено, що «музеї національних республік та областей, котрі повинні бути одним з опорних пунктів марксистсько-ленінського виховання та технічною базою пропаганди серед широких мас – в дійсності, ані за характером, ані за якістю своїх експонатів, не відповідають своєму призначенню», тому їх слід привести до належного стану [42].

Джерела та література

1. Див. докладніше : *Акімченков В. В.* З історії розвитку музейної справи у Севастополі : за матеріалами газети «Маяк Коммуны» / В. В. Акімченков // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. : «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 2. – С. 3–13.

2. *Севастьянов А. В.* Десять лет на службе краеведения : Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / А. В. Севастьянов ; под ред. А. А. Непомнящего ; Центр памятниковедения

НАН Украины и УООПИК. – К. ; Симферополь, 2010. – 255 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 13).

3. *Акимченков В. В.* Севастопольский музей краеведения и крымоведческие исследования / В. В. Акимченков // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць / Нац. зап. «Глухів» ; Центр пам`яткознавства НАН України і УТОПІК.– К. ; Глухів, 2010.– Вип. 3.– С. 332–336 ; Он же. Севастопольский музей краеведения в изучении тюркских памятников средневекового Крыма / В. В. Акимченков // Нові дослідження пам`яток Козацької доби в Україні : зб. наук. праць / Центр пам`яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 484–487.

4. Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР : исследования и документы / авт.-сост. А. В. Хливнюк ; под. ред. А. А. Непомнящего ; вступ. ст. Н. О. Гриненко ; комм. Н. В. Кармазиной и др. – Симферополь, 2008. – 240 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 11).

5. В ОХРИСе // Маяк Коммуны. – 1926. – 17 нояб. – С. 3.

6. Доклад ОХРИСа в Исполкоме // Маяк Коммуны. – 1924. – 6 сент. – С. 4.

7. *Лисин В. [П.]* Беречь памятники старины / В. П. Лисин // Маяк Коммуны. – 1937. – 2 февр. – С. 4.

8. Разные известия // Известия Центрального бюро краеведения. – 1925. – № 4. – С. 123.

9. Лекции по краеведчеству // Маяк Коммуны. – 1924. – 21 сент. – С. 4.

10. К столетию Херсонеса // Маяк Коммуны. – 1926. – 15 окт. – С. 4.

11. См. так же : Вторая Конференция археологов СССР в Херсонесе : 10–13 сентября 1927 г. : по случаю столетия херсонесских раскопок (1827–1927 гг.) / Херсонесский музей ; ред. кол. А. Н. Деревицкий, К. Э. Гриневич, Н. Л. Эрнст. – Севастополь, 1927. – 67 с.

12. В музей двери всегда открыты // Маяк Коммуны. – 1929. – 9 апр. – С. 3.

13. Раскопки древнего Херсонеса // Маяк Коммуны. – 1929. – 28 мая. – С. 4.

14. *Гриневич К. [Э.]* В прошлое веков : раскопки в Севастопольском районе / К. Э. Гриневич // Маяк Коммуны. – 1929. – 4 нояб. – С. 3.

15. *Гриневич К. Э.* Исследование подводного города близ Херсонесского маяка в 1930–1931 гг. / К. Э. Гриневич ; Академия искусствознания. – М., 1931. – 60 с.

16. Исследование подводного Херсонеса // Маяк Коммуны. – 1931. – 22 июня. – С. 4.

17. *Седов В. А.* Кинофильм «Подводный город» / В. А. Седов // Маяк Коммуны. – 1931. – 11 нояб. – С. 4.

18. Краткий путеводитель по античному отделу и раскопкам Херсонеса / сост. В. [П.] Лисин ; Гос. Херсонесский историко-археологический музей. – Севастополь, 1939. – 44 с.

19. *[Чиликин П.]* На раскопках в Херсонесе / П. Чиликин // Маяк Коммуны. – 1931. – 19 сентября. – С. 4. – Изд. под псевд. : П. Ч.

20. *Белов Г. [Д.]* Раскопки в Херсонесе / Г. Д. Белов // Маяк Коммуны. – 1936. – 6 авг. – С. 3.

21. Укрепление берегов Херсонеса // Маяк Коммуны. – 1938. – 18 янв. – С. 4.

22. Склеп древних римлян // Маяк Коммуны. – 1938. – 18 янв. – С. 4.

23. *Гриневич К. Э.* За новый музей : херсонесский музей, как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве / К. Э. Гриневич. – Севастополь, 1928. – 16 с. ; *Он же.* К методике музейных экскурсий / К. Э Гриневич // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – 9/10. – С. 84–87 ; *Он же.* Принципы построения генерального плана археологического исследования СССР на краеведной основе : в порядке обсуждения / К. Э. Гриневич // Известия Центрального бюро краеведения. – 1929. – № 2. – С. 6–9 ; *Он же.* Что такое музей? : о просветительном значении музеев / К. Э. Гриневич // Известия Центрального бюро краеведения. – 1928. – № 2. – С. 7–10.

24. *Бондаренко.* О херсонесском музее / Бондаренко, С. Суковский, Н. Кондратьев, Ф. Чацкий, А. Тимофеев, Таабаш, Дуженко, Крылов // Маяк Коммуны. – 1938. – 30 июля. – С. 4.

25. Херсонесский музей во Всемирной нью-йоркской выставке // Маяк Коммуны. – 1938. – 3 сент. – С. 4.

26. *Гриневич К. Э.* Херсонес : краткий очерк / К. Э. Гриневич ; КрымОХРИС. – Севастополь, 1925. – 12 с. ; *[Гриневич К. Э.]* Что такое Херсонес? : общие предварительные сведения / К. Э. Гриневич ; Херсонесский Государственный музей. – 1925. – 16 с. ; *Он же.* Что такое Херсонес? : общие предварительные сведения / К. Э. Гриневич ; Государственный музей Херсонеса Таврического. – Севастополь, 1926. – 2-е изд., испр. и доп. – 24 с. ; *Он же.* Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому : история, руины, музей / К. Э. Гриневич ; Гос. Херсонесский музей и площадь раскопок. – Севастополь, 1926. – 160 с. ; *Он же.*

Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому : история, руины, музей / К. Э. Гриневич. – Севастополь, 1929. – 158 с. ; *Белов Г. Д.* Краткий путеводитель по Херсонесу / Г. Д. Белов ; Херсонесский музей. – Севастополь, 1930. – 57 с. – (Серия : «Научно-популярная библиотека Херсонеса Таврического» ; вып. 1) ; *Он же.* Музей и раскопки Херсонеса : путеводитель / Г. Д. Белов ; Гос. Херсонесский археологический музей. – Симферополь, 1936. – 96 с. ; Краткий путеводитель по античному отделу и раскопкам Херсонеса / сост. В. [П.] Лисин ; Гос. Херсонесский историко-археологический музей.– Севастополь, 1939. – 44 с. ; Краткий путеводитель по феодальному отделу Херсонесского музея / сост. А. [К.] Тахтай ; Гос. ист.-арх. Херсонесский музей. – Севастополь, 1939. – 32 с.

27. Новое о Херсонесе // Маяк Коммуны. – 1938. – 5 нояб. – С. 4. – Рец. на ст. : *Тюменев А. И.* Херсонесские этюды / А. И. Тюменев // Вестник древней истории. – 1938. – № 2 (3). – С. 245–275.

28. *Гриневич К. Э.* Раскопки в Херсонесе в 1926 году / К. Э. Гриневич // Сообщения Академии истории материальной культуры. – 1926. – Т. 1. – С. 321–325 ; *Он же.* Раскопки в Херсонесе в 1926 г. / К. Э. Гриневич // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 6 – С. 3 ; *Измайлова Н. В.* Фрагмент стеатитового рельефа с изображением воина в Херсонесском музее / Н. В. Измайлова // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 4. – С. 5 ; *Она же.* Византийская капитель Херсонесского музея / Н. В. Измайлова // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 3. – С. 4.

29. *Белов Г. Д.* Раскопки в 1934 году : отчет / Г. Д. Белов ; Гос. Херсонесский историко-археологический музей. – Симферополь : КрымГиз, 1936. – 51 с. ; *Он же.* Отчет о раскопках Херсонеса за 1935–1936 гг. / Г. Д. Белов, под ред. С. А. Жебелева ; Гос. Херсонесский историко-археологический музей. – Симферополь : Гос. изд-во Крымской АССР, 1938. – 352 с. ; *Он же.* Раскопки в Херсонесе в 1930 году / Г. Д. Белов // Херсонесский сборник / отв. ред. С. Ф. Стржелецкий ; Гос. Херсонесский музей. – Симферополь, 1948. – Вып. 4 : мат-лы по археологии Херсонеса Таврического / ред. А. П. Смирнов. – С. 5–17 ; *Он же.* Кварталы XV и XVI : раскопки 1937 г. / Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 34 : мат-лы по археологии Юго-Западного Крыма (Херсонес, Мангуп). – С. 32–105 ; *Он же.* Новая херсонесская мозаика / Г. Д. Белов // Вестник древней истории. – 1938. – № 3 (4). – С. 238–242.

30. *Гриневич К. Э.* Стены Херсонеса Таврического : подстенный склеп № 1012 и ворота Херсонеса, открытые в 1899 году / К. Э. Гриневич // Херсонесский сборник / Херсонесский музей. – Севастополь : Изд-во Херсонесского музея, 1926. – Вып. 1. – С. 1–72.

31. *Гриневич К. Э.* Стены Херсонеса Таврического : часть II / К. Э. Гриневич // Херсонесский сборник / под общ. ред. К. Э. Гриневича ; Гос. Херсонесский музей. – Севастополь, 1927. – Вып. 2 : мат-лы по археологии Херсонеса Таврического. – С. 5–104 ; *Белов Г. Д.* Римские приставные склепы № № 1013 и 1014 в Херсонесе / Г. Д. Белов // Там же. – С. 105–146 ; *Репников Н. И.* Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 году / Н. И. Репников // Там же. – С. 147–186 ; *Лепер Р. Х.* Дневник раскопок Херсонесского некрополя / Р. Х. Лепер // Там же. – С. 187–256 ; *Гриневич К. Э.* Отчет о херсонесских раскопках 1926 года в связи с раскопками 1907–1910 гг. / К. Э. Гриневич // Там же. – С. 257–272 ; Приложение I : дневник археологических раскопок Херсонесского музея [Г. Д. Белова] // Там же. – С. 273–288 ; *Белова-Кудь Л. М.* Приложение II : хронологическое описание монет, найденных в Херсонесе при раскопках 1926 года / Л. М. Белова-Кудь // Там же. – С. 289–293.

32. Херсонесский сборник / Гос. Херсонесский музей ; под ред. К. Э. Гриневича. – Севастополь, 1930. – Вып. 3. – 248 с.

33. *Корсаков Г. [М.]* Раскопки пещеры Шан-Коба / Г. М. Корсаков // Маяк Коммуны. – 1936. – 22 авг. – С. 4.

34. Раскопки древнего водопровода на Эски-Кермене // Маяк Коммуны. – 1931. – 22 июля. – С. 4.

35. *Бабенчиков [В. П.]* Единственный в мире музей пещерных городов / В. П. Бабенчиков // Маяк Коммуны. – 1936. – 26 июля. – С. 3.

36. *Бабенчиков В. [П.]* Археологическая экспедиция в Инкерман / В. П. Бабенчиков // Маяк Коммуны. – 1937. – 22 июль. – С. 4.

37. *Лисин В. [П.]* Археологические раскопки у Камышевой бухты / В. П. Лисин // Маяк Коммуны. – 1938. – 26 янв. – С. 3.

38. Пещерные города-заповедники // Маяк Коммуны. – 1938. – 27 февр. – С. 4.

39. Фотоснимки с раскопок в Мангуп-Кале // Маяк Коммуны. – 1938. – 12 дек. – С. 4.

40. Сто лет Херсонесских раскопок (1827–1927) : исторический очерк с экскурсионным планом / сост. К. Э. Гриневич ; Гос. Херс. музей. – Севастополь, 1927. – 55 с.

41. Олександр Кузьмич Тахтай (23.10.1890, Ромни – 25.07.1963, Донецьк) – археолог, музеєзнавець, краєзнавець, дослідник первісної скіфо-сарматської, античної й середньовічної археології, античної епіграфіки і нумізматики. Народився в сім'ї службовця. Фахову освіту історика здобув на іст.-філол. ф-ті Петербурзького ун-ту (1911) та Петербурзькому археол. Ін-ті під керівництвом О. І. Спіцина та М. О. Макаренка. Під час Першої світової війни служив у годувально-перев'язочному загоні Полтавської переселенської організації Всеросійської земської спілки. У 1918 р. – червоноармієць. У 1920-ті роки жив та працював у Полтаві: лектором і бібліотекарем (1919–1921), співробітником Полтавського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (1921–1922), інспектором екскурсійно-виставочної музейної секції Полтавської губполітпросвіти (1922–1925), хранителем археологічного зібрання Центрального пролетарського музею Полтавщини (1925–1929). Очолював експедиції музею по обстеженню археологічних пам'яток Полтавщини, активно співпрацював у Полтавському науковому товаристві ВУАН. Був одним із перших дослідників пам'яток палеоліту в басейні річки Орелі; чи не вперше для Полтавщини відкрив поховання сарматської доби; брав участь у вивченні Зачепилівського і Келегійського поховань перещепинського типу. Безпідставно арештовувався у 1929 та 1934 роки. У 1930–1934 роки працював завідувачем відділу археології Херсонського музею (тут зберігається більше 1000 одиниць археологічних експонатів, зібраних ним). З жовтня 1934 по травень 1949 р. завідував відділом феодалізму Історико-археологічного Херсонеського музею в Севастополі. Під час німецької окупації врятував цінні експонати музею від розграбування. По війні був безпідставно звинувачений у співпраці з окупантами та антирадянській діяльності. 11 листопада 1949 р. судовою колегією у кримінальних справах Кримського облсуду засуджений на 25 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. У 1955 р. достроково звільнений із зняттям судимості. Останні роки життя працював на посаді археолога Донецького краєзнавчого музею. Автор 20 наукових праць. (Див. докладніше : *Граб В. І.* Археолог Олександр Тахтай : до 100-річчя з дня народження та 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / В. І. Граб, О. Б. Супруненко ; Полтавський краєзнавчий музей. – Полтава, 1991. – 79 с.

42. О состоянии и заданиях музейного строительства в АССР и АО // Бюллетень народного комиссариата по просвещению РСФСР. – 1933. – № 18. – С. 3.

Виктор Акимченков

Из истории музейной археологии Крыма в 20-е – 30-е годы XX века

Рассмотрены отдельные факты с истории изучения памятников истории Крыма в 20-е – 30-е годы XX века на основе материалов газеты «Маяк Коммуны». Осуществлена попытка приблизиться к осмыслению исторического содержания эпохи путем определения научных связей краеведов. Охарактеризована роль Херсонесского государственного историко-археологического музея и Музея Пещерных городов в этом процессе.

Ключевые слова: *газета «Маяк Коммуны», Херсонесский государственный историко-археологический музей, Музей Пещерных городов, КрымОХРИС.*

Viktor Akimchenkov

From the history of the museum’s archeology of the Crimea in 1920 - 1930

Separate facts from history of studying of monuments of history of Crimea in 20 – 30th years of the XX-th century on the basis of newspaper materials «a Commune Beacon» are considered. Attempt to come nearer to judgement of the historical maintenance epoch by definition of scientific communications of regional specialists is carried out. The role of the Hersonessky state istoriko-archaeological museum and the Museum of Cave cities in this process is presented.

Key words: *newspaper «Commune Beacon», Hersonessky state istoriko-archaeological museum, Museum of cave cities, KrymOHRIS.*

Руслана Маньковська (м. Київ)

«…ДЕ МИНУЛЕ НЕ РОЗХОДИТЬСЯ З МАЙБУТНІМ» ДО РОЗМОВИ ПРО МУЗЕЙНУ ПЕДАГОГІКУ

Рец. на кн.: *Капустіна Н.І., Івлева С.В.* Ми мандруємо музеєм : Путівник по національному історичному музею ім. Д.І. Яворницького для батьків та дітей. – Дніпропетровськ, 2011. – 117 с.

Музей в сучасному суспільстві розглядається, як соціальний інститут з поліфункціональним механізмом взаємодії зі спільнотою. Завдання його науково-просвітницької діяльності, що включає формування гармонійної, національно свідомої, творчо активної особистості, виховання поваги до культурних надбань народу, поглиблення тематичних знань в різних наукових галузях, передбачає налагодження зацікавленого, довірливого діалогу з відвідувачем.

Для юних гостей музею актуальності набирають засоби музейної педагогіки – інноваційні педагогічні технології для інтеграції музейництва в процес творчого розвитку та виховання молодого покоління. Як галузь музеєзнавства, музейна педагогіка сформувалась на поч. ХХ ст. і пов'язана з музейниками А.Ліхтварком, А.Рейхвеном, Р.Фройденталем. Цій проблемі музеї приділяють велику увагу через розгортання експозиційно-виставкової діяльності, підготовку тематичних екскурсій та лекторіїв, організацію молодіжних клубів та просвітницьких програм. Особливе місце в низці музейних заходів займає друкована продукція, видання довідників, путівників, описів колекцій тощо.

У національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького в Дніпропетровську, одному з провідних музейних закладів країни, зберігаються унікальні колекції, історико-культурні пам'ятки краю, що нараховують понад 260 тис. музейних предметів. Свій відлік він веде з 1849 р., як перший Громадський музей на Катеринославщині. Протягом понад 160 років діяльності тут сформувались глибокі традиції залучення громадськості до вивчення історії краю, накопичено значний досвід співпраці з шанувальниками музейних збірок. Щороку його відвідують понад 320 тис. осіб, серед яких переважна більшість молодь.

Музейні колекції виступають не лише невичерпним джерелом для дослідницької діяльності, але є важливим засобом виховання дітей, підлітків молоді та формування їх духовної культури. Закордонний досвід подає нам приклади запровадження спеціальних музеїв для дітей. Такі заклади успішно працюють в США, Швеції (дитячий музей Юнібакен), Німеччині, де діти мають можливість зустрітися в музеї з улюбленими казковими героями, переглянути виставу, придбати дитячу книжку, сувенір, іграшку, взяти участь у творчих заняттях.

Особливу увагу дитячій аудиторії приділяють в національному історичному музеї ім. Д.І.Яворницького, реалізуючи освітні функції музею через запровадження спеціальних програм для різних категорій дітей. Музейна педагогіка, яка тільки формується в Україні, дає можливість плідно використовувати в музейній діяльності педагогічні принципи – систематичність, наочність, науковість, доступність.

Зазначимо, що питання музейної педагогіки активно обговорювалось учасниками круглого столу «Музей і діти», що проходив у вересні 2008 р. в рамках Другого Всеукраїнського музейного фестивалю в Дніпропетровську. Ініціатором, організатором та господарем широкомасштабного музейного форуму в Україні, а їх було три - у 2005, 2008, 2011 рр., виступив колектив національного історичного музею ім. Д.І.Яворницького.

Співробітники музею надають велике значення пошуку нових форм і методів роботи з дітьми, вихованню підростаючого покоління на кращих досягненнях історії та культури рідного краю, формуванню музейної культури і традиції системного відвідування музею, використовуючи форми роботи з дитячою аудиторією, як безпосередньо в музеї, так і за місцем навчання учнів.

З цією метою розроблено інтерактивний «Дитячий музейний центр» із спеціальною експозицією для різних вікових дитячих груп, де застосовуються ігрові, театралізовані заходи, комп'ютерна техніка та гуртки-студії; продовжують діяти просвітницькі багатопрофільні програми «Музей і діти», «Музей школі» для пожвавленого залучення учнів до відвідування музею; удосконалюється робота гуртків, клубів з краєзнавства, народознавства, літературознавства; новаторською формою музейного виховання стала ди-

тяча студія з ліплення «Жива глина», де музейний експонат оживає в руках дитини через природній матеріал; запроваджено «Сімейний музейний абонемент», розрахований на відвідування музею родиною протягом року. В школах проводяться Дні і тижні музею, пересувні тематичні виставки, пізнавально-розвиваючі заняття та дидактичні ігри, конкурси дослідницьких робіт.

Багаторічний досвід роботи музейників з відвідувачами різних вікових категорій проаналізовано, систематизовано і вміщено в книзі знаних фахівців музейної справи директора музею Капустіної Н.І. та співробітника Івлевої С.В. «Ми мандруємо музеєм. Путівник по національному історичному музею ім. Д.І.Яворницького для батьків та дітей», що з'явилась наприкінці 2011 р. в Дніпропетровську. Це результат копіткої праці колективу музею, в підготовці якої брали участь також працівники музею В.М. Бекетова, Л.І. Бондаренко, С.О. Капустіна, В.Я. Коваленко.

Книга привернула увагу не лише фахівців музейної справи, але отримала високу оцінку широкого загалу, і не лише тому, що сьогодні бракує музейних довідників та путівників на вітчизняних книжкових полицях, але і через те, що вперше підготовлено спеціальне видання, призначене для батьків і дітей, розраховане для сімейного відвідування музею.

Автори запропонували цікаву подорож залами музею у формі спільної для батьків і дітей інтелектуальної гри, щоб «через музейний предмет відчути дихання історії». В перших рядках путівника вони наголосили на необхідності плекати у дітей культурницьку потребу відвідування музею ще в ранньому віці. Цінними видаються вміщені короткі рекомендації батькам для поступового відкриття маленькими відвідувачами загадкового сувою історії і формування в них стійкої зацікавленості культурними надбаннями рідного краю. В цьому процесі родина відіграє велику роль, тому музейники потурбувались, щоб книга захоплювала не тільки дітей, які знайдуть в ній мальовничі ілюстрації, але стала в нагоді дорослим.

Концепція путівника виділяється своєю оригінальністю, розмову з відвідувачами веде муза історії Кліо в храмі, «де минуле не розходиться з майбутнім». Щоб зацікавити дітей та підсилити пізнавальний аспект музейної експозиції, розповідь супроводжується ігровими тестами, завданнями та захопливими іграми. Частина матеріалу присвячена батькам, в ній подається історична інформація про події та факти минулого краю.

Структура книги відповідає традиційній формі таких видань, побудована за проблемно-хронологічним методом, де центральну роль відіграє музейний предмет – історико-культурна пам'ятка. Відвідувачі знайомляться з історією Придніпровського краю, що охоплює період з найдавніших часів до 1945 р. і представлений в семи експозиційних залах музею.

Проте, автори відійшли від звичного описового характеру подачі матеріалу, і в образній та доступній формі запрошують юних відвідувачів «віднайти машину часу», розповідаючи про музи, мусейони, музейні експонати і предмети, реставрацію пам'яток - свідків минулого, підводять своїх співрозмовників до висновку, що музей – це храм, де живе історія.

Знайомство з експозиційними залами в книзі розпочинається з плану, на якому позначено маршрут екскурсії, тематичні блоки та окремі музейні експонати. Серед розділів експозиції, які розкривають давню історію краю, козацьку добу, самобутністю вирізняються краєзнавчі матеріали про заснування міста та його розвиток в ХІХ-І пол. ХХ ст., музейні колекції національного одягу, предмети народних промислів: вишивки, писанки, вироби з петриківським розписом тощо.

Автори дохідливою для дітей мовою висвітлюють життя первісної людини, її житло, знаряддя праці, побутові речі, вірування, знайомлять з автентичними пам'ятками найдавнішої історії, такими унікальними, як керсонівський ідол із зображенням дерева життя, небесних світил місяця і сонця, кам'яний поховальний саркофаг з магічними знаками, зображення прадавнього скіфського героя Таргітая та скіфська зброя, скульптура половецького воїна, названа кам'яною бабою, що в перекладі з тюркської мови означає – предок тощо.

Про козацькі часи переконливо промовляють рушниці, гаківниці, тулумбас, кістень, гармати, козацька чайка і віз. Історія міста постає у відомих особистостях краю: губернатора А.Я.Фабра, почесного громадянина Катеринослава О.М.Поля, дворянина А.М.Миклашевського, вченого Д.І. Яворницького та ін.

В залах музею відображені трагічні сторінки історії, що розповідають про голод 1933р., важкі роки Другої світової війни та людей, що загинули захищаючи місто, представлені особисті речі генерал-лейтенанта Ю.Г.Пушкіна, воїнів полку Нормандія-Неман В.Білозуба і М. де-Сейна та ін.

При написанні текстів музейники, враховуючи вікові особливості аудиторії, не завантажують розповідь датами та цифровими даними, детальніше зупиняються на описі музейних експонатів. Але, на наш погляд, акцент в тексті на історичних датах, як то заснування міста в сер. 17 ст. на території Нових Кодаків (в тексті вжито ще одну їх назву - Нові Кайдаки), початок Другої світової війни, та відомих постатях козацького періоду, а не лише І.Сірка, підсилили б зміст видання.

Путівник виданий за підтримки Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» і Українського центру розвитку музейної справи - організацій, які всіляко сприяють розвитку українського музейництва, підтримують музеї, проводять загальноукраїнські акції з популяризації музейних колекцій, опікуються виданням літератури з музейної тематики.

Слід відзначити високий поліграфічний рівень видання, в якому особливо цінним є якісне зображення автентичних музейних предметів з колекцій історичного музею, значна частина яких публікується вперше.

Книга дніпропетровських музейників стала помітною подією в культурному житті української громади. Представляючи одну з найбагатших музейних збірок України, автори свідомо звернулись до юних відвідувачів, яких музей здатен витворити як гармонійних особистостей і національносвідомих громадян.

Колективу музею необхідно надалі розвивати актуальний і затребуваний сучасним суспільством напрям музейної педагогіки, удосконалювати роботу з формування музейної культури у молодого покоління. Маємо надію побачити наступні оригінальні видавничі проекти Дніпропетровського національного музею ім. Д.І. Яворницького, багатий досвід якого потребує широкого висвітлення серед музейників та української громадськості, а також творчого наслідування всіма музейними закладами України.

КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМ

УДК 911.3(477.6)

Олег Афанасьєв (м. Дніпропетровськ)

ПЕРШИЙ САНАТОРІЙ-КУРОРТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Аналіз рекламних оголошень поч. ХХ ст. виявив одну з перших у Південно-Східній Україні рекреаційних установ – санаторій «Александрабад», заснований німцем-менонітом Г. Нібуром. Розглядаються передумови його виникнення, ресурсно-рекреаційна база, визначене значення установи для подальшого розвитку рекреаційних закладів у регіоні.

Ключові слова: *рекреаційні установи, історія туризму, Катеринославська губернія, санаторій «Александрабад», німці-меноніти.*

Вступ. Цікавих результатів для цілей історико-краєзнавчих, ретроспективно-туристичних досліджень, може надати такий доволі специфічний напрям наукового пошуку, як аналіз старовинних рекламних оголошень періодичних видань минулих років. Ознайомлення із рекламними оголошеннями початку ХХ століття в періодичних виданнях міста Катеринослава звернуло автора цієї статті до однієї доволі специфічної публікації, надрукованої в «Екатеринославском адрес-календаре» від 1916 р. [5] (рис. 1). Тут розміщене оголошення про перейменування санаторію «Александрабадъ» в «Запорожская Сљчь», а також в ньому міститься стислий опис цього санаторію наступного змісту: «Санаторія «Александрабадъ» по системљ д-ра Ламана, существуетъ съ 1904 года; въ 1911 году значительно расширена и оборудована приспособленіями, вполнљ соотвљтствующими всљм требованіямъ науки». Також наводиться опис місцеположення санаторію. З позицій сучасної історико-краєзнавчої науки видається цікавим проаналізувати зазначену в оголошенні поч. ХХ століття інформацію, з'ясувати історію заснування, приналежність, сучасний стан місцевості вказаного санаторію, що може розцінюватися як розкриття досі маловідомих сторінок історії формування рекреаційної сфери усієї Південно-Східної України.

Попередній досвід. Історія туризму є порівняно новим напрямом досліджень української науки. Відомо, що перші курорти на теренах сучасної України відкрилися ще у др. пол. XVIII – поч. ХІХ ст. – на Західній, у Південній Україні, в Криму. Порівняно добре вивченою є історія формування туризму саме цих регіонів України. Що ж стосується теренів Південно-Східної України, Придніпров'я, то загальноприйняте вважати, що перші рекреаційні установи з'явилися тут вже за часів міжвоєнного, радянського, періоду. Чи не першими санаторними закладами Центральної й Східної України І.М. Школа [16] називає санаторії у Миргороді (1917–1925 рр.), Слов'янську (1922 р.), курорти Лермонтовський (1925 р.), Ворзель (1932 р.), Березовські мінеральні води (1926 р.) тощо. У посібнику Устименко Л.М. [11] про будь-які рекреаційні установи Південно-Східної України в період ХІХ – поч. ХХ ст. навіть не згадується. У посібнику Федорченко В.К. і Дьорової Т.А. [12] вказується тільки про те, що в Катеринославі мало своє відділення Російське товариство туристів. Також немає інформації про будь-які рекреаційні установи у Придніпров'ї й в монографії Мальської М.П., Рутинського М.Й. та Паньків Н.М. [9]. Тобто, в жодній із вказаних ґрунтовних праць про історію туризму в Україні не йдеться про рекреаційні установи на теренах Південно-Східної України (яку цілком доречно ототожнювати із простором колишньої Катеринославської губернії). Таким чином, саме питання про розвиток на вказаній території установ лікувального туризму слід вважати «білою плямою» в історії туризму нашої країни.

Мета і завдання публікації – розкрити декілька маловідомих сторінок формування мережі рекреаційних установ, зокрема, першого санаторію на узбережжі Дніпра на теренах Катеринославщини, дослідити передумови його появи, ресурсно-рекреаційну базу, визначити значення установи для подальшого розвитку рекреаційних закладів у регіоні.

Виклад основного матеріалу. Згадування про одну з перших на Придніпров'ї рекреаційних установ знаходимо у вигляді рекламного оголошення у виданні «Екатеринославский адрес-календарь» [5]. З цієї ж публікації отримуємо також ще досить цікаві відомості про господаря

установи, її місцеположення, рекреаційну функцію, перейменування. Розглянемо по черзі ці інформаційні масиви.

Заснований перший дніпровський санаторій був у 1904 р. відомим німецьким підприємцем-промисловцем Г.А. Нібуром. Взагалі, німецький капітал, як відомо, відігравав значну (якщо не провідну) роль у промисловому розвитку усього Новоросійського краю, в т.ч. й Катеринославщини. Німців-колоністів було запрошено до поселення у Степовій Україні від часу її приєднання до Російської Імперії за наказом імператриці Катерини ІІ. Переселенці змогли чітко й злагоджено, як і притаманно для німецького характеру, налагодити господарство в регіоні, з часом і більша частина промислових підприємств також була заснована й розвивалася саме німецькими колоністами. Переважна більшість з цих поселенців сповідували менонізм – один з напрямів протестантського віровчення. На теренах Новоросії німці-меноніти оселялися поселеннями-колоніями, що чітко ідентифікувалися за характерними німецькими назвами. Одним із значних ареалів розселення німців-менонітів були околиці міста Олександрівська – сучасного Запоріжжя, серед яких найкрупніші – Шенвізе, Кронсталь, Ейнлаге, Розенгарт та ін. Серед перших німецьких переселенців-менонітів 1789 р. був й Якоб Нібур – він придбав млин та пекарню, але його чисельне сімейство великих статків не зажило. Заклав справжній фундамент майбутньої корпорації Нібурів старший син Якоба – Абрагам Нібур. До батьківської спадщини він додав землі в Кронсталі, ферму та млин в Розенгарті. По-справжньому розгорнувся син Абрагама – Герман Нібур. У 1853 році він заснував власний млин для вироблення борошна [2]. У 70-ті роки XIX ст. в Олександрівську отримує подальший розвиток харчова промисловість, суттєво розширюється борошномельне виробництво – вводяться механічні млини Классена, Бадовського, Фаста із загальним обсягом виробництва борошна на 150 тис. рублів на рік [7]. В період 1881 – 1900 рр. і товариство «Г.А. Нібур і Ко» розширює власне підприємство, вводячи до експлуатації 11 млинів (2 – в м. Олександрівську, 4 – в с. Шенвізе, 3 – в с. Хортиця, 2 – в Нижній Хортиці). Так, у 1893 р. Г.А. Нібуром був побудований величезний п'ятиповерховий паровий млин високого помелу. Він побудував її під враженням від

ТОВАРИЩЕСТВО

„Г.А. НИБУРЪ и К°"

въ с. Хортицѣ и г. Александровскѣ, Екатер. губ.

(11 МЕЛЬНИЦЪ СУЩЕСТВУЕТЪ СЪ 1853 ГОДА).

БАНКИРСКІЙ ДОМЪ

„Г. А. НИБУРЪ и К°"

въ с. Хортицѣ, Екатеринославской губ.

(СУЩЕСТВУЕТЪ съ 1904 года).

САНАТОРІЯ

ПЕРЕИМЕНОВЫВАЕТСЯ

ВЪ

„ЗАПОРОЖСКУЮ СѢЧЬ".

АКЦІОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО

на Днѣпрѣ, близъ г. Александровска, Екатерин. губ.

Санаторія „Александрабадъ", по системѣ д-ра Ламана, существуетъ съ 1904 года; въ 1911 году значительно расширена и оборудована приспособленіями, вполнѣ соотвѣтствующими всѣмъ требованіямъ науки.

Санаторія, занимающая 150 десятинъ, расположена въ 7 верстахъ отъ г. Александровска, вблизи Днѣпровскихъ пороговъ (Запорожье), въ полуверстѣ отъ Кичкасскаго желѣзнодорожнаго моста, и своимъ положеніемъ, на самомъ берегу Днѣпра, справедливо занимаетъ одно изъ живописнѣйшихъ мѣстъ на югѣ Россіи.

XXVI.

Рис. 1 Титульний аркуш видання «Екатеринославский адрес-календарь» [5] й сторінки із рекламним оголошенням про санаторій «Александрабадъ»

побаченого під час мандрівки Америкою найбільшого в світі млину в Міннеаполісі [6]. Цей млин по вул. Комсомольська, 30 діє й сьогодні, складаючи один із найцікавіших екскурсійних об'єктів м. Запоріжжя. Таким чином, борошномельне виробництво Нібура стало найпотужнішим у Південній Росії [15]. Із загальною тенденцією прискорення темпів економічного розвитку в Росії на поч. XX ст., поширенням капіталістичних систем господарювання, початком формуванням Придніпровського промислового вузла, в регіоні значно активізуються різноманітні форми ринкової економіки. В 1904 р. Г.А. Нібур розширює сферу власної економічноїдіяльності,створюючи«банкірськийдім»,засновуючи декілька підприємств виробничої сфери, а також відкриваючи перший в регіоні санаторій «Александрабад».

Герман Нібур чітко й уважно слідкував за тенденціями розвитку як промисловості, так й сфери послуг. Про це свідчить саме його ідея заснування в 1904 р. санаторію-курорту на березі Дніпра. Знаходився він на лівому березі Дніпра, на північних околицях м. Олександрівська – там, де сьогодні знаходиться акваторія порту ім. Леніна. Заснований санаторій був вже після будівництва Кічкаського мосту (який був знесений із побудовою ДніпроГЕСу). Цікава й сама назва санаторію, побудована за класичним для абсолютного числа німецьких курортів принципом – із доданням слова «Bad», яке можна зустріти в багатьох німецьких географічних назвах. В даному контексті цей іменник середнього роду означає «курорт».

Розрахований санаторій-курорт був на обслуговування в першу чергу німців Південної Росії, і користувався великою популярністю. Лікувалися в ньому цілий рік. До санаторного комплексу входили: головний корпус, вілли, будинки для проживання на свіжому повітрі (рис. 2). Обладнаний він був по останньому слову техніки того часу. До послуг хворих були: водолікарня, лікувальні кабінети, електричний кабінет, бібліотека, їдальня [1]. Сюди приїздили на лікування і відпочинок не тільки з усієї країни, а також із-за кордону. Лікували в санаторії хвороби обміну: подагру, діабет, ожиріння, анемію, хвороби нервової системи, хвороби серця і судин, хвороби органів травлення, жіночі хвороби. Із-за високої платні лікування в санаторії було доступне не кожному.

Рис. 2 Вид з Дніпра на санаторій Александрабад (листівка Всесвітнього поштового союзу поч. XX ст.) [10]

В зазначеному на рис. 1 оголошенні про перейменування санаторію «Александрабад» поміж іншого зазначено, що установа існує за системою доктора Ламана. Це ще один шар інформації, що надає загальної картини розвитку рекреаційної справи на початку XX століття.

Принципи лікування німецького лікаря-натуропата Йогана Генріха Ламана / Johann Heinrich

Lahmann (30.03.1860 – 01.06.1905), який жив і працював у м. Дрездені, були дуже популярними у російських лікарів описуваного періоду. Зокрема, у більшості кримських санаторіях, що тільки-но засновувалися в цей час, запроваджувалися методи фізио- й гідротерапії за принципом «сонце – повітря – вода – дієта», розроблені Г. Ламаном. Така система була запроваджена, наприклад, й в першому приморському санаторії Російської Імперії, відкритому в 1905 р. у м. Євпаторії [14]. Доктор Ламан був прибічником водолікування прохолодними ваннами та обгортаннями, що підвищує вивідну функцію нирок та «звільняє організм від отрути» [17], він розробив 5 різних дієт для хворих на ті чи інші захворювання, рекомендував своїм пацієнтам з профілактично-лікувальними цілями прийняття сауни й купання під відкритим небом. Його праці «Повітряні ванни як засіб оздоровлення й гартування» [18], «Найважливіші сторінки лікування силами природи» [19] та інші досі є недослідженою спадщиною історії лікувального туризму й рекреації, що суттєво вплинули на виникнення й подальший розвиток теорії й практики рекреалогії, технологій СПА. Також відомий історичний факт, що в клініці д-ра Ламана в Дрездені у 1900 р. проходив курс дієтичного й гідротерапевтичного лікування рідний брат гетьмана України Павла Скоропадського – Михайло Скоропадський [3].

Як видно з наведеного опису систем лікувальних процедур доктора Ламана, що застосовувалися на курорті Александрабад, прозорі, чисті й швидкоплинні води річки Дніпро якнайкраще підходили для практичного застосування розроблених цим лікарем методик. Природно, що ознайомлені з працями свого співвітчизника були саме німці-колоністи, зокрема, Г. Нібур, який й створив один з перших санаторних закладів Південно-Східної України.

Як і для сучасних санаторіїв та курортів, для Александрабада були притаманні місцеві історико-архітектурні ресурси. По-перше, сам санаторій розташовувався в історичній місцевості давньої слави й звитяги українських козаків – поряд знаходився острів Хортиця із його численними пам'ятками історії та археології, колишня Кічкаська переправа, вище за течією Дніпра розпочиналася система Дніпровських порогів тощо. По-друге, на території самого санаторію розміщувалася досить цікава пам'ятка – скульптура Тараса Бульби, висічена з гранітного каменю (рис. 3). Автором цієї скульптури був Яків Лібман – житель м. Олександрівська, що тримав приватну майстерню. Запорізький краєзнавець Л. Альберг у своїй книзі «Мости Запоріжжя» [4] зазначає: «Недалеко від скелі, на якій був встановлений Т. Бульба, на березі Дніпра, знаходилася печера, яку в народі називали печерою Тараса Бульби. Цікаво, що в цій печері знаходився стіл і табурети, зроблені з цілісних гранітних каменів; хто їх зробив – невідомо... В цьому гроті постійно ховалися збіглі арештанти, бродяги безпритульники, хулігани і різний темний люд». Зазначена в описі печера була однією з багатьох прибережних печер річища Дніпра, про які відомі легенди ще з античних часів (одна з перших згадок належить грецькому історику Геродоту).

Рис. 3 Скульптура Тараса Бульби на території санаторію Александрабад (листівка поч. XX ст. [8])

В ніч на 6 серпня 1906 р. в родині Нібурів сталася трагедія: голову сім'ї Германа Нібура було вбито грабіжниками, які вкрали 800 карбованців [2].

Справу батька продовжив син. Я.Г. Нібур намагався постійно вдосконалювати систему послуг на курорті-санаторії. Так, у травні 1913 р. він разом зі своїм зятем В.Ф. Бетхером вирішив влаштувати автомобільний маршрут від Олександрівська до санаторію для перевезення тих, хто приїжджав

у санаторій. Передбачалося, що пасажирів забиратимуть з вокзалів, з пристані і з міста. Оплата відповідно складатиме з кожного пасажира до 1 руб. 50 коп. Влада міста погодилася на влаштування автомобільного перевезення і видала дозвіл. Але оскільки санаторій знаходився на території повіту, а не міста, знадобилося узгодження із земською управою, яка визнала передбачувану плату за проїзд занадто високою. Тому дозвіл на цей вид діяльності Нібуру не був даний [13].

Досить символічним для періоду 1916 року є рішення про перейменування санаторію у «Запорізьку Січ», про що йдеться в рекламному оголошенні, розміщеному на сторінках «Екатеринославского адрес-календаря». Я. Нібур, в традиціях своєї династії, діяв відповідно часові. В цей період Російська Імперія вже була активно втягнута у вир І Світової війни – війни з Німеччиною. Невтішні вісті з фронтів викликали народне збурення, незадоволення як самою війною, що потребувала дедалі більше фінансових й людських витрат, так й самими її призвідниками – німцями. З часом народний гнів почав поширюватися на усе, що було пов'язане із німцями, в т.ч. й на підприємства, установи, географічні назви, що хоча б чимось нагадували про «прусаків». Місцеві жителі не сприймали вже навіть тих німців, що вважалися «своїми», з якими співіснували понад 100 років й вели часто спільне господарство й освоєння місцевості. Територією півдня Росії прокотилася «хвиля перейменувань». Долучився до цього й санаторій Я.Г. Нібура. Та проіснував він із цією назвою досить недовго. Імперіалістична війна переродилася у революцію й громадянську війну, і колишніх «золотих часів» економічного розквіту і дух минув… У 1919 р. санаторій був пограбований й спалений одним з ватажків загонів Нестора Махно – анархісткою Маруською Нікіфоровою [1]. Так завершилася історія першого на Дніпрі санаторію з ознаками курорту.

Висновки. Сьогодні вже ніщо не нагадує про санаторій Александрабад – немає ні його будівель, ні скульптури Тараса Бульби на Дніпрових кручах, ні навіть Кічкаського мосту, біля якого санаторій розміщувався. І сама назва санаторію й пам'ять про нього вже майже забуті місцевими жителями. І Дніпрові пороги поглинені водами Запорізького водосховища… Але для науки, історії туристської справи Придніпров'я та й всієї України існування німецького курорту-санаторію відіграло значну роль, адже заклало самі традиції санаторно-курортної справи в усьому регіоні Південно-Східної України. Можна цілком справедливо вважати, що наступний період розвитку радянської системи санаторного лікування в регіоні наслідував ідеї й технології лікувального туризму, привнесені на придніпровський ґрунт німцями-менонітами. Тож історія першого в регіоні санаторію, як здається, повинна зайняти належне місце в літописі рекреаційної справи нашої країни.

Джерела та література

1. 100 років тому (1904) був заснований санаторій «Александрабад» // www.zounb.zp.ua.
2. 180 років від дня народження Г.А. Нібура (1830 - 1906) / у посіб. «Знаменні та пам'ятні дати Запоріжжя–2010» // http://www.zounb.zp.ua/.
3. *Акименко М.А.* «Единственный мой благодетель»: Владимир Бехтерев и Михаил Скоропадский // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева. – СПб., 2005. – Т.01. – № 4. – С. 38–40.
4. *Адельберг Л.* Мосты Запорожья.- Запорожье: РА «Тандем-У», 2005. – 56 с.
5. Екатеринославскій адресъ-календарь: 1916 годъ – Екатеринославъ: Ізданіе губернской типографіи, 1916. – 505 с.
6. Запоріжжя: офіційний портал Запорізької міської влади // http://www.meria.zp.ua/.
7. История Александровска / Запорожье – информационно-исторический портал города // http://www.newz.com.ua/.
8. Клуб «Филокартист» // http://www.filokartist.net.
9. *Мальська М.П., Рутинський М.Й., Паньків Н.М.* Туризм у міжнародному та національному вимірах: історія і сучасність: Монографія. – Л.: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2008. – 268 с.
10. Старый Альбом: Продажа предметов старины и открыток // http://www.old-album.ru/.
11. *Устименко Л. М., Афанасьєв І.Ю.* Історія туризму: Навч. посіб. – К.: Альтерпрес,2005. – 320 с.
12. *Федорченко В.К., Дьорова Т.А.* Історія туризму в Україні. – К.: Вища шк., 2002. – 195 с.
13. *Чайка О. В.* Городской транспорт в Александровске в начале XX века // Музейний вісник: Зб. наук. праць. – №9. -– 2009. – С. 161 – 179.
14. *Шевченко В.* Евпаторийскому курорту – 95 лет // Крымская правда. – 27.06.2000. – С.2.
15. *Шевченко В.В.* Підприємницька діяльність банкірів півдня України (XIX – поч. XX ст.): окремі аспекти // Проблеми історії України XIX

– початку XX ст.: Зб. наук.ст. – 2008. – Вип. 14. – С. 88 – 97.

16. *Школа І.М.* Менеджмент туристичної індустрії: Навч. посіб. / За ред. проф. І.М. Школи. – Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2003. – 662 с.

17. Lahmann, Heinrich // http://www.deutsche-biographie.de/artikelNDB_n13-414-01.html

18. *Lahmann, H.* Das Luftbad als Heil - und Abhдrtungsmittel. – Stuttgart: A. Zimmer's Verlag, 1906. – 36 p.

19. *Lahmann, H.* Die wichtigsten Kapitel der natьrlichen (physikalisch-diдtetischen) Heilweise. – Stuttgart: A. Zimmer's Verlag, 1901. – 286 p.

20. http://en.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Lahmann.

Олег Афанасьев

Первый санаторий-курорт Юго-Восточной Украины начала XX века

Анализ рекламных объявлений нач. XX в. выявил одно из самых первых в Юго-Восточной Украине рекреационных учреждений – санаторий «Александрабад», основанный немцем-меннонитом Г. Нибуром. Рассматриваются предпосылки его возникновения, ресурсно-рекреационная база, определено значение учреждения для дальнейшего развития рекреационных заведений в регионе.

Ключевые слова: *рекреационные учреждения, история туризма, Екатеринославская губерния, санаторий «Александрабад», немцы-меннониты.*

Oleg Afanasiev

The first sanatorium-resort in South-east of Ukraine in the beginning of XX centuries

The analysis of advertisements in the beginning of XX century has revealed one of the recreational establishments very first in Southeast Ukraine – sanatorium «Alexanderbad» based by the Germans-mennonits of G. Nibur. Preconditions of occurrence of sanatorium are considered, a resource recreational basis, value of establishment for the further development of recreational institutions in region is defined.

Key words: *recreation facilities, history of tourism, Ekaterinoslav Province, sanatorium “Aleksandrabad” German-Mennonites*

УДК 726.1.023.1 – 035.3 (477)

Дмитро Каднічанський (м. Львів)

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ У ТУРИЗМІ НА ПРИКЛАДІ СКАНСЕНІВ

Розглядаються питання збереження дерев’яної архітектури України. Для кращого її збереження створюються музеї просто неба – скансени. Описуються скансени України. Розглядаються проблеми, пов’язані з використанням музеїв просто неба в туризмі.

Ключові слова: *скансен, музей просто неба, історико-культурна спадщина.*

Постановка проблеми. Склалося так, що більшість території, яку віддавна заселяли українці, була вкрита лісами. Тому і більшість споруд – оборонних, житлових та сакральних – вони споруджували з дерева. З давніх часів центральною спорудою будь-якого українського населеного пункту була церква. Тому їх українці зводили з особливою турботою. Ці храми є надбанням української та всесвітньої культури, цінними об’єктами краєзнавчого та релігійного туризму. Не менш цінними є й інші збережені традиційні споруди – хати, стайні, комори, клуні, млини, вітряки, кузні, шпихліри, тартаки, корчми та ін.

На жаль, багато шедеврів дерев’яного зодчества не збереглося до сьогодні, оскільки були знищені невблаганністю часу та злочинним втручанням людських рук. Чимало будівель сплюндровано у роки радянської влади. Проте нищилися вони і в роки незалежної України й продовжують нищитися зараз. Багато церков, особливо на початку 90-их рр. XX ст., обмуровано і розібрано. Чимало храмів стали жертва-

ми вогню. Найгірше є те, що в більшості випадків причиною пожежі був навмисний підпал з метою збудувати на згарищі старенької церкви новий великий мурований храм. Уже втрачено багато цінних зразків української дерев'яної сакральної архітектури. Наприклад, на території України збереглося лише дві автентичні церкви лемківського типу – обидві у скансенах – київському та ужгородському. Ще гірша ситуація зі спорудами інших типів. Якщо дерев'яні церкви зараз активно використовуються громадами, то старі житлові, господарські та виробничі споруди вже не використовуються, а відповідно й нищаться.

Тому вже давно виникла нагальна потреба у збереженні перлин дерев'яного будівництва України. На даний час існує два варіанти збереження дерев'яних споруд. Перший, це збереження in sito, тобто на місці спорудження. Проте це не найкращий спосіб. Наприклад, випадки збереження церковними громадами церков у первісному вигляді є поодинокими. Натомість, особливо у Західній Україні, шалених обертів набирає так звана "бляшано-пластикова чума", тобто шалювання зовнішніх стін та верхів храмів бляхою, пластиковою ваґонкою чи іншими не характерними матеріалами. Церкви, "відреставровані" таким чином, втрачають свій автентичний вигляд, свою мальовничість. З технічної сторони, бляха на стінах храму сприяє гниттю дерева через зволоження конденсатом на внутрішньому боці бляхи, це саме відбувається і з пластиковою ваґонкою. Ці процеси в найближчому майбутньому призведуть до цілковитого руйнування храмів. Ми можемо втратити цінні зразки дерев'яної сакральної архітектури, які залишили нам у спадок наші предки, і які ми зобов'язані зберегти для наших нащадків.

Другий спосіб полягає у перенесенні цінних зразків дерев'яної архітектури до музеїв народної архітектури та побуту (скансенів), де вони відтворюються у первісному вигляді і перебувають під постійним наглядом реставраторів.

Така практика широко застосовувалася в Україні у 70 – 80-их роках ХХ ст., коли сформовано більшість існуючих музеїв просто неба нашої держави.

Вивченість питання. Про українські скансени є чимало публікацій. Зокрема музеям просто неба України присвячені праці наступних дослідників: Я. Байрак, О. Бойко, В. Вечерського, З. Гудченка, А.Данилюка, І.Красовського, Л. Прибєги, Г. Скрипника, В. Слободяна, В. Шмельова. В даній статті спробуємо описати музеї просто неба України, висвітлити проблеми, пов'язані з їх використанням в туризмі.

Виклад основного матеріалу. Ска́нсен (швед. Skansen) — перший в світі етнографічний музей, архітектурно-етнографічний комплекс з мінімузеями в окремих будівлях, розміщений на острові Юргорден в Стокгольмі. Заснований Артуром Газеліусом 11 жовтня 1891 р. Слово скансен походить від назви місцевості, де його створено. Згодом цим терміном почали називати будь-які етнографічні музеї просто неба [2, 5, 10].

Перші експозиції з демонструванням народної архітектури в Україні пов'язані з організацією етнографічних виставок, на яких показувалися окремі будівлі. Перша етнографічна виставка на території України відбулася у липні 1887 р. в Тернополі [7, с.24]. Серед експонатів Львівської крайової виставки у 1894 р. була гуцульська церква, яку спорудив майстер з Яворова Лесь Копчук. Після чотирьох місяців експонування храм придбала громада с. Красів Миколаївського району Львівської області. Там вона є і донині [7, с.25].

Думки про створення скансенів в Україні виникали неодноразово. На початку ХХ ст. академік Микола Біляшівський домагався дозволу на створення парку-музею поблизу теперішнього музею образотворчого мистецтва (вул. М. Грушевського) у Києві. Царський уряд не дозволив реалізувати цей проект [7, с.26].

Про створення чернівецького скансена йшла мова у 1906 р. на засіданні наукового товариства у Зальцбурзі. Проте автор цього задуму історик Раймонд Кайдль не отримав дозволу від влади [10, с.58].

Першою церквою, яку перемістили з метою збереження, був лемківський храм Св. арх. Михайла з с. Шелестове. Церкву перевезли 1927 р. до Мукачевого, згодом вона потрапила до Закарпатського музею просто неба в Ужгороді [7, с.26].

Створити скансен прагнули і у Львові. У 1930 р. стараннями директора Національного музею у Львові Іларіона Свєнціцького, мистецтвознавця Михайла Драгана та митрополита Андрія Шептицького до Львова перенесли шедевр бойківської сакральної архітектури церкву Св. Миколи (1795) з с. Кривка на Турківщині. Проте повноцінний музей просто неба так і не вдалося створити [20].

Перший скансен на території України засновано 1964 р. у м. Переяслав-Хмельницький на Київщині [4]. Незабаром постали музеї просто неба в Ужгороді (1965), у Львові (1966), Києві (1969), Чернівцях (1977).

На даний час в Україні існує п'ятнадцять великих скансенів:

1. Державний музей народної архітектури та побуту України НАНУ (м. Київ).
2. Львівський музей народної архітектури та побуту "Шевченківський гай".
3. Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту.
4. Закарпатський музей народної архітектури та побуту (м. Ужгород).
5. Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття (с. Крилос, Галицького р-ну Івано-Франківської обл.).
6. Чернівецький обласний державний музей народної архітектури та побуту.
7. Музей історії сільського господарства Волині (с. Рокині поблизу Луцька Волинської обл.).
8. Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості (с. Перелесне Слов'янського р-ну Донецької обл.).
9. Етнографічно-туристичний комплекс "Козацький хутір" (с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.).
10. Музей архітектури і побуту "Старе село" (с. Колочава Міжгірського р-ну Закарпатської обл.).
11. Етнографічний музей "Українська Слобода" (с. Писарівка Золочівського р-ну Харківської обл.).
12. Музей народної архітектури і побуту Державного історико-культурного заповідника "Посулля" (с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської обл.).
13. Сарненський історико-етнографічний музей, філія Рівненського краєзнавчого музею (м. Сарни Рівненської обл.).
14. Церковно-етнографічний комплекс "Українське село" (с. Бузова Київського р-ну).
15. Етнографічний музей просто неба "Хутір Савки" (с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської обл).

Серед них один національний – у Києві, два регіональних – Львівський та Переяслав-Хмельницький музеї, решта дванадцять – обласні.

На території Національного природного парку "Гуцульщина" (Івано-Франківська обл.) реалізовується проект створення музею гуцульської культури просто неба. Скансен планується створити на околиці Косова. До музею перевезуть дерев'яну церкву з Космача та кілька стародавніх гуцульських хат [16, с.48].

Оригінальний скансен-монастир створюють у с. Угорники Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. До діючого Спасо-Преображенського православного монастиря перевезеко дві дерев'яні церкви – з Тюдова Косівського р-ну та Деляви Тлумацького р-ну. Генеральний план цього монастиря-музею передбачає комплекс із дванадцяти церков-пам'яток.

Окрім вищеназваних є ще багато локальних музеїв. Це маленькі заклади з однієї або кількох садиб чи інших будівель.

В Україні також створені та створюються архітектурні комплекси скансенівського типу. Проте в них всі будівлі не є автентичними, а лише збудовані за зразками давніх споруд. Тому, на нашу думку, їх не можна вважати класичними скансенами, адже скансен – музей просто неба – це музейний заклад, покликаний зберігати автентичні пам'ятки архітектури. Вважаємо, що такі об'єкти слід називати не музеями, а, наприклад, культурно-освітніми комплексами.

На даний час в Україні створено дев'ять таких комплексів: Культурно-освітній комплекс "Мамаєва Слобода" (м. Київ, 2003), Історико-культурний комплекс "Запорозька Січ" на території Національного заповідника "Хортиця" (м. Запоріжжя, 2004), "скансен" "Гелон" (с. Більське Котолевського р-ну Полтавської обл., 2006), Батуринська фортеця Батуринського державного історичного заповідника "Гетьманська столиця" (м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.), Історико-архітектурний комплекс "Гетьманська резиденція гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині" (м. Чигирин Черкаської обл.), Історико-архітектурний комплекс "Гетьманська резиденція гетьмана Богдана Хмельницького в Суботові" (с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.), Приватний історико-етнографічний музей "Козацькі землі України" (власник – Володимир Недяк) (с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.), Місто-музей трипільців Аррати-Оріяни (м. Ржищев Київської обл.), Етнографічний комплекс просто неба "Бессарабське село Фрумушика-Нова" (с. Весела Долина Тарутинського р-ну Одеської обл.).

У с. Антонівці Шумського р-ну Тернопільської обл. 2007 р. розпочато створення музею просто неба "Табір УПА "Волинь-Південь". У цьому селі в рамках проекту спорудження цього комплексу планується відбудувати пам'ятку дерев'яної архітектури XVIII ст. – церкву Різдва Пресвятої Богородиці, знищену у 1979 р. [25].

На сьогодні в музеях просто неба зберігається понад 600 пам'яток народного будівництва.

Державний музей народної архітектури та побуту України НАНУ (с. Пирогів, Київської обл.).

Формування музею розпочато у лютому 1969 р. Велику роль у цьому відіграло Українське товариство охорони пам'яток історії і культури. Він є найбільшим у світі за площею (150 га) та кількістю споруд – понад 300 шедеврів народної дерев'яної архітектури XVI – початку XX ст. Музей розташований на відстані 500 м від міської об'їзної автомагістралі в лісопарковій зоні Києва. На півночі межує з Голосіївським лісом, на півдні – з житловою забудовою с. Пирогово. У музеї зібрано понад 300 унікальних пам'яток народного будівництва XVI-XX ст. Окрім цього у фондах зберігається понад 70 тисяч пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, знарядь праці, предметів побуту та ін. [12].

Територія характеризується наявністю глибоких вибалок, пагорбів, ярів, ставків, гаїв. Прийнята планувальна структура визначається архітектурно-етнографічним районуванням. Територію музею поділено на ряд етнографічних зон, зокрема, "Середня Наддніпрянщина", "Полтавщина і Слобожанщина", "Полісся", "Поділля", "Карпати", "Південь України". Експонати згруповані у садиби [13]. В музеї експонується п'ять церков з різних регіонів України, зокрема, Покрови Пресвятої Богородиці (1792) з с. Канора Закарпатської обл., Св. Параскеви П'ятниці (1742) з с. Зарубинці Звенигородського р. Черкаської обл., Св. арх. Михайла (1600) з с. Дорогинка Фастівського р. Київської обл., Воскресення Господнього (1784) з с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл., Св. Миколи (1817) з с. Зелена Тернопільської обл. Шосту церкву – Преображення Господнього (1662) галицького типу з с. Вороблячин Яворівського р-ну Львівської обл. – так і не встигли спорудити на новому місці – під час пожежі в музеї в сер. 80-их рр. XX ст. згоріла частина матеріалів храму, які зберігалися в одній з хатин в розібраному вигляді. Збережена частина матеріалів та детальні креслення дозволяють відновити церкву. Проте музей не має ні будівельних, ні матеріальних ресурсів для її відновлення.

На території музею є також каплиця з с. Клесів Сарненського р-ну Рівненської обл. Нині всі музейні храми, окрім церкви з с. Кисоричі, є діючими і в них правиться Служба Божа.

Окрім церков окрасою музею є колекція вітряків (18) з різних регіонів України. Експонуються також дерев'яні хати (55), муровані будинки XX ст. (25), гражди (2), хліви (10), комори (30), клуні (9), стайні (3), водяні млини (5), кузні (3), шпихліри (2), повітки, курники, погреби, криниці та ін.

Музей народної архітектури та побуту України – це потужний науково-методичний центр. Проте разом із дослідницькою роботою тут проводиться і туристична діяльність, зокрема екскурсії. Для послуг відвідувачів діють корчма, кулішна та шинок, у яких пропонують смачні страви української кухні. Також продають різноманітні сувеніри та путівники.

Київський скансен відзначається тим, що на його території організовуються різноманітні свята, особливо релігійні – Різдво, Водохреща, Масниця, Великдень, Зелена неділя, Івана Купала та ін., а також ярмарки, на яких народні майстри демонструють вироби традиційних промислів і ремесел. Традиційним стало проведення щорічної виставки-ярмарку "Українське село запрошує", яку організовує громадська неприбуткова організаця "Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні". Все це сприяє розвитку туризму.

Львівський музей народної архітектури та побуту (Шевченківський гай) (м. Львів) засновано 1966 р. як відділ народного будівництва при Музеї етнографії та художнього промислу. У 1971 р. його реорганізовано у "Музей народної архітектури та побуту у Львові". Нині експозиція просто неба займає площу 50 га, на якій встановлено сто двадцять чотири пам'ятки народної архітектури, об'єднані в п'ятдесять чотири садиби, в тому числі, шість церков, чотири дзвіниці та одну каплицю. Згідно перспективного плану експозиція розміщується за етнографічним принципом зонами вздовж хвилястого шляху за такою послідовністю: Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Буковина з Покуттям, Поділля, Волинь, Полісся, Львівщина [6].

У музеї представлені зразки більшості типів церковної дерев'яної архітектури Західної України, зокрема, церкви Св. Миколи (1795) з с. Кривка Турківського р-ну, Св. арх. Михайла (1863) з с. Тисовець Сколівського р-ну і Св. Параскеви (1822) з с. Стоянів Радехівського р-ну Львівської обл., церква Св. Трійці (1774) з м. Чернівці, церква Успення Пресвятої Богородиці (1773) з с. Соколів Бучацького р-ну Тернопільської обл., церква Св. Володимира і Ольги (1992), споруджена за зразком лемківської церкви 1831 р. в с. Котань Кроснянського воєводства (Польща) [8].

У Львівському скансені будівлі відтворені в тих ансамблях, до яких вони належали. Тому у музеї створено ряд мікросіл, які представляють згадані вище історико-етнографічні області. У житлових, господарських і виробничих спорудах експонуються предмети домашнього вжитку, одяг, знаряддя сільського господарства, транспортні засоби.

Серед архітектурних експонатів зустрічаємо хати різних типів, гуцульську ґражду, комори, хліви, стодоли, клуні, шпихлір, водяний млин, вітряк, олійню, кузню, сукновальню та ін. Проте розбудова музею триває – у секторах “Львівщина”, “Поділля”, “Полісся” та “Волинь”. З Полісся, наприклад, перевезено “підварок” (замкнутий двір), клуню, стебку, кліть, три вітряки та однокамерну хату [7, с.52].

У музеї відпочивають мешканці Львова, приїжджають на екскурсії туристи, проводяться різноманітні свята та фестивалі, зокрема, День міста, Свято Матері, фестивалі “Співоче Поле” і “Казка у гаю”, заходи присвячені релігійним святам – Спалах Різдвяної Звізди, Великодня Гаївка, Зелені свята. Налагоджений продаж буклетів, листівок, сувенірів. Негативним, на нашу думку, є погана організація харчування, що було б корисними як для туристів, так і для музею, адже приносило б додатковий дохід.

Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту (м. Переяслав-Хмельницький). 1964 р. в м. Переяслав-Хмельницький на Татарській горі закладено парк, присвячений 150-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Тоді ж виник задум створити музей просто неба, який розташували на відстані одного кілометра від центру міста на мальовничому плато, оточеному з трьох боків долиною рік Трубіж та Попівка. Початок формування експозиції музею припав на 1965-1966 рр. Зараз колекція скансену нараховує сто сорок споруд XVII – початку XX ст. Музей входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” [3].

Різноманітний експозиційний матеріал згруповано за змістом у чотири відділи: “археологічний”, “сільські промисли”, “колекція вітряків”, “Наддніпрянське село”. Відділам відповідають певні ділянки музею, лише вітряки розкидані чотирма групами по всій території. У скансені представлено п’ять церков наддніпрянського типу, зокрема, Покрови Пресвятої Богородиці (1606) з с. Острійки, Трьох Святих (1651) з с. Піщики, Св. Юрія (1767) з с. Андруші, Покрови Пресвятої Богородиці (1775) з с. Сухий Яр (18 ст.), Св. Параскеви (1833) з с. В’юнище. Жоден з храмів скансена не є діючим.

Композиційний акцент музейної експозиції – ярмарковий майдан з крамницями та сільською управою, відкритий у бік ставка, над яким розташований панський маєток. Від майдану розходяться основні вулиці, довкола яких безсистемно розміщені селянські садиби різних соціальних верств населення (селянина-бідняка, середняка, куркуля, гончара, чинбаря, олійника, теслі, ткача, гребінника, бондаря, мірошника) [7, с.57]. Окрім житлових також експонуються господарські та виробничі споруд – хліви, стайні, клуні, повітки, кузня, вітряки (14), два водяні млини, корчма, сільська школа, лісовий кордон та ін. Більшість будівель є автентичними, проте присутні й реконструкції, зокрема, жертовник і майданчик трипільської культури, житло періоду черняхівської культури, житло часів Київської Русі, козацький постій XVII ст. Серед цікавих експонатів археологічного відділу є Добраничівська стоянка пізнього неоліту та ранньополовецьке святилище XII–XIII ст. [4, с.80].

Особливістю Переяслав–Хмельницького скансену є окремі музеї, розміщені у спорудах – Історії Української православної церкви, Рушника, Космонавтики, Хліба та ін.

У музеї ведеться екскурсійна діяльність, а також продаж сувенірів.

Закарпатський музей народної архітектури та побуту (м. Ужгород). Скансен в Ужгороді функціонує з 1970 р. Він розташований у центрі міста на схилі Замкової гори біля підніжжя бастіонів замку. Експозиційна площа (3,5 га) обмежується оборонною лінією замку і стрімкими схилами гори. Серед фруктових і декоративних дерев та кущів є два десятки взірців народної архітектури різних етнічних груп населення Закарпаття [1].

На території музею знаходиться лише одна церква – Св. арх. Михайла лемківського типу (1777) з с. Шелестів. 1927 р. її перенесли до Мукачевого, а у 1976 р. храм потрапив до Ужгородського скансену.

Окрім церкви в музеї є дванадцять хат, ґражда, корчма, водяний млин, сукновальня, кузня та ін. Експозиція також містить велике зібрання творів традиційного народного мистецтва – гончарства, ковальства, ткацтва, вишивки, лозоплетіння, різьблення по дереву [3, с.253].

Чернівецький обласний державний музей народної архітектури та побуту (м. Чернівці). Створений у 1977 р., а першу чергу експозиції відкрили 1986 р. Розташований на північно-східній околиці Чернівців, музей є архітектурно-ландшафтним комплексом, складеним із пам’яток народного будівництва кінця XVIII – першої половини XX ст., що включає близько тридцяти п’яти будівель, перевезених з рівнинної частини області і відтворених у первісному вигляді з відповідним природним оточенням, серед яких ти-

пові й оригінальні житлові, господарські, виробничі, громадські та культові споруди.

Унікальною архітектурною пам'яткою є дерев'яна церква Св. Миколи (1810) з с. Драчинці Кіцманського р-ну, один із храмів буковинського (хатнього) типу, найбільш розповсюджених на Буковині у XVI – на початку XIX ст. Поряд з церквою встановлена дзвіниця 1786 р. з с. Берегомет Кіцманського р-ну [7, с.68].

Особлива гордість музею – три вітряки буковинського типу 20-их років XX ст. з Хотинського та Новоселицького районів.

Експозиція музею представляє чотири селянські садиби різних соціальних прошарків населення Прут-Дністерського міжріччя, сформовані у ансамблі з житлових і господарських будівель (хати, комори, стодоли, кошниці, лозниці, стайні, карники, курники) та ряд окремих споруд – кузню, корчму, сільську управу (примарію) та ін. В інтер'єрах будівель експонуються предмети традиційно-побутової культури – речі побуту, знаряддя праці, традиційний одяг, вироби народного мистецтва, предмети культу, книги, документи, фотографії [3, с.71].

У майбутньому в музеї планується відтворити дві інші етнографічні зони Буковини – "Прикарпаття" і "Гуцульщину", які представлятимуть народну архітектуру і побут населення передгірської та гірської частин області, а також археологічний комплекс [27].

У музеї надаються послуги екскурсоводів, можна придбати буклети, листівки, сувеніри. Також на території музею проводяться різноманітні свята, фестивалі, "родинні дні".

Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття (с. Крилос Івано-Франківської обл.). Музей просто неба, який створено 1979 р., є структурним підрозділом Національного заповідника "Давній Галич". Він знаходиться на території давнього городища, на першій лінії оборонних валів, навпроти урочища Прокаліїв сад. Музей знайомить відвідувачів з архітектурою і побутом жителів Прикарпаття кін. XVII – поч. XX ст. На площі 4,5 га нині завершується будівництво "мікросіл" чотирьох етнографічних районів Прикарпаття: Покуття, Гуцульщини, Бойківщини та Опілля. Нині в музеї встановлено одинадцять архітектурних пам'яток, що представляють різні типи житлового та господарського будівництва: дві садиби – одна з хатою, кошницею, оборігом, криницею-журавлем, друга – з хатою та стодолою, а також дві хати (бойківську і гуцульську), дві гуцульські ґражди, олійню, кузню [2, с.71].

У регіоні "Опілля" знаходиться дерев'яна церква початку XX ст. з с. Поплавники Галицького р-ну Івано-Франківської обл.

В експозиції музею є велика колекція посуду (тарілки, горнята, глечики, горшки), народних тканин, одягу, опільської вишивки (жіночі й чоловічі сорочки, обруси, простирадла, народний одяг).

Найближчим часом на території музею планується будівництво водяного млина, гуцульської церкви, фулюшні, заїжджого двору, в'їзної вежі [24].

Музей історії сільського господарства Волині (с. Рокині поблизу Луцька Волинської обл.). Музей заснований у 1980 р. У кінці 80-х рр. XX ст. директор музею Олександр Середюк вирішив створити на території дендропарку, що знаходився біля приміщення музею, скансен. За 1989-91 роки вдалося перевезти і встановити близько дванадцяти старих архітектурних споруд: вітряний млин, кілька хат, садибу, клуню, кузню та ін. [21].

Нині музей має вигляд вулички невеликого волинського села. Є декілька типових волинських садиб, навколо яких створені селянські двори з клунями, хлівами, криницями й тинами.

На території музею зведена дерев'яна капличка, за кресленнями каплиці в селі Жадень (Рівненська обл.). Освячена на честь Вознесення Господнього.

У найближчому майбутньому планується перевезти до музею довгу хату, критий двір, ґуральню, шинок й гончарну майстерню.

Музей просто неба у с. Рокині є унікальним на теренах України – це єдиний "живий" скансен. На відміну від аналогічних українських музеїв просто неба тут є постійні працівники, котрі ночують у хатах, топлять піч, печуть хліб, доглядають худобу, обробляють посіви, косять сіно, пригощають гостей стравами української кухні (червоний борщ з пампушками, деруни, узвар, вареники та козацький куліш). Кожен охочий відвідувач музею може взяти сільськогосподарське знаряддя праці в руки і попрацювати ним. Увесь музей – практично самоокупне господарство із замкнутим господарським циклом. На базі музею проводять різноманітні свята, ярмарки, конференції. Діє Молодіжна організація "Школа козацького гарту" [28].

Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості (с. Перелесне Слов'янського р-ну Донецької обл.). Створення музею розпочалося у 1983 р. з ініціативи краєзнавця Олександра Шевченка. Разом з групою ентузіастів та учнями він здійснював етнографічні експедиції, під час яких були виявлені пам'ятки народної архітек-

тури та зібрані предмети матеріальної культури. У 1992 р. музей у Прелесному одержав статус державного і став філією Донецького обласного художнього музею [29].

Музейний комплекс складається з сільського подвір’я XIX ст. – хати, вітряка, комори, кузні, колодязя, вуликів. На території скансену є зал зі зразками народної творчості Слобожанщини та музей дитячої творчості.

В експозиції музею присутні зразки народної творчості та побуту населення Слобідської України: вишивки, народні картини, одяг, меблі, музичні інструменти, вироби гончарів, різьбярів, знаряддя праці, металеві ковані вироби [29].

Етнографічно-туристичний комплекс “Козацький хутір” (с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Комплекс створюється в рамках Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". Планується встановити дванадцять споруд.

Територія скансену знаходиться за селом в оточенні ярів і мальовничих пагорбів. До складу "Козацького хутора" входить Музей млинарства – перший в Україні. В ньому вже є три вітряки. Планується встановити ще одинадцять.

Нині на козацькому хуторі вже стоїть церква Св. Миколи (XVIII ст.). Вона належить до яскравих зразків народної архітектури Придніпров’я з елементами класицизму. Свого часу архітектори примітили її в с. Драбівці Золотоніського району Черкаської обл. Церква вже почала розвалюватися. Тож її частково реставрували, відновили й перенесли до музею [14].

Окрім церкви на території скансена вже збудовано хату старости, хату священика, три комори, є тут і піч для кераміки, а в майбутньому тут планують проводити симпозіуми керамістів, художників, скульпторів з усієї України. Вже почали будувати садибу шинкаря, яка включає хату, шинок, конюшню, льох.

Загалом на хуторі планується поставити дванадцять будівель. В одній частині цього хутора зведуть садиби гончара, пасічника, ткача, інша частина хутора буде тільки гостьовою, де б подорожуючі могли зупинитися, відпочити, помилуватися природою, посидіти з вудкою на березі, адже за Стецівкою — аж три ставки.

Особливістю цього музею просто неба буде те, що в збудованих оселях житимуть гончар, бондар, пасічник, щоб туристи, котрі приїдуть до козацького хутора, могли на власні очі побачити їхню роботу [14].

Музей архітектури і побуту “Старе село” (с. Колочава Міжгірського р-ну Закарпатської обл.). Відкриття музею відбулося 14 червня 2007 р. Зараз він вже має близько десяти житлових і господарських будівель з предметами домашнього побуту і художніми витворами XIX-XX ст. українських горян з Колочави. У музеї будуть представлені пам'ятки культури різних часів, різних верств населення як за соціальним статусом, так і за родом діяльності (вівчарі, лісоруби, мірошники, шевці).

Найближчим часом планується відтворити церковно-приходську школу, кузню, корчму, млин, а фінальний етап будівництва передбачає відбудову церкви 1580 р., що колись існувала в Колочаві, та створення амфітеатру на 500 глядачів [22].

Музей народної архітектури і побуту Державного історико-культурного заповідника “Посулля” (с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської обл.). У липні 2006 р. на державному рівні прийнято рішення про створення історико-культурного заповідника "Посулля". Важливим чинником формування цього заповідника є створення музею архітектури та побуту в с. Пустовійтівка Роменського. Музей просто неба дасть змогу відтворити автентичне історико-архітектурне середовище мікрорегіону Посулля XVIII-XX ст., в перспективі він може стати титульним музейним комплексом такого типу для всієї території Сумської області [26].

Своєрідною домінантою музею є відтворена дерев'яна церква Святої Трійці (1773). Вона була частково зруйнована у 1929 р. Відновлено храм у 2006 р. [3, с.161].

Неподалік церкви планується розмістити стару сільську садибу, що збереглася в с Великі Будки Роменського району. Вона складається з господарської будівлі, клуні, погреба. Поряд з цією садибою буде відтворено за історичними зразками стайню, курник, саж, криницю. Планується створення діючих пасіки та кузні, а також розміщення вітряка кінця XIX поч. - XX ст.

Музейна територія охоплює також курганні могильники VI-III ст. до н.е. в т.ч. Старшу Могилу біля с Пустовійтівка.

У планах також проведення етнографічного фестивалю, сільського ярмарку, який традиційно проводився в селах у XVIII-XIX ст., організація свят народних майстрів та ін. [26].

Етнографічний музей “Українська Слобода” (Писарівка Золочівського р-ну Харківської обл.). Музей почали створювати у кінці 80-х рр. XX ст. Проте, через брак фінансування розвиток музею припинився. Нову сторінку в історії музею від-

крито на початку XXI ст. коли музей відновлено. На території скансену знаходяться старовинний вітряк, комора, корчма, селянська хата. На жаль для відвідувачів музей поки що закритий, оскільки через брак коштів його не можуть довести до пуття [16, с.192].

Сарненський історико-етнографічний музей, філія Рівненського краєзнавчого музею (м. Сарни Рівненської обл.). Створений 6 листопада 1974 р. як районний краєзнавчий. Вже у 1978 р. на території музею з'являються пам'ятки народної архітектури, зокрема, дві садиби селянина-поліщука, кузня, каплиця XVIII ст., вітряний млин кінця XIX ст., які перевезено з поліських районів Рівненщини.

Після надання музею статусу історико-етнографічного у 1989 р. розпочинається науково-дослідницька пошукова робота з вивчення матеріальної та духовної культури Рівненщини, організовуються етнографічні експедиції. Працівниками музею зібрано понад 7 тисяч експонатів основного та 8 тисяч науково-допоміжного фонду. Музеєм проводяться науково-практичні конференції, свята народного мистецтва, зокрема, традиційне поліське свято "Водіння Куста" [30].

Церковно-етнографічний комплекс "Українське село" (с. Бузова Київського р-ну).Історія створення комплексу розпочалася із спорудження дерев'яної церкви Св. вмч. Дмитра Солунського за проектом архітектора Олега Слєпцова за ініціативою Володимира Дмитровича Бондаренка у 2007 р. Згодом виникла ідея довкола храму створити скансен [31].

Зараз в музеї просто неба є шість хат з відповідними господарськими будівлями. Привезені з різних куточків України: з Карпатського регіону гуцульська хата XIX ст., з Полтавщини полтавська хата 1888 р. та миргородська (південна) хата 1823р., з Луганської області слобожанська хата та гуральня середини XIX ст., з Вінницької області подільська хата середини XIX ст., з Житомирської області поліська хата початку XIX ст., також є гончарня, кузня, трапезна для урочистих подій і недільна школа.

Окрім екскурсій та відпочинку адміністрація музею організовує майстер-класи з традиційних ремесел (гончарство, ковальство, соломко плетіння, писанкарство, виготовлення ляльок-мотанок та ін.), етнотренінги (молодіжне дозвілля, народний етикет, традиції гостинності та ін.) святкування урочистих подій та народних свят та ін.

Етнографічний музей просто неба "Хутір Савки" (с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської обл). Створений у 2004 р. На території музею розташовані дві автентичні садиби 1786 та 1854 рр. зі старовинним наповненням з різних регіонів українського Полісся, а також вулики, клуня, циганська кузня, модель криниці з журавлем, чумацький віз та двокамерний льох.

У музеї проводяться пізнавальні екскурсії, святкові дійства, влаштовуються майстер-класи та виступи фольклорних колективів [32].

Висновки. Досвід створення та функціонування музеїв просто неба свідчить про їх значну роль у збереженні та популяризації історико-культурної спадщини, а також у розвитку туризму. Окрім свого основного завдання – збереження пам'яток архітектури, предметів побуту і зразків народного мистецтва, музеї служать місцем відпочинку місцевого населення та туристів. Скансени є чудовою базою для проведення різноманітних народних свят, фестивалів, виставок та конкурсів, що сприяє збереженню народних традицій, пізнанню громадянами нашої держави історико-культурного надбання українців. Тому питання популяризації скансенів та включення їх у мережу туристичних послуг має надзвичайно велике значення.

Проте, на нашу думку, в Україні існує ряд проблем, які не дозволяють повноцінно використовувати скансени у туристичній діяльності:

– мала кількість музеїв такого типу в Україні. В існуючих скансенах представлені споруди не всіх регіонів та типів. Чимало унікальних зразків народної архітектури перебувають під загрозою знищення і задля збереження потребують негайного перенесення до музеїв просто неба. Подібні музеї повинні існувати у кожній області;

– обмежене фінансування скансенів державою. Утримання музейних споруд вимагає значних коштів, а державних вистачає у більшості випадків лише на зарплату працівникам;

– слабий розвиток інфраструктури у музеях. Для залучення більшої кількості туристів, на нашу думку, необхідно кожен музей облаштувати закладами харчування, готелями, місцями продажу сувенірної продукції;

– у європейських скансенах на початку XXI ст. характерним прийомом показу народного побуту стала присутність живих тварин, доглядачів-аніматорів, які своїми заняттями відтворюють побут, матеріальну і духовну культуру попередніх епох, застосування прийомів театралізації та інші атракції. Це без сумніву притягує більшу кількість туристів. Цього бракує українським скансенам, адже "живим" є лише музей в Рокинях;

– проблема ефективної промоції скансенів у виданнях, туристичних виставках, Інтернеті. Популяризація українських музеїв просто неба потребує випуску більшої кількості різноманітної друкованої продукції, створення презентаційних сторінок в мережі Інтернет. Не всі існуючі скансени мають власний сайт.

Подолання цих проблем, на нашу думку, сприятиме розвитку скансенів в Україні, що в свою чергу дозволить зберегти багато унікальних споруд та краще розвивати історико-культурний туризм у нашій державі.

Джерела та література:

1. *Байрак Я., Федака П.* Закарпатський музей народної архітектури та побуту: путівник. – Ужгород: Карпати, 1986.
2. *Бойко О.* Музеї народної архітектури та побуту // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1996. – Вип. 4. – С. 67 – 73.
3. *Вечерський В.В.* Українські дерев’яні храми. – Київ, Наш час, 2007. – 271 с.
4. *Гудченко З.* Музеї народної архітектури України. – Київ: Будівельник, 1981. – 120 с.
5. *Данилюк А.* Музеї народної архітектури та побуту - один з найкращих способів збереження пам'яток // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – 1996. – число 4. – С. 19-24.
6. *Данилюк А., Красовський І. та ін.* Музей народної архітектури і побуту у Львові. – Львів, 1980. – 183 с.
7. *Данилюк А.Г.* Українські скансени. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 104 с.
8. *Данилюк А.Г.* Храми Львівського скансену. – Львів: Сполом, 2007. – 16 с.
9. Закарпатський музей народної архітектури і побуту. – Ужгород, 1972.
10. *Кирпан А.* Скансен – час зупинився, а життя триває // Карпати. Туризм. Відпочинок. – № 2 (26), лютий 2008. – С. 54-60.
11. *Красовський І.Д.* Музей народної архітектури і побуту у Львові. – Львів: Каменяр, 1975. – 64 с.
12. Музей народної архітектури та побуту України. Путівник / За ред. Г. Скрипник. – К., 2007. – 56 с.
13. Музей народной архитектуры и быта УССР. Фотопутеводитель. – К., 1985.
14. *Нікітенко Л.* На Черкащині створюють єдиний в Україні музей млинарства // “Україна молода”. – № 036, 22.02.2008.
15. *Прибєга Л.В.* Дерев’яні храми Українських Карпат. – К.: Техніка, 2007. – 168 с.
16. *Рутинський М.Й., Стецюк О.В.* Музеєзнавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
17. *Скрипник Г.* Етнографічні музеї України. – К., 1989.
18. *Слободян В.* Дерев’яна сакральна архітектура та її збереження // Збереження та порятунок сакральних пам’яток Галичини: Матеріали міжнародної наукової конференції на базі збірки сакрального мистецтва “Студіон”. Львів, 4 – 5 травня 2006 року. – Львів: Срібне Слово, 2006. – С. 79 – 83.
19. *Слободян В.* Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури. – Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1996. – Т. 4. – С. 52 – 59.
20. *Шмелев В.* Музеи под открытым небом. – Киев, 1983.
21. Волинський скансен. – 2005. – [Цит. 2008, 21 березня]. – Доступний з: < http://www.castles.com.ua/rokyni.html>
22. *Ковалевська Є.* Нашоукраїнець відкрив музей під відкритим небом (Фоторепортаж). – 2007. – [Цит. 2008, 27 березня]. – Доступний з: <http://culture.unian.net/ukr/detail/185071>
23. Музей народної архітектури і побуту в Переяславі-Хмельницькому. – 2005. – [Цит. 2008, 21 березня]. – Доступний з: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=35>
24. Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2007. – [Цит. 2008, 21 березня]. –Доступний з: <http://www.davniyhalych.if.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=9>
25. На Тернопільщині створять музей під відкритим небом: “Табір УПА “Волинь-Південь”. – Тернопіль, 2007. – [Цит. 2008, 27 березня]. – Доступний з: http://zik.com.ua/ua/news/2007/10/18/95740
26. У Роменському районі створюють музей народної архітектури та побуту просто неба. – Суми, 2008. – [Цит. 2008, 7 листопада]. – Доступний з: <state-gov.sumy.ua/2008/04/19/u_romenskomu_rajjon_ stvorjujut_muzejj_narodno_arkhtekturi_ta_pobutu_prosto_neba.html>
27. Чернівецький обласний музей народної архітектури та побуту. – 2005. – [Цит. 2008, 21 березня]. – Доступний з: <http://www.guide.cv.ua/kyltyra/muzei/muzei7.htm>

28. Ричук Ю. Живий музей. – Луцьк, 2007. – [Цит. 2008, 15 листопада]. – Доступний з: <http://prostir.museum/publications/ua?id=112>

29. Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості в селі Прелесне. – 2007. – [Цит. 2008, 15 листопада]. – Доступний з: <http://uk.wikipedia.org/wiki/ Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості в селі Прелесне/>

30. Сарненський історико-етнографічний музей. – [Цит. 2011, 21 вересня]. – Доступний з: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/rovno/22/128/2.html>

31. Церковно-етнографічний комплекс “Українське село”. – [Цит. 2011, 21 вересня]. – Доступний з: <http://etno-selo.com.ua>

32. Хутір Савки. – [Цит. 2011, 21 вересня]. – Доступний з: < http://xutir-savky.com.ua/pro-muzey >

Дмитрий Кадничанский (г. Львов)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ УКРАИНЫ В ТУРИЗМЕ НА ПРИМЕРЕ СКАНСЕНОВ

Рассматриваются вопросы сохранения деревянной архитектуры Украины. Для лучшего ее сохранения создаются музеи под открытым небом - скансен. Описываются скансен Украины. Рассматриваются проблемы, связанные с использованием музеев под открытым небом в туризме.

Ключевые слова: *скансен, музей под открытым небом, историко-культурное наследие.*

Dmytro Kadnichansky

USE OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN TOURISM: THE CASE SKANSEN

The problems of preservation of wooden architecture of Ukraine are discussed. The museums under opened air are organized for beffer preservation of the wooden architecture. The Ukrainian Museums under opened air are described and their use for tourism purposes is analized.

Key words: *Skansen, open-air museum, historic and cultural heritage.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 908:94 (477) «XVIII ст.»

Дмитро Вирський (м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ПІКІНЕРСЬКОГО ПОЛКУ

Стаття присвячена колоритному епізоду локальної історії, який мав загальнонаціональне значення (трансформація української козаччини імперськими структурами Російської імперії). Реконструйований хід подій та головні герої у справі переведення козаків Кременчуччини у пікінери. Представлені матеріали до історії Дніпровського пікінерського полку (1764-1784).

Ключові слова: *Кременчуччина, пікінери, козаки.*

Утворення Новоросійської губернії 22 березня 1764 р. продовжило забарвлені ідеями Просвітництва імперські соціальні та адміністративні експерименти російського уряду. Організована як військовий округ, губернія складалася з Нової Сербії, Новослобідського козацького поселення, Слов'яносербії, Української лінії, 13 сотень Полтавського та 2 (Кременчуцької і Власівської) Миргородського полків, а також Бахмутського повіту. Населення губернії було воєнізованим і приписаним до гусарських і пікінерських полків. На кінець 1765 р. Новоросія складалася з Єлисаветградської провінції (Чорний і Жовтий гусарські полки*[1], Єлисаветградський пікінерський полк і новопоселені слободи розкольників), Катерининської провінції (Донецький і Дніпровський пікінерські полки, державні слободи Нові й Малі Водолаги, Українська лінія, що мала 21 слободу однодвірців) і Бахмутського повіту (Бахмутський і Самарський гусарські полки, Луганський пікінерський полк, державні і поміщицькі села).

* * *

Про те як відбувалося переведення Кременчука та околиці з Гетьманщини до Новоросії та формувався Дніпровський пікінерний полк і піде мова у цій статті. Зрештою, вона генетично продовжує тему козаччини на Кременчуччині, досліджених автором у двох виданнях монографії з історії краю до 1764 р. [1-2].

Попередньо згадаємо, що специфічний реформістський курс імперської Росії прийнято пов'язувати з іменем Катерини II (1762-1796). За її правління були реорганізовані російська адміністрація та ціле суспільство, внаслідок чого, зокрема, ліквідовані були й «недогарки» української автономії. Так, уже рік заснування Новоросії, що суттєво обкраювала землі Гетьманщини та Запорізької Січі став і роком скасування гетьманства в Україні.

Відношення кременчужан до нового урядового проекту – утворення Новоросійської губернії – суттєво різнилося, причому напряму залежно від соціального статусу. Міщанські і купецькі кола, ще як з'явилися перші чутки про нову губернію, направили депутатів до С.-Петербургу з проханням про приєднання міста до неї і навіть зорганізували святкове гуляння, коли це прохання задовольнили [6, с.894-895] і 6 вересня 1764 р. Кременчук увійшов до складу Новоросійської губернії.

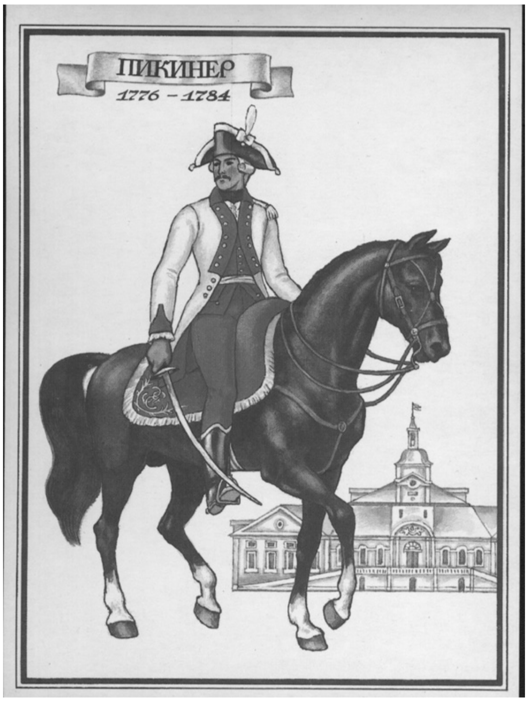
Утім, на той час не міщани з купцями, але численні козаки становили основу місцевого суспільства. Останні ж на перспективу позбавлення традиційного статусу і переведення в пікінери, себто нові поселенські війська, реагували переважно негативно*[2]. Ось і на правобережній Кременчуччині, у Новослобідському козацькому полку, що перетворювався на Єлисаветградський пікінерський полк з центром у Мішуриному Розі, в 1764 р. відбулися заворушення.

На території ж Гетьманщини «головний командир» Новоросійської губернії О.П.Мельгунов вдався до популістських методів агітації, цілком ігноруючи існуючу козацьку адміністрацію. На папері Мельгуновських маніфестів, умови пікінерської служби мали певну привабливість, як для козацьких старшин, яких прирівнювали до російських офіцерів, так і для збіднілих козаків і селян. Так, в них обіцялось, що буде «земля всякому от перваго до последняго каждому особо отмежевана и в вечно-потомственное владение утверждена. Вся земля разделяется на три звания. Первое звание – земля военных людей – никог-

*[1] Штаб-квартирою останнього і центром 1-ї роти був Крюків. Назва полку походить від кольору частин уніформи: як і Чорний гусарський та Єлісаветградський пікінерський, Жовтий гусарський полк мав білий верхній одяг (кафтани та єпанчі), а нижній одяг (камзол і штани) був жовтого кольору.

*[2] Єлецький ланд-міліцький піхотний полк: [6, с.803].

да никакого платежа не будут давать. Второе звание – государственных поселян – также каждому особо отделена и вечно во владении утверждена; по прошествии льготных лет платить по числу земли малую подать. Третье звание – помещичья, т.е. владельческая, – также каждому отделена и вечно утверждена; платить противу поселян в-полы [себто в половину – Д.В.]. Вину и соли вольная продажа. Никто никогда неволею в службу взят не будет. Те, которые в службе находится будут, всегда, когда только захочет, может получить от службы увольнение. Гусарские и пикинерские полки равно старшинство с армейскими имеют. С поселян, т.е. с посполитых, никакого денежного платежа в казну, кроме что с числа земли по 5 коп. с десятины, а более ничего ни с хлеба, ни с волов никогда не будет требовано; оные жители будут слыть государственными поселянами и никогда никому во владение отданы не будут. Кто из пустых земель населит людьми, тому та земля вечно утверждается. Кто порожнюю землю засеет лесом и окопает рвом, такая часть земли, как бы велика ни была, отдается тому в вечное владение. Кто навербует в службу в гусарский или пикинерский полк, те получат за то чины, а именно набирать за чины: за майорский 300 чел., за капитанский – 150, поручичий – 80, прапорщичий – 60, вахмистра – 30, а если на поселение, то поселян вдвое больше числом противу военных считать. Земля, определенная каждому рядовому пикинеру и поселянину – 30 дес. Военнослужащие по отставке от службы по свою смерть, также и по смерти их оставшияся жены и дети пользуются теми же преимуществами, равно как и в службе состояли, т.е. с данной им земли никогда никаких податей в казну брано не будет» [цит. за: 5, с.308-309]. Як побачимо нижче, обіцянки, зокрема, про добровільність служби та вільний вихід з пікінерії так і залишились на папері.

Обер-офіцер Дніпровського пікінерського полку. 1776-1784. Спорядження пікінера нагадувало спрощену форму гусарів. Первісно в ньому також були явно помітні українські традиції. Рядові носили високі шапки, куртки-венгерки і чакчіри-штани, прикрашені шнуром. Офіцери, крім більш строгого мундиру, відрізнялись від рядових тим, що їм не надавалося пік. У 1776 р. пікінери отримали нову уніформу, за козачим зразком у рядових (черкески, полукафтани, шаровари) та видозмінене загальноармійське – у офіцерів (білий кафтан, чакчіри, шляпа). Високі папахи були замінені чотирьокутками (на манер уланки-конфедератки). Пікінерські полки поділялись на роти, четверта частина яких складалася з піших стрільців, озброєних фузеями. Інші пікінери мали піки, шаблі і карабіни і до пішого строю пристосовані не були.

Та попри такі обіцянки-«цяцянки» набір пікінерів йшов туго. А Мельгунову ж був потрібний швидкий успіх. Адже запланований вербунок в 3 пікінерських полки мав дати 15 468 осіб [5, с.303]. Відтак, вже не церемонячись, сотенні округи Полтавського і Миргородського полків одна за одною, без жодних на те підстав, оголошувались приєднаними до нової губернії і пікінерії …за добровільної згоди населення.

Ціла історія приєднання Кременчуцької і Власівської сотень Миргородського полку до Новоросії, за викладом історика Д.Міллера [5, с.315-320], з точки зору місцевих козаків, виглядала таким чином. У 1764 р., в часи заснування нової губернії, козаки кременчуцької сотні Максим Некраса, Сила Іванов і Іван Пишний скаржились тогочасному своєму полковнику Федору Остроградському в Миргород:

«сего Августа 16 сотник Кременчугский Яков Гаврилов призвал нас и многое число товарищей наших козаков в собственный свой дом, в котором был с ним только зостаючий от его высокопревосходительства генерал-поручика Мельгунова капитан Данило Иванов, уговаривал нас, чтоб мы все обще из-под малороссийской команды удалились, а подписались бы под некоторым письменным обовязательством со всею сотнею Кременчугскою и грунтами и угодьями под ведение Новороссийской губернии, обнадеживая, яко всякому, в прибавок к имеющимся в нашем теперешнем владении грунтам, по многому числу за р. Днепром находящейся земли отведено будет к вечному владению, почему мы и купно до 60 сотнян говорили ему: ежели имеется о заверстании нас под Новороссийскую губернию Высочайший Е[я]. И[мператоского]. В[еличества]. указ, то просим нам с товарищи всей сотни козакам и прочим жителям оный объявить. Напротив че-

го сотник сказал: «только де подпишется, желаете ли быть под Новороссийской губернией, то и указ ваш объявлен будет». После чего как от нас с товарищи с многократным подтверждением объявлено было ему, сотнику, сие, что мы, будучи природные малороссияне, ни в каково другое називание от своей воли приступить не желаем, то помянутый капитан Иванов сказал ему, сотнику: «поэтому де ты, Яков Федоров, остался», напротив которой капитана речи и он, сотник, сказал: «я де и сам теперича, как вижу, проиграл», и затем сотник велел нам всем с товарищи из дому своего отходить. Будучи ж он, сотник Гаврилов, пред тем от 15 августа подписан с обовязательством быть под владением Новороссийской губернии и определен уже в пикинерский полк ротмистром, всепрележнейшим старательством своим прихотил подписаться и кременчугских старшин: атамана сотеннаго Оболонского, асаула Собецкаго, хорунжаго Гореславца, писаря Семенова, атамана походнаго Велшаного да канцеляриста Очередка и бывших атамана походного Яковлева, хорунжого Терентиева с сыном его Петром да козаков 9 чел., а прочие кременчугские сотняне, в том числе и мы, что на подговор его, сотника, не склонялись, то он, сотник, злясь и всеудобовозможными мерами стараясь, как бы сделанное им о бытии сотнянам кременчугским под объявленною губерниею обовязательство привести в безпорочное исполенение, умыслили козакам кременчугским, равно и нам, запретить в базарных коморах и вдомах никаким промыслом не торговать и прочим утеснять, склоняя к подпису, а сверх того в таково, почитать всех, кременчугских сотнян в замешательство привел, что в нынешнее самонужнейшее ко упрятанию хлеба время принуждены лишится и по разным от домов своих местам скрываться, и когда мы, нижайшие, такожде и еще 5 сотнян, не хотячи по голословному сотника обнадеживанию приступать и подписываться не пожелали, желая по жизнь нашу быть в малоросийской команде в отправлении по званиям нашим козачей службы, как и предки наши знайдовались, то он, сотник, усмотря крайнее наше нежелание и не допуская по команде нашей за то к жалобе, помянутых козаков данными на просьбу его, сотника, Ямбургскаго полка карабинерами в страх другим арестовать, посадив под великороссийский Ямбургскаго полку караул; мы же, ныжайшие, всилу ночью тайным образом з местечка убегли».

Рядовий пікінер Дніпровського пікінерного полку

Як зауважує Міллер, у кременчуцького сотника знайшлися наслідувачі. У Власівці два значкових товариша, Семен і Олександр Устимовичи, стали збирати в козаків підписи під проханням про бажання бути під Новоросійською губернією, а в с.Рублівці знайшовся такий самий «доброхот» в особі якогось Задорожного (напевно, мова йде про Мусія Задорожного, місцевого значкового товариша). Знайшлися охочі до пікінерської служби й в Келеберді і теж подали прохання про приєднання до нової губернії. Для Мельгунова цього було досить, аби оголосити Кременчуцьку і Власівську сотні відписаними від Гетьманщини і прийнятими під його команду.

«Об'ява» ця викликала серед кременчужан сильні протести. Стойчик*[1] кременчуцької сотенної канцелярії Лашко подався до Остроградського із скаргою на Гаврилова за неправильний його запис в пікінери і заявив: «призвал мене сотник и спросил: куда де хочеш записаться, не объявляя, в какую службу; то я по простоте, не ведая его намерения, сказал: «куда козаки, туда и я», а потом Гаврилов, как слышно стороною, вписал мене в пикинеры».

Лашко ходив до сотника й просив не вписувати його в пікінерський список, але сотник на те його прохання нічого не «об'явив». Відтак, висловлював свою волю козак, «а понеже как предки мои козачо служили, так и я, нижайший, с потомством своим козачо служить желаю, в помянутую ж пикинерскую службу вовся как наперед не желал, так и ныне не желаю».

*[1] Стойчики – нарочні козаки, які зі своїми кіньми утримувалися при канцеляріях Гетьманщини для потреб поштової служби.

Слідом за Лашком в полкову канцелярію з'явилося ще 60 козаків з Кременчука із скаргою на Гаврилова за те, що він неправильно показав їх бажаючими бути під Новоросійською губернією, про що вони, прохачі, ні словесно, ані письмово ніде не оголошували, а навпаки, бажають, за прикладом предків, залишатися в малоросійській службі. Гаврилов, за їх словами, «желая их к своему хотению привесть, ласкает козаков, находящихся в командирациях, сменою и другими подобными ласкательствами, а прочих, не склоняющихся на ласкательство, устрашает разными способами: так однажды, будучи в сотенной канцелярии, он убеждал некоторых и для наивящшаго их устрашения держал под караулом находящегося в Кременчуге Ямбургского карабинернаго полка, причем, созвавши плотников с топорами, приказал делать на несогласных колодки. Некоторых из челобитчиков Гаврилов теснит необыкновенными постоями, каких прежде даже при больших наездах не бывало; берет подводы «с немалым против прежняго отягощением» и по просьбам об отлучке из Кременчуга по крайним нуждам не выдает паспортов, объявляя, что если просящий в его угоду подпишется на пикинерском списке, то и паспорт ему дан будет, а нежелающих устрашает высылкой с нынешних предковских грунтов и жилей во внутрь Малыя России и чинит утеснение в забранье с поля хлеба». «И по таким устрашениям, – писали чолобитники, – и в домы нам без командира явится опасно, ибо если командира нам определено не будет, он крайне нас разорить может».

Сотняни закінчували свою чолобитну проханням про те, щоб лишили їх як і доти в козацькій службі та призначили їм нового сотника. Слідом за цією чолобитною проступило й прохання ще від 39 кременчуцьких сотнян уже на ім'я гетьмана в Генеральну Військову Канцелярію. У ньому козаки скаржилися, що Гаврилов примушує їх силою до пікінерської служби и утискує багатьох з них під караулом, так що вони змушені покинути свої домівки, жінок та дітей і по різним містам ховатись; якщо і далі їм не буде від гетьмана захисту, то вони, чолобитники, змушені будуть рятуватись від Гаврилова втечею. І так як за призначенням Гаврилова в ротмістри їм неможливо залишатись без командира, то просять призначити їм сотником старшину з Полтавського полку – військового канцеляриста Григорія Бужинського*.

*[1] Бужинський Григорій Григорович (1739 – ?) – службу розпочав 1.I.1755 р. при Полтавській полковій канцелярії, з 1759 р. – військовий канцелярист, з 1764 – військовий товариш (1769 р. направлений у військовий похід), див.: [4, с.49].

Утім, незважаючи на протести кременчуцьких сотнян, гору взяв не вони, а Гаврилов. 6 вересня 1764 р. імператриці доповіли наступне прохання від старшин Кременчуцької та Власівської сотень:

«Мы, нижеподписавшиеся малороссийских сотенных местечек старшины, выборные козаки и владельцы в тех местечках с нашими поддаными и с желающими жителями, твердо будучи уверены, что В. И. В. из матерняго милосердия всех своих верноподданых всякого звания людей в лучшее состояние и благополучную жизнь приводить за весьма себе угодное монаршеское удовольствие поставляя и в том неутомимый труд всемилостивейше соизволите брать; взирая на то, мы, верноподданые рабы В. И. В., дерзаем испросить такого же матерного призрения, чтоб нас целыми нижеозначеными местечками к Новороссийской губернии, оставя нас при прежних наших землях и угодьях, под единое право и команду соединить, чрез что совершенно мы уповаем в лучшее состояние нашу жизнь привести, и полезнее нынешнего В. И. В. и отечеству сделаться. Всемилостивейшая Государыня, мы, верноподанные В. И. В. рабы, всеподданейше просим о сем нашем прошении Высоч. милосердие и указ учинить».

Як уже повідомлялось вище, така «милість» була дана. Був підписаний і указ, отриманий в гетьманському Глухові 4 жовтня, яким наказувалося віддати Кременчук і Власівку з мешканцями (5 112 чол. [7, с.38]), землями і маєтностями, за їх бажанням, під оруду Новоросійської губернії.

Кременчук ставав ротним містом (9-ї роти) Дніпровського пікінерського полку*[1]. Шефами цього полку лічились Новоросійські губернатори, а першим полковником став Микола Одобаш. Протести ж гетьманського уряду, який доживав останні дні були проігноровані. До всього, у 1775 р. до Новоросії

*[1] Дніпровський пікінерний полк складався з наступних рот: 1) Старосанжарська; 2) Новосанжарська; 3) Білицька; 4) Кобеляцька; 5) Сокольська; 6) Кишенська (Кишеньківська); 7) Переволочанська; 8) Келебердянська; 9) Кременчуцька; 10) Власівська. Землі полку стали основою для виокремлення Кременчуцького повіту. На 1772 р. у полку лічилося 1 368 військовослужбовців; членів їх родин і приписних – 24 166 осіб (11 712 чол. та 12 454 жін.); державних поселян на полковій території – 9 687 осіб (4 832 чол. та 4 855 жін.). Разом «у відомстві» полку – 35 221 осіб (17 912 чол. та 17 309 жін.), див.: ІР НБУВ, ф. V, спр. 265, арк. 106. На 1782 р. на території полку мешкало 24 341 осіб чоловічої статі (кількість мешканців полку за поселеннями див. Додаток).

приєднали й Потоцьку та Омельницьку сотні Миргородського полку*[1].

Згодом, уся скандальна історія з пікінерією потрапить і на сторінки славнозвісної «Історії Русів»*[2], історико-політичного трактату-памфлету невідомого автора, де буде описана в гротескно-іронічному тоні [3, с.252-254]. Це текст зайвий раз засвідчив ворожість українців до імперських реформ коштом автономії України.

Для кременчужан же історія із пікінерією стала свідченням втрати козаками провідної ролі в історії краю, певного роду соціальної революції локального масштабу, коли змінюються «пани», забувається і переписується-коригується історія, а також пропонується будувати нові стосунки «з чистого листа». І як завжди за «доби змін» – «кто-то здесь, чего-то, где-то выгадал, ну а кто-то, что-то прогадал».

Джерела та література

1. Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – 436 с.
2. Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – 2-ге вид., випр., доп. – К., 2011. – 681 с.
3. История русов. – К., 1991 (препринт 1846).
4. Кривошея В.В. Кривошея І.І. Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009.
5. Миллер Д. Пикинерия// Киевская старина. – 1899. – №12. – С.301-322.
6. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.16 (1762-1765 гг.).
7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

Додаток[3]*

Відомості про населення військових поселень Дніпровського пікінерського полку на листопад 1782 року

(РДАДА, ф.16, оп.1, д.796, ч.7, арк.105-107.)

звание полков		в воинских селениях принадлежащих к тем полкам	во оных сколько: мужеска полу душ	во оных сколько: десятин земли
Днепровского пикинерного	сии селения комплектуют оной полк.	Келеберде	543	за неописанием принадлежащей к сему полку земли не известно
		Солошине	176	
		Новых Сенжарах	3880	
		Беликах	3437	
		Кобыляке и в Горишних млинах	3515	
		Старых Сенжарах	2680	
		Кременчуге	282	
		Богомоловке	373	
		Кохновке	486	
		Пещаном	423	
		Власовке	248	
		Недогарках и Бугачевке	437	
		Рублевке	531	
		Пришибе с хуторами	1790	
		Кахновке	348	
		Переволочне	328	
		Горбаневке	31	
		Кишенке	1008	
		Лучках	201	
		Ханделеевке	206	
		Соколке	2353	
		Комаровке	632	
		Лисовке	133	
		ИТОГО	24 341	

*[1] Здається, тоді їх перепідпорядкували Полтавському козацькому полку, адже територія сотень не увійшла до складу Кременчуцького повіту (принаймні ревізія 1782 р. про них не згадує), а 1785 р. Катеринославський магістрат переслав до Кременчуцького магістрату указ Сенату «про залишення частини Полтавського полку сотень Омельницької та Потоцької на малоросійських правах судочинства та рішення справ», див.: ЦДІАУК, ф. 955, оп. 2, т. І, спр. 3978.

*[2] Причому то не єдина українська «історіографічна реакція» на цю справу. Так, до однієї рукописної збірки 1780-х рр. включені й тексти указів Катерини°ІІ про включення міста Кременчука до Новоросії та про врегулювання кордонів між Малоросією та Новоросією, див.: ІР НБУВ. – 451/689с (Збірник з зібрань Софійського собору).

*[3] Документ наданий А.Пивоваром.

Дмитрий Вырский

Из Гетманщины в Новороссию: дело о пикинерии на Кременчуччине в 1764 г.

Статья посвящена колоритному эпизоду локальной истории, который имеет общенационально-е значение (трансформация украинского казачества имперскими структурами Российской империи). Реконструирован ход событий и главные герои в деле перевода казаков Кременчуччины в пикинеры. Представлены материалы к истории Днепровского пикинерского полка (1764-1784).

Ключевые слова: *Кременчуччина, пикинеры, казаки.*

Dmitry Vyrs'kyj

From Cossack Hetmanate of a Noworossiya: the case of pikiners to Kremenchuk in 1764

The paper is devoted to the colorful episode of the local history of the Kremenchuk, which is of national importance (the transformation of the Ukrainian Cossacks imperial structures of the Russian Empire). Reconstructed events and protagonists in the transfer of the Cossacks of the Kremenchuk region in pikiners. Studied materials in the history of the Dnieper pikiners Regiment (1764-1784).

Key words: *Kremenchuchchina, pikiners, Cossacks.*

УДК 94: 329.14(477.4) «1902-1905»

Андрій Хоптяр (м. Камянець-Подільський)

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ТА АГІТАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1902-1905 РР.)

У статті робиться спроба висвітлити діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів (далі ПСР, есери) на Правобережній Україні впродовж 1902-1905 роках. Стаття створена на основі архівних документів, містить дані про особливості форм та методів діяльності есерівських організацій, дає характеристику найактивніших партійних осередків та їхніх лідерів.

Ключові слова: *Партія соціалістів-революціонерів, есери, селянство, інтелігенція, пропаганда, агітація.*

Після розгрому організації "Народна Воля" та занепаду революційного народництва у 80-х, на початку 90-х рр. XIX ст. ніша радикального руху проти самодержавства залишилась не заповненою. Проте досить швидко, уже з другої половини 1890-х рр. її зайняли представники нової генерації народництва – соціалісти-революціонери. Своїм іменем есерівські організації, з одного боку, підкреслювали відмінність від прогресуючих соціал-демократів, з іншого, певною мірою, відділяли себе і від народництва, доктриною якого був терор та тероризм.

Початок XX ст. став для Партії соціалістів-революціонерів періодом бурхливого розвитку та становлення. Поряд з іншими напрямами діяльності активізувалась пропагандистська та агітаційна робота серед усіх прошарків населення. Так, агітація серед інтелігенції мала, зазвичай, хаотичний характер. Есери агітували перш за все своїх колег по роботі, друзів, знайомих в дусі своїх соціалістичних переконань, намагалися включити їх в місцеву партійну організацію. Тих, хто мав організаційний чи ораторський хист, залучали до агітаційної роботи. Есерівським контингентом серед інтелігенції, ставали, як правило, представники незаможної, різночинної інтелігенції, нижчого чиновництва, земські вчителі, студенти. Превалювання інтелігенції серед рядових членів партії, пояснювало її, часто, «аморфну» структуру та певну неорганізованість в питаннях агітації та пропаганди. Одним з прикладів організованої агітації серед інтелігенції може слугувати робота, проведена в м. Києві. У 1903 р. Київський комітет поставив мету вести пропаганду серед вчителів народних шкіл та студентства, в результаті якої в літню пору за містом було організовано два таємних зібрання вчителів, які переростали в антиурядові демонстрації.

Така активна пропаганда не могла не привернути увагу поліції, яка вже до кінця літа заарештувала більшу частину найактивніших учасників зібрань, що відчутно завадило подальшій агітаційні роботі серед інтелігенції [16, с. 98].

У травні 1903 р. з середовища народних вчителів утворився «Союз народних вчителів ПСР», який вже до кінця року мав представництва в 10 губерніях, у тому числі в Київській та Подільській. Члени союзу використовували для своєї пропаганди «курси» народних вчителів, постачали охочих літературою, а також вели досить активну агітацію серед селян.

Велась агітаційна робота і серед студентства, якому в майбутній революції відводилась одна з ключових ролей. У 1903-1904 рр. майже в кожному університеті імперії були таємні гуртки есерів. Так, наприклад в 1903 р. в м. Одесі утворилась «Студентська соціал-революційна організація Новоросійського університету», а в м. Києві діяла тісно пов'язана з нею «Група студентів-революціонерів», яка присвячувала всі свої виступи С.В.Балмашову, убивці міністра внутрішніх справ Д.С.Сіпягіна (1853-1902). У містах Київ, Житомир, Луцьк, Кам'янець-Подільський, есери розповсюджували прокламації також серед учнів старших класів, і така форма пропаганди набула широкого розмаху. Звичайно, значна частина загітованого учнівства в найближчому майбутньому вступала в есерівські організації, що суттєво підживлювало їх ряди [15, с. 45].

Розуміючи, що для успішної масової пропаганди і агітації, потрібно підготувати відповідну кількість літератури, Центральний Комітет ПСР та місцеві осередки з перших днів свого існування докладали великих зусиль для ґрунтовної підготовки та організації видавничої справи. Загалом, за 1902-1903 рр. було видано 76 різноманітних друкованих видань, загальним обсягом 697 000 примірників [16, с. 111-112]. За нашими підрахунками на Правобережжі розповсюджувалась близько 1/20 частина видань від загального обсягу. Окрім центральних періодичних видань («Революційна Росія», «Вісник Російської Революції», «Летючий Листок», «Минуле»), великі місцеві комітети також видавали свої газети і журнали, часто виготовляючи їх на гектографах. Так, у м. Києві місцевим осередком видавалися газети "Селянин" та "Добра новина". У травні-червні 1905 р. Білоцерківська організація спеціально для селян видавала «Селянську газету», розмножену на гектографі [2, арк.34].

Більша частина літератури, через брак необхідного друкарського устаткування та постійні обшуки, завозилась з закордону. Особливо це стосувалось найбільш об'ємної за кількістю аркушів літератури – книг та журналів. Література нелегально переправлялась в Росію. Шляхів «доставки» було кілька: контрабанда в подвійних стінках валіз та скринь, переправлення морем на невеликих суднах, і навіть транспортування через Північно-Льодовитий океан, північніше прокладених торговельних маршрутів. Цей спосіб був пов'язаний з великим ризиком для кораблів та екіпажу потрапити в льодову пастку, проте давав можливість перевезти одразу максимальну кількість літератури [16, с. 112-113].

У Росії друкувались в основному газети, брошури та прокламації, які можна було виготовляти з мінімальними витратами та на примітивному обладнанні. У 1902 р. у ПСР функціонували три загальнопартійних друкарні, які розташовувались у містах Пензі, Чернігові та Житомирі. Житомирська друкарня, окрім загальнопартійних видань, обслуговувала потреби у літературі комітетів Правобережжя: Київського, Волинського та Подільського. Однак, до кінця 1902 р. усі три загальнопартійні друкарні були викриті, а їх працівники заарештовані. Тому уже наступного року кількість місцевих друкарень помітно зросла. Есери перестали концентрувати усі потужності в загальнопартійних друкарнях, які було значно легше викрити і розпорошили друкарське устаткування в регіонах по комітетах. Так, у 1903 р. партія мала дві загальнопартійні друкарні та 9 локальних, дві з яких розташовувалися в м. Одесі. Діяла, хоча й недовго, друкарня і в м. Києві. Тактика розпорошення принесла свої плоди, оскільки поліції стало складніше виявляти невеликі видавництва. Деякі з них (Одеське, Катеринославське) існували по кілька років, однак навіть найбільш законспіровані видавництва все ж викривалися поліцією [16, с. 109].

Розповсюдження літератури також мало свою тактику і проводилось, в основному, двома способами: роздачею або розкиданням. Першим способом розповсюджувались журнали, газети та брошури, другим – в основному прокламації для робітників і селян. Зрідка практикувалась розсилка прокламацій поштою. Такі шляхи розповсюдження були не надто ефективними, і левова частка літератури потрапляла до рук поліції, проте більш ефективного механізму есери, як і інші революційні партії, запропонувати не могли.

Перша половина 1904 р. у житті місцевих організацій ПСР на Правобережжі протікала доволі мляво. Гуртки та організації потерпали під ударами поліції, хоча стала проглядатися тенденція повільного зростання їх чисельності. Так, навесні 1904 р. відновила роботу Житомирська група, відроджувались локальні осередки на Волині та Поділлі, зокрема в містах Луцьку та Кам'янці-Подільському. У м. Києві ж, навпаки, постійні арешти та облави не давали змоги налагодити роботу та змушували есерів переховуватись у глибокому підпіллі. У червні того ж року в м. Києві поліція викрила великий склад революційної літератури, а в липні – друкарню. Через вищезазначені причини, активність Київського комітету в цей час була незначною. Загалом, різко скоротилась агітаційна робота, особливо серед селян. Якщо в 1902-1903 рр. в кожному номері «Революційної Росії» друкувалися статті про успіхи агітації в селянському середовищі, то за 1904 р. в газеті немає жодної статті, присвяченій даній тематиці [14, с. 48].

Звичайно уся сукупність вищезазначених чинників не могли не відобразитись на пожвавленні роботи партійних осередків, які досить швидко набирали сили. Зокрема на той час на Правобережжі відновила свою діяльність «Житомирська робітнича організація», повністю відродилися Волинський та Подільський комітети ПСР. У м. Києві запрацювали нові підпільні друкарні. Всі партійні організації, в тому числі й Правобережжя, нарощували видавництво прокламацій та брошур. Кожен комітет, кожна група намагались використати в своїх інтересах навіть незначні помилки та невдачі уряду, які подавались як докази неминучої загибелі існуючого ладу. Так, Київський комітет випустив прокламацію «Робітниче слово, №1.», Волинський – «Що треба пам'ятати трудовому селянству». Центральний комітет ПСР за другу половину 1904 р. видав майже в 2 рази більше літератури ніж за зиму-весну того ж року. Велика кількість агітаційних брошур була поширена серед військовослужбовців та селян [16, с. 153].

Отже, новий підйом революційного руху призвів до посилення репресій в середовищі есерів з боку поліції. Знову були проведені чисельні арешти в містах, зокрема у м. Києві. Проте, незважаючи на протидію царського режиму, ПСР змогла до кінця 1904 р. подолати структурну кризу та зайняла вичікувальну позицію. Діяльність ПСР на Правобережжі в кінці 1904 р. характеризувалась певним затишшям, проте простежувалось зростання кількості есерівських осередків та чисельності задіяних у них людських ресурсів. В умовах наростаючої революційної ситуації будь-яка акція властей могла викликати суспільний вибух, який есери планували спрямувати в потрібне для них русло.

Російська імперія зустріла 1905 р. в тривожному очікуванні соціального вибуху. Частішали робітничі страйки, зростали революційні партії, дух революції ставав захопленням молодого покоління. Революційна напруженість у російському суспільстві досягала своєї критичної межі. Початок січня 1905 р. відзначався страйком робітників на Путилівському заводі у м.Санкт-Петербурзі, які висували не тільки економічні, але й політичні вимоги. На заклик петербурзьких комітетів більшовиків та есерів пролетаріат міста підтримав страйкуючих загальним політичним страйком, у якому незабаром взяли участь до 150 тис. осіб [17].

У цей час організатор та керівник «Зібрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга» священик Г. Гапон (1870-1906), який виступав рішучим супротивником радикальних методів боротьби, запропонував робітникам план організації мирної ходи до царя. Текст вірнопідданської петиції царю склали заздалегідь. На зборах робітників міста до петиції, під впливом революційних партій, включили поряд з економічними вимогами й політичні: передача землі селянам, скликання Установчих зборів, свобода слова, друку, робітничих союзів, припинення війни з Японією, відокремлення церкви від держави [13, с. 573]. Зранку 9 січня на вулиці С.-Петербургу вийшло більше 150 тисяч робітників з сім'ями. У місцях найбільшого скупчення робітників у центрі міста, а також біля Зимового палацу мирна демонстрація була розстріляна рушничним вогнем урядових військ, внаслідок чого за увесь день загинуло більше 1 тис. і було поранено до 2 тис. осіб.

Події «кривавої неділі» 9 січня 1905 р. сколихнули всю країну, різко зросла активність страйкового руху: у січні 1905 р., за далеко не повними офіційними даними, страйкувало понад 440 тис. робітників (з них від 30% до 60% — з політичних мотивів), а в лютому – близько 300 тис. чоловік. Загальна кількість страйкуючих у січні-лютому 1905 р. приблизно на 200 тис. чоловік перевищувала кількість учасників страйкового руху за попередні чотири роки (1901 – 1904 рр.). Зростала кількість селянських виступів [17].

Таке масове й бурхливе розгортання революційного руху сприяло зростанню револю-

ційних есерівських організацій та активізувало видавничу і пропагандистську діяльність. Так, Київській комітет мав свою законспіровану друкарню (у лютому 1905 р. вона зазнала розгрому, проте дуже швидко відновилася), гектограф та мнемограф, за допомогою яких видавались як загальнопартійні так і місцеві прокламації та відозви. Масово видавалися: програмний документ «Проект програми ПСР»; відозви до робітників («В боротьбі здобудеш ти право своє», «Доля працюючого люду»), солдат («До усіх чинів армії та флоту») і селян («Селянський рух», «Земля і Воля», «Становище російського селянства», «Щодо селянського повстання», «Браття селяни»). Основний акцент в роботі комітету робився на розширення пропаганди серед усіх верств населення, передусім, селян. З цією метою всередині Київського комітету була сформована селянська група, яка займалась виключно діяльністю серед селян [1, арк. 5-8].

Агітація проводилась як шляхом зібрань та демонстрацій, так і шляхом розповсюдження пропагандистської літератури, а також формуванням так званих «Робітничих бібліотек». До того ж запроваджувалися нові методи агітації, наприклад, «летючі гуртки». Принцип роботи «летючих гуртків» полягав у тому, що гурткові заняття серед робітників та селян проводилися за допомогою пересувного агітпункту, який рухався від села до села, охоплюючи тим самим значну територію. Створювались також і «летючі бібліотеки», які діяли за тим самим принципом. У травні 1905 р. для кращої координації дій в структурі партії була проведена реорганізація, в ході якої усі українські комітети ПСР були об'єднані під загальним крилом обласної організації, що підпорядковувалася безпосередньо ЦК ПСР. Самі організації перейшли від гурткових занять до масової агітації, почали частіше організовувати мітинги та демонстрації [12, с. 150].

У червні 1905 р. на І з'їзді «Селянського Союзу ПСР», його структуру було дещо реорганізовано, переглянуто та оптимізовано принципи агітаційної роботи серед селян. За прикладом соціалістів-революціонерів Київської губернії чітко окреслювалася тактика дій в селянському питанні. «Селянський Союз ПСР» було перейменовано на «Центральний Селянський Союз ПСР», до якого від ЦК ПСР був призначений спеціальний представник. Основним пунктом в агітаційній програмі були заклики боротьби з самодержавством, скликання Установчих Зборів, утворення демократичної республіки. Селян підбурювали до непокори, утворення бойових дружин, самовільного переділу землі, аграрного терору, закликали вступати до селянської групи Київського комітету та Селянського Союзу ПСР, який, на Київщині користувався відчутним впливом [9, с. 38]. Загалом, у Київській губернії, пропаганда серед селянства була налагоджена ще до революційних подій початку 1905 р., що дало змогу ефективно та перманентно нарощувати сили в даному напрямі. Найбільш масово пропаганда проводилась у Сквирському, Звенигородському, Канівському, Радомишльському, Чигиринському та Таращанському повітах. Поряд з зростанням Київського губернського комітету, спостерігається також тенденція розростання структури ПСР, масове утворення невеликих місцевих осередків. На Київщині місцеві організації есерів діяли майже у кожному місті та містечку. Так, влітку 1905 р. широку діяльність розгорнула Черкаська група ПСР, яка мала свій гектограф та печатку. У вересні 1905 р. лідера групи Х. Дранова заарештували, а в його квартирі поліція знайшла друкарське приладдя та есерівські прокламації. У зв'язку з арештами невдовзі група розпалась [8, арк. 111].

Особливо активно розвивались організації у містах Біла Церква, Володарка, Канів, Васильків, Сміла та інших. Так, організація в Білій Церкві нараховувала 11 членів, більшість з яких були євреями за національністю. Її лідер Ф. Бас проводив гурткові заняття, агітував місцеву інтелігенцію та селян. Організація отримувала літературу від Київського комітету, яка розповсюджувалась по навколишнім селам, охоплюючи Васильківський та Канівський повіти. У травні-червні 1905 р. організація спеціально для селянського населення видавала «Сільську газету», розмножену на гектографі [1, арк. 10]. За схожою схемою діяли й інші місцеві осередки. Основною сферою їх діяльності була пропаганда на місцях. Проте успішність пропаганди цілком залежала від наявності в організації працівника з ораторськими та організаторськими здібностями, що траплялось не так часто.

Загалом, через посилену агітацію та підбурювання селян, на Київщині в першій половині 1905 р. відбулося близько 200 масових селянських виступів, які проходили у формі, як мирних демонстрацій, так і масових заворушень. Селяни виступали за скорочення робочого дня до 8 год., збільшення зарплатні у 4 рази до 1 руб. в день замість 20-25 коп. та покращення умов праці.

З початку 1905 р., особливо з середини весни, Волинський комітет перманентно нарощував

пропагандистську діяльність, особливо серед селян. У м. Житомирі 1 квітня 1905 р. був знайдений склад літератури, загальною чисельністю 2,5 тис. примірників різноманітних брошур та прокламацій, виданих Волинським комітетом. Це був перший тривожний сигнал для поліції щодо пожвавлення пропагандистської діяльності есерів в губернії [3, арк. 58].

Незважаючи на відчутний підйом у 1905 р., агітація на Волині була поставлена на менш ґрунтовну та системну основу, порівняно з Київською губернією. Це частково пояснюється тим, що у Волинський губернії Селянський Союз мав відчутно менший вплив. Фактично він на Волині активно не діяв, лише відомі поодинокі випадки пропаганди від його імені за допомогою студентів місцевих закладів, а також заїжджих агітаторів. Попри пасивність Селянського Союзу, пропаганда серед селянства навесні-влітку 1905 р. набула значного розмаху, особливо в Житомирському, Новоград-Волинському, Овруцькому, Рівненському, Луцькому та Кременецькому повітах. Найбільш жваво також робота йшла в районах навколо великих осередків ПСР, зокрема в містах Любар, Заморовці, селах Велика Клитна Старокостянтинівського повіту, Кожушки та Киянка – Новоград-Волинського, Дедеркали – Кременецького, Немовичі та Сарни – Луцького. Активними пропагандистами у Житомирі були студенти Віктор Масюкевіч, Юда Коварський та київський міщанин Микола Ємельянов, які мали доступ до літератури та явок [5, арк. 17].

Поряд з вищеназваними прокламаціями, виданими Волинським комітетом ПСР, розповсюджувались також прокламації Центрального Комітету («17 лютого 1905г.», «Становище російського селянства», «Студентам»), Київського («Селянський рух», «Земля і Воля», «Щодо селянського повстання»), Гомельського («Царський маніфест») та Петроградського комітетів («До всіх селян»), а також видання Селянського Союзу («Не платіть податей, не давайте рекрутів»).

Незважаючи на масову агітацію в селянському середовищі, в 1905 р. селянських виступів, спровокованих есерами на Волині майже не зафіксовано. Це можна пояснити, передусім, консерватизмом волинського заможного селянства, яке значною мірою зберігало «віру в доброго царя», а в усіх своїх злиднях звинувачувало польських магнатів й уніатську церкву.

Потужним фактором, який значною мірою нівелював ефективність пропаганди та революційної діяльності есерів на Волині, була видавнича та агітаційна діяльність Почаївської лаври, що стала оплотом консерватизму в регіоні.

Окрім пропаганди серед селян у Волинській губернії, зважаючи на те, що вона була прикордонною, велась також активна пропаганда в армії. З цією метою друкувались, розмножувались та розповсюджувались прокламації «Чому у нас війна і як її позбутись», «Звідки пішла російсько-японська війна», «Російським солдатам». У липні 1905 р в Добровицькій волості Рівненського повіту поширювались брошури «Піднімайтесь солдати», що видрукувані у Рівному тиражем 350 примірників [4, арк. 76-78, 718, 750]. Пропаганду есери проводили і серед студентів та учнів гімназій. Так, в с.Дедеркалах Кременецького повіту поширювались прокламації «Студентам», приурочені до 14 червня 1905 р., звернені до учнів вчительських семінарій. За літо Волинський комітет видав велику кількість прокламацій та брошур. Серед них: «Земля і Воля», «Повідомлення про Одеські події», «Річний звіт Волинського комітету», «До залізничних робітників», «З приводу робітничого страйку», «З приводу процесу Петра Сидорчука» [11, с. 30.].

Великий внесок у виготовленні та поширенні прокламацій на Правобережжі зробив Одеський комітет ПСР. За кількістю виданих в 1905 р. прокламацій він займав одне з перших місць серед усіх комітетів Російської імперії, дещо поступаючись лише Московському та ЦК ПСР. Загалом, у 1905 р., комітетом видавалось близько 40 різноманітних прокламацій, загальним тиражем 300 тис. примірників, значна частина яких поширювалась у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Найпоширенішими серед них стали «Хитра механіка», «Падіння самодержавства», «Відозва Гапона до селян», «Подвиги царизму», «Відозва повсталих матросів броненосцю Потьомкін», а також газета «Вечірні та театральні новини». Для агітації в армії Одеською групою солдат окремо видавались «Листки для солдат». Спеціально для пропаганди серед робітників передруковувались «Робітничі листки», що видавались Катеринославським комітетом ПСР [16, с. 177-178]. Через усі ці прокламації червоною ниткою проходили заклики до бунту, повстання, знищення самодержавства, об'єднання сил міста й села: «Товарищи, революционное восстание наш лозунг. И да пребудет оно до тех Пор, пока не совершится дело революции! За работу!.» [10, с. 22].

Відчутно активізувалась діяльність есерів Подільського комітету. На початок 1905 р. у м.Кам'янці-Подільському есери вже мали бюро, члени якого «займались перевезенням нелегальної літератури» з-за кордону. Про діяльність бюро свідчили факти вилучення поліцією у липні-жовтні 1905 р. великої кількості нелегальної літератури ПСР у прикордонних селах Гринчук та Гуків – це газети «Революційна Росія» та прокламації «Нічого з нами не поробиш», «Хватило б на всіх землі, якщо б її розміряти правильно», «Ех пора б вам, браття, порозумнішати» [6, арк. 70].

Завдяки агентурній інформації було затримано нелегальну літературу у жителя м.Кам'янця-Подільського І. Рубінштейна в кількості 5539 примірників – це номери газети «Революційна Росія», брошури «По питанням програми та тактики», прокламації «Завдання майбутнього» та інші. Також у І. Рубінштейна вилучили засоби для таємного перенесення літератури. Нелегальний вантаж був перехоплений поліцією також у будинку Ш. Рофмана. У нього, крім вищезгаданої літератури, знайдено прокламації ПСР «Як дивляться соціал-революціонери на селянство» та «До робітників, товаришів» [7, арк. 12-13].

А тим часом, революція наближалась до своєї кульмінаційної точки. 10 грудня 1905 р. в Москві спалахнуло повстання пролетаріату робітничих районів. Це повстання підготували спільними зусиллями більшовики та есери, сподіваючись що воно підштовхне російське суспільство до рішучих дій – відкритої форми боротьби з режимом. Услід за Москвою, заворушення відбулися в багатьох великих містах Російської імперії. Одночасно з акціями в інших містах, есери планували виступити і в м.Києві. Київський комітет ПСР, спільно з київськими анархістами готували великий збройний виступ на 14 грудня, проте їм на заваді стало Київське охоронне відділення Міністерства внутрішніх справ. Напередодні виступу, 10 грудня поліція заарештувала під час зібрання всю верхівку Київського комітету ПСР. Загалом, протягом 10-12 грудня до в'язниці потрапили 33 впливових київських есери, що, по суті знекровило Київський комітет. Завершальним штрихом розгрому есерів у м.Києві став арешт арсеналу з бомбами та друкарні Київського комітету, до якої невдовзі завезли нове устаткування. Після таких драматичних подій, Київський комітет був, практично, знищений, тому у наступному, 1906 р., його довелось піднімати «з нуля» [2, арк. 16].

Провал повстання в Москві та в інших містах Російської імперії призвів до спаду революційної діяльності. Арешти та репресії проти діячів революційного руху серйозно підірвали всі без виключення революційні партії. На Правобережжі есерівські організації дуже сильно постраждали. Окрім розгромленої Київської організації, масові арешти пройшли в містах Житомирі, Білій Церкві. Революція в країні пішла на спад.

Загалом, у період з 1902 по 1905 рр. в структурі ПСР пройшли відчутні структурні та якісні зміни. Вона пройшла метаморфозу від підпільної змовницько-терористичної організації до партії, орієнтованої на маси і здатної очолити суспільство в разі широкомасштабної революційної боротьби. Основними напрямами діяльності есерівських організацій залишалися пропаганда й терор, за допомогою яких вони намагались впливати на суспільство. Зокрема, пропаганда і агітація впродовж даного періоду розвивались стрімкими темпами, охоплювали не лише селянство, як основну політичну опору есерів, а й інтелігенцію, пролетаріат та армію. Були також налагоджені механізми агітаційної роботи, якісно та кількісно виросли об'єми пропагандистської літератури. Цьому, безперечно, сприяла поява нових друкарень як, зокрема, в українських губерніях, так і в Російській імперії в цілому. Проте, слід зауважити, що як і в попередні роки, партія не мала повноцінної самостійної тактики та не контролювала стихійний розвиток суспільного революційного руху, немовби, «пливучи за течією» подій та перебуваючи в фарватері більш впливових революційних сил, лідерів революційного руху – соціал-демократів.

Джерела та література

1. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі- ЦДІА України), ф. 274, оп. 1, спр. 1049.
2. ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1117
3. ЦДІА України, ф. 442, оп. 855. спр. 6.
4. ЦДІА України, ф. 1335, оп. 1, спр. 295.
5. ЦДІА України, ф. 1335, оп. 1, спр. 388.
6. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХмО), ф. 228, оп. 1, спр.7244.
7. ДАХмО, ф. 281, оп 1, спр.7877.
8. Державний архів Російської Федерації, ф. 102, оп. 1906, спр. 9.
9. Революционая Россия. – 1905. – № 65.
10. Революционная Россия. – 1905. – № 69.

11. Революционная Россия. – 1905. – № 72.
12. Второй период революции 1906–1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пясковского и др.]. – М.: Издательство АН СССР,1957–1963. – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – 1957. – 1149 с.
13. Замковий П. В. Нові документи з історії революційної боротьби селян у 1905 р. / П. В. Замковий, Л. Я. Демченко // Архіви України. – 1986. – № 1. – С. 40—46.
14. Гинев В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902-1914 гг. / В. Н. Гинев. – Л.: Наука, 1983. – 335 с.
15. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. /Аркадій Зекцер. – Вінниця, 1925. – 143 с.
16. Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886-1916) / А. И. Спиридович. – Петроград: Военная Типография, 1918. – 627 с.
17. http://uk.wikipedia.org/wiki/Революція_1905-1907.

Андрей Хоптяр

Пропагандистская и агитационная деяльность Партии социалистов-революционеров на Правобережной Украине (1902-1905 гг.)

В статье предпринята попытка раскрыть деятельность организаций Партии социалистов-революционеров на Правобережной Украине в 1902-1905 гг. Статья создана на основании архивных документов, содержит данные об особенностях форм и методов деятельности эсеровских организаций, характеризует наиболее активные партийные ячейки и их лидеров.

Ключевые слова: *Партия социалистов-революционеров, эсеры, крестьянство, интеллигенция, пропаганда, агитация.*

Andriy Khoptyar

Propaganda and agitation activities of Socialist Revolutionary Party in the Ukraine (1902-1905)

This article reveals the activity of PSR organizations in Right Bank Ukraine provinces during the period of 1902-1905 years. Written on the basis of the original archival documents, the publication contains information about the features of forms and methods of SR organizations' activity, gives description of the most active cells of the party and their leaders.

Key words: *Party of socialists-revolutionaries, committee, group, intelligentsia, propaganda, agitation.*

УДК 94 (477+438) “1944-1946”

Тетяна ПРОНЬ (м. Миколаїв)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПОЛЬЩІ В ОДЕСЬКУ ОБЛАСТЬ ТА ЙОГО ІНТЕГРАЦІЯ В ЛОКАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ КРАЮ (1944-1946 РР.)

У статті розглянута проблема масового переселення українського населення з Польщі в Одеську область упродовж 1944-1946 рр., розкрито економічні, соціальні й психологічні чинники, що перешкоджали входженню переселенців у нове локальне середовище.

Ключові слова: *переселення, евакуація, міграція, переселенці, місцеве населення, інтеграція, Одеська область.*

Широкомасштабне переселення українського населення з Польщі в Українську РСР в 1944-1946 рр. посідає значне місце в літописі «малої історії» та є однією з найбільш актуальних проблем сучасних регіональних і краєзнавчих досліджень. Пожвавлений науковий та суспільний інтерес до неї, що не спадає з кінця 80-х років XX ст., уможливив повернення із забуття вагомого пласту минулого шістнадцяти областей України, сприяв доповненню цілісного образу історії українського народу.

У численній історико-краєзнавчій літературі найбільш повноцінно відтворено міграційний рух українців з Польщі на терени західних областей України, а також в Донецьку, Луганську,

Запорізьку, Миколаївську, Херсонську та Полтавську. Тематичні розвідки щодо зазначених областей здійснили М. Алфьоров, Г. Боднар, Ю. Боднарчук, О. Гаврилюк, Т. Гонтар, Р. Давидюк, Н. Данилиха, Р. Кабачій, В. Кіцак, Т. Максимчук, М. Онуфрійчук, Т. Пронь, О. Савчук, Н. Шипік, С. Ясинчак, М. Якименко. Тим часом не привернув достатньої уваги дослідників перебіг даного процесу на Одещині. Виняток складають наукова стаття В. Щетнікова [1] та фрагментарне висвітлення окремих аспектів теми в монографіях О. Буцько [2], І. Ніточки [3] й Ю. Сороки [4]. З огляду на активність цієї хвилі міграції в Одеській області (за кількістю переселених вона посідає друге місце серед південно-східних областей України і п'яте серед усіх інших адміністративних територій де розселяли українців з Польщі) та її впливу на відновлення сільськогосподарського потенціалу й демографічного складу населення краю вона потребує більш ґрунтовного аналізу і висвітлення. Необхідно лише мати на увазі, що тогочасні межі Одеської області не цілком відповідають її сучасному обрису. Окремі її райони (Врадііївський, Доманівський, Первомайський та колишній Мостовський) тепер входять до складу Миколаївської області. Із зрозумілих причин відносимо їх у даному дослідженні до Одеської області. З таких позицій спробуємо розглянути окреслену проблему.

Насамперед слід зазначити, що масове переселення українського населення з Польщі в Україну спричинили переформатування територій європейських держав на завершальному етапі Другої світової війни та підписання 9 вересня 1944 р. у місті Любліні угоди між урядом Української РСР та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території Української РСР» [5, с. 412-414]. Остання передбачала добровільне переселення українського населення (близько 700 тисяч) з чотирьох українських етнографічних районів – Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя, що остаточно відходили до складу Польщі та водночас взаємоспрямоване переселення в Польщу поляків і євреїв із західних областей України (близько мільйона), що залишалися в складі СРСР.

Треба сказати, що на початку проведення взаємної «евакуації» населення прикордонних територій керівництво Радянського Союзу й УРСР спрямовувало українців з Польщі в південні області України, щонайперше в Одеську. Це було пов'язано не лише з наявністю вільних будинків і земельних фондів у колишніх німецьких колоніях, необхідністю економічного відродження сільськогосподарського виробництва на цих землях, але й тим, що «зустрічний роз'їзд» українців і поляків у західних областях України був ускладнений повільним звільненням останніми власних осель. Польська сторона виконавців угоди не поспішала забирати своє населення. На вимогу української сторони в листопаді 1944 р. «розпочати вивозити населення» заступник Головного Уповноваженого ПКНВ капітан Станіслав Пізло відповів: «У нас маленька територія і немає можливості розселити евакуйоване населення. У місті Любліні і Перемишлі взагалі приймати не будемо, немає площі. Коли будуть вивезені українці, тоді ми вивеземо поляків» [7, арк. 23]. Тут не маємо на меті докладно пояснювати наведену мотивацію, зауважимо лише, що, зважаючи на зазначене, південний регіон України мав взяти на себе частину українського населення, що переселялося з Польщі. Східні області спершу не розглядалися радянським керівництвом як територія можливого розселення евакуйованих [7, арк. 29]. Місцевість для їх розселення визначали, виходячи з наявності житла і фондів вільної землі.

У жовтні 1944 р. обласне керівництво інформувало вищі органи влади, що область може прийняти 4000 господарств [2, с. 90]. Але ці дані були орієнтовними. Після уточнень було виявлено 7669 вільних будинків, з них придатних для житла 647 і таких, що потребують ремонту, 7062 [2, с. 92]. Та зазначена нерухомість здебільшого тільки відносно була придатною для розселення людей. За роки війни будинки без опалення й охорони настільки зруйнувалися, що їх потрібно було здебільшого відбудовувати, а не ремонтувати. Абсурд ситуації полягав у тому, що, незважаючи на численні постанови і розпорядження про забезпечення переселенців окремими будинками, насправді йшлося про далеко не тимчасове ущільнення місцевого населення.

Перш, ніж перейти до розгляду перебігу даного міграційного процесу на Одещині, звернемося до статистики. Згідно з планом прийому Одеська область мали прийняти 6850 українських родин з Польщі [8, арк. 99]. До кінця грудня 1944 р. сюди прибуло 463 родини у складі 1704 осіб [9, арк. 71]. До 1 липня 1945 р. прибуло 6810 родин у складі 24329 осіб, що складало 99,41% прийнятого плану. Тож через сім місяців область виконала план прийому переселенців – 6850 родин. Назагал у 1944-1945 рр. в область було пе-

реселено переселенців-українців – 6875 родин 24474 особи [10, с. 14] і їх організоване перевезення з Польщі в область фактично припинилося. Евакуйовані привезли з Польщі 2200 голів коней, 5631 корів, 1477 свиней, 1381 овець і кіз (всього 10689 голів), домашньої птиці 10427 шт., бджолосімей 619 вуликів, а також 2879 одиниць різного інвентарю (плугів, борін, соломорізок) та 753 гарби і підводи [8, арк. 100].

Проте, незважаючи на виконання плану прийому українців-переселенців з Польщі, до остаточного завершення міждержавної операції з переміщення населення в Україну (листопад 1946 р.) їх міжобласний рух, хоча й послабився, але не припинився. Відомо, що на 1 квітня 1946 р. було направлено в область 7911 родин у складі 28366 осіб, водночас вибуло 7231 (26266 осіб) [11, арк. 12].

Розглянемо більш докладніше. Перші залізничні потяги з евакуйованими почали надходити в Одеську область з 28 листопада 1944 р. [8, арк. 100]. Однак не всіх поселяли компактно в німецькі колонії. Вони також зазнали руйнації в роки війни. Крім того, багато будинків займали місцеві мешканці, «біженці» війни, що випадково опинилися тут, різні організації, або житло використовувалося як складські приміщення. Щодо колгоспів, то було зрозуміло, що жодний з них не міг прийняти більше 10-20 родин. Тому прибулих односельців розділяли.

Для організації прийому переселенців і контролю за їх господарсько-побутовим влаштуванням при обласному виконавчому комітеті було створено сектор розселення. У його складі працювало троє службовців. Звичайно, така невелика група людей не в змозі була ефективно керувати цим складним процесом. Жваве листування начальника сектора М. Черепахіної більше нагадувало імітацію бурхливої діяльності, ніж роботу. У звітній документації сектора залишилася велика кількість телеграм такого змісту: «Негайно розвантажуйте 66 вагонів переселенців-українців прибулих на станцію Овідіополь… 24 квітня 1945 р. Черепахіна», «Зобов'язую негайно перевезти українців зі станції Овідіополь, розвантажених 10 днів назад. Виконану роботу доповісти виконкому 5 травня 1945 р. …» [9, арк. 215-216], «Прибулі 18 вагонів станцію Мардарівка розвантажуйте негайно, відомості телеграфуйте» [9, арк. 58]. Як видно, затримки з розвантаженням вагонів та доставкою переселених на місця були поширеним явищем. Наприклад, переселенці, що прибули на станцію Мигієво в несприятливі погодні умови й були тимчасово розселені по 2-3 і більше родин в одній кімнаті, прожили так три місяці. Їх неодноразові скарги в різні інстанції не змінили становище [8, арк. 130]. Промовисто засвідчують хаос у переселенні численні телеграми про розшук вагонів із переселенцями, які мали розселятися в Одеській області, але були розвантажені в Запорізькій, Дніпропетровській чи Вінницькій областях, про відправлення назад помилково розвантажених вагонів [9, арк. 197].

Розгубившись від побаченого, мешканці с. Мячин Грубешівського повіту Люблінського воєводства, поселені у с. Богданівка Доманівського району, писали 31 січня 1945 р. М. Хрущову: «Перед евакуацією з території Польщі в Українську РСР на загальних зборах уповноважений по евакуації оголосив нам, що нас будуть групами поселяти на німецькі колонії, котрі зараз є, і призначати позички по 5000 крб. на родину на поправку знищених будинків, і що ми зорганізуємо свій колгосп… З невідомих нам причин нас вигружено не на станції Вибори, а на станції Кам'яний Міст, і розділили на 8 сіл, де розмістили по квартирах, а квартири попали як кому, декому попали без місцевих, декому разом з місцевими, так що з цього приводу ми опинилися в несподіваному для себе положенні… Нам було сказано зібрати все рухоме майно, а зараз цього майна не маємо де примістити, бо тісно. З документів наших видно, що кожний із нас залишив хату й інші будівлі, і, як говорили нам уповноважені, маємо отримати у власність хати і їх відремонтувати. На думку місцевих людей, ми живемо тут хвилею, а як прийде весна, нас перевезуть на німецькі колонії. Чи справді, як обіцяли уповноважені по евакуації, ми будемо переведені на німецькі колонії? І як буде з хатами, чи нам дадуть, чи маємо жити в чужих, бо за 5000 крб. у жодному випадку хати не купиш і не збудуєш. Коли і де видадуть позику? Що маємо робити далі: чи вступати у місцевий колгосп, чи чекати відповідь?» (стиль і орфографію оригіналу збережено – Т.П.) [11, арк. 364]. Звісно, відповіді на такі листи голова уряду УРСР не давав. Вони переадресовувалися на обласні виконавчі комітети, які подекуди вирішували питання, а почасти просто не звертали на них уваги, списуючи звернення переселенців на нерозуміння ними радянського устрою життя. Викладені переселенцями в листах до уряду факти відповідали дійсності.

Більшість переселених родин справді проживала не у власних будинках, які вони мали отримати замість залишених у Польщі, а на квартирах колгоспників чи в комунальних квартирах (кімнатах), у так званих «будинках колгоспни-

ка». Так, у Цебриківському районі 697 родин були розміщені на квартирах місцевих жителів, 315 проживали у будинках колгоспів [8, арк. 4]. У багатьох районах родини переселенців, що проживали на квартирах місцевих колгоспників, змушені були платити за проживання (грошима, молоком) або відробляти. Зокрема, переселенець Чижевський Василь відробляв за проживання Стрилецькому своїми кіньми [8, арк. 4].

Надзвичайно важко було погорільцям і пограбованим. Наприклад, родина Носель І.П., що складалася з 5 осіб, тулилася в малесенькій кімнатці без меблів й не мала заготовленого на зиму палива. У таких же умовах жили багато інших родин [9, арк. 73]. У вересні 1945 р. в ході перевірок було встановлено, що в Яновському, Біляївському, Цебриківському, Гросулівському, Овідіопольському, Роздільнянському та інших районах значна частина переселенців розміщена в непридатних для житла приміщеннях, у яких протікали дахи, не було дверей та вікон [9, арк. 73].

Важку економічну ситуацію, у якій опинилися переселенці, поглиблювали дії окремих місцевих керівників. Вони грубо порушували виконання урядових постанов про господарсько-побутове влаштування переселенців та законність щодо надання житла й землі, закріплення його в їх довічне користування, виплати компенсації, забезпечення товарами першої необхідності. Наприклад, Врадіївський райвиконком продав місцевим мешканцям 18 будинків із 58 за ціною 2-3 тис. крб. у колишній німецькій колонії с. Миколаївка, а потім нові господарі пропонували переселенцям купити їх по ціні 20-25 тисяч [8, арк. 4]. У с. Цебриково оформили передачу будинків переселенцям за завищеними цінами – 47, 54 і 75 тисяч за будинок, чим викликали у них здивування, тому змушені були скасувати своє рішення [8, арк. 102]. Голова Кримківської сільради Первомайського району разом із райфінвідділом не закріпив за переселенцем Кубель будинок, у якому він мешкав, а продав місцевому колгоспнику за 7 тисяч крб. [8, арк. 1]. Зловживань було багато: продавали переселенцям гас за завищеними цінами під виглядом «накопичення пайових коштів» (останні навіть не знали його справжньої вартості), по 5 місяців не виплачували заробітну плату різьбярам по дереву [8, арк. 7 зв.], не виділяли будматеріали переселенцям, зокрема черепицю, мотивуючи це її відсутністю на складах, що було неправдою [8, арк. 82], використовували будматеріали, призначені для переселенців на будівництві інших об'єктів. Так, голова колгоспу «Червоний виноградар» Біляївького району Леонтьєв використав матеріал для будівництва ларків і магазину, вийняв вікна і двері з будинку, закріпленого за переселенкою Близнюк К., і відремонтував колгоспну контору, а в її зруйнований будинок перевів колгоспну птахоферму [8, арк. 4]. У с. Троїцьке Біляївського району, скориставшись необізнаністю переселенців, підробили їх підписи в списках про надання мила і залишили людей без товару першої необхідності [8, арк. 4].

Аналогічних випадків було багато. Так, директор підсобного господарства Ключин самовільно виселив переселенку із закріпленого за нею по акту будинку, а земельну ділянку, що прилягала до нього, віддав своєму коменданту. Водночас дав розпорядження не видавати переселенцям хліб як покарання за невихід на роботу у вихідний день, залякував їх. Замість роз'яснювальної роботи обмежився грубістю: «не подобається, виїжджайте знову у Польщу, багато Вас понаїхало, Ви поїдете, найдуться інші» [8, арк. 4]. У с. Дмитрівка Комінтернівського району голова колгоспу Довженко прийшла в будинок переселенця Юзвика Івана і заявила: «Якого дідька ви сюди приїхали, виїжджайте назад на Волинь, нам потрібні квартири» та дала вказівку вирубати дерева на його обійсті [8, арк. 4].

Голови колгоспів вдавалися до різних методів утиску переселених: несправедливо штрафували на 50 крб. за те, що корови цих господарів заходили на незасіяне колгоспне поле, або на 650 крб. пастуха за те, що кінь загубився в степу (невдовзі кінь знайшовся, а гроші не повернули), вираховували із заробітної плати по 45-90 крб. без відома переселених на святкування Дня перемоги [8, арк. 5-7]. Звісно, переселенці раз по раз зверталися по допомогу керівників господарств (дах відремонтувати, виділити транспорт, щоб привезти лікаря, паливо чи забрати із заготконтори збіжжя, здане в обмін на квитанцію при виїзді з Польщі…), але цим лише дратували їх. Бувало, що навіть вказівки працівників райвиконкомів та райкомів надати переселеним допомогу не діяли на них. Нерідко це виливалося в нестриману поведінку керівників господарств, вживання ними нецензурної лексики та навіть рукоприкладство. Так, голова колгоспу «Червона праця» Ширяєвського району Толкаченко в нетверезому стані побив переселенця на прізвище Вітер за те, що той не дав йому власних коней, на яких працював, на вивіз колгоспного хліба [8, арк. 44]. Систематично ображав переселенців голова Саханської сільради Ширяєвського району, називав їх «польськи-

ми емігрантами», «бандерівцями» [8, арк. 5] і т.д. Загалом це поширене явище неспростовно засвідчує величезна кількість документів центральних архівів України та Державного архіву Одеської області, що наводить на думку: неприхильне ставлення до переселенців з боку місцевих керівників в окремих колгоспах було свідомим і мало корисний умисел. Своїми діями вони провокували переселенців до виїзду. Оскільки порушень в роботі очільників господарств було багато, то в разі самовільного виїзду переселенців провину можна було звернути на відсутніх, ніхто б особливо не став із цим розбиратися. Усуспільнене майно переселенців – коні, корови, підводи та сільгоспінвентар, як правило, залишалося в колгоспах, оскільки вже були оформлені документи або в них не було можливості їх забрати, чи, коли на момент виїзду худоба вже загинула, а гужовий транспорт був розбитий [8, арк. 5]. Так, 24 серпня 1945 р. начальник НКВС Гойман замість того, щоб поговорити з людьми, з'ясувати проблеми та спробувати чимось допомогти, відібрав у виїжджаючих з Цебриківського району переселенців 17 коней і передав у колгосп іншої сільради. На скаргу переселенців через два тижні коней їм повернули, але ті вже були хворі на коросту і виснажені [8, арк. 74].

Варто зазначити, що самоуправство голів колгоспів та сільрад присікалося партійними та радянськими органами влади. До цієї справи долучалися і правоохоронні органи, проте позитиву в цьому питанні не було. У більшості випадків керівникам оголошували догани, рідко коли звільняли з посад, як у разі з вищезгаданою головою колгоспу Довженко, або засуджували за фінансові махінації і розтрати. Дії таких осіб спричиняли важкі психологічні травми людям, не слугували прикладом доброзичливості для односельців. Здебільшого переселенці залишалися у новому середовищі сам на сам з хамством і байдужістю голів колгоспів. Їх психологічний стан був критичним.

Злиденне, голодне життя, митарство по закутках у чужих людей, відсутність найнеобхіднішого, важка виснажлива праця, хвороби, приниження гідності – все це викликало розпач. Не кожен міг упоратися з таким нервовим напруженням. Своєю поведінкою місцеві керівники не раз створювали прецеденти, що не тільки поглиблювали недовіру до них, але й віру переселенців у перспективи свого закріплення в новому для них соціальному середовищі та краї. На їх працю, майно, потреби особливо не зважали. Наприклад, голова Бориславської сільради Первомайського району і голова колгоспу домовилися з переселенцями про покіс сіна, пообіцявши віддати їм за роботу 10 % сіна на корм для їх власної худоби, та попри покіс ними 36 га не дотримали слова [8, арк. 7]. Випадків свавілля й утисків було багато не тільки в колгоспах, але й в радгоспах (деяка частина переселенців поселялася у цих господарствах на прохання самих керівників). Так, наприклад, директор радгоспу ім. Червоної Армії Роздільнянського району Сергіїв вселив у кімнату площею 12 кв. м, у якій проживало 5 членів родини кращого з працівників радгоспу коваля Савко, 5 робітників, що прибули з Одеси на сільгоспроботи [8, арк. 74]. Переселенці важко сприймали такі вчинки. Для місцевих керівників господарств повоєнних років був характерний низький рівень культури управління.

Безперечно, труднощі влаштування переселенців були тісно пов'язані з економічною ситуацією в країні. Надзвичайно актуальною була проблема надання переселеним житла, не гіршого за втрачене внаслідок проведеного заходу. Однак не менше, ніж економічний чинник на переселенців впливала психологічна атмосфера. Оцінювання ними нового середовища багато в чому визначалося стресом. Важливим чинником перешкоджання інтеграції в нове локальне середовище була консервативність громадської свідомості, розвиток фобій стосовно переселенців. Аналітичні звіти, що містили інформацію про настрої переселенців, характеризували відносини місцевих колгоспників і приїжджих в окремих колгоспах Одеської області як антагоністичні.

У світлі наведених прикладів про перегини в роботі місцевої влади стосовно переселених в архівних документах лише зрідка проступають моменти, які свідчать про людяність керівників колгоспних господарств та селищних рад. «Непогано влаштовані переселенці в с. Катеринівка Первомайського району, де голова сільради тов. Рокомо. Усі переселенці посіяли городи. Відчувається повсякденна турбота про них. Краща переселенка, що працювала у колгоспі, – Онух Олександра, представлена до урядової нагороди [8, арк. 74]. Подібних конкретних характеристик діяльності голів колгоспів в документах майже немає. Зазвичай все зводили до констатації стану настрою переселенців («нормальний», «добрий», «спокійний», «незадовільний»).

Уряд неодноразово критикував партійні й радянські організації Одеської області за незадовільну роботу серед переселенців, недооцінку ними «політичного значення цієї надзвичайно важливої ділянки роботи», наголошував на не-

обхідності посилення масово-політичної роботи, та це мало впливало на ситуацію. Керівництво області у свою чергу перекладало відповідальність на нижчі органи та на самих переселенців. У доповідних записках уряду воно погоджувалося з тим, що негативні факти, що раз по раз викривалися в колгоспах, свідчили про бездушне ставлення до переселенців з боку райкомівських працівників та місцевої влади, вбачало в цьому нічого вкрай негативного. На його думку, це лише давало привід для викривлення тлумачень про трудове та господарсько-побутове влаштування переселенців, пояснюючи нарікання останніх на відсутність будинків, зволікання з наданням кредиту, землею та юридичним закріпленням майна «низьким культурним рівнем цих громадян, нерозумінням ними нашого господарського укладу» [12, арк. 2].

Замість дієвої роботи щодо відшкодування населенню втрачених статків, пришвидшення будівництва і ремонту житла за рекомендацією й наполяганням уряду, місцеві активісти намагалися вплинути на свідомість переселенців посиленою масово-політичної роботою. Вони читали голодним та виснаженим фізично й морально людям лекції на теми «Революційна законність», «Комсомол в боях за Батьківщину», «Героїзм радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни», проводили збори з постановкою політичних питань, таких, як: «Про переваги колгоспного будівництва», «Про статут сільськогосподарської артілі, як основний закон колгоспного життя», «Про Сталінську Конституцію» [8, арк. 74], а також індивідуальні бесіди про максимум трудоднів для колгоспників й додаткову оплату праці за підвищення врожайності, про соціалістичне змагання в колгоспах і т. д. [9, арк. 72].

При цьому майже всі працездатні переселенці надзвичайно добросовісно працювали в колгоспах області, показували зразки дисциплінованості й стахановської праці. Рідко хто з них виробляв менше 200 трудоднів. Наприклад, переселенець колгоспу ім. Тельмана Фрунзенського району І. Грудняк у 1945 р. виробив 669 трудоднів, К. Гецько – 400, І. Лагунець із колгоспу ім. Сталіна Первомайського району – 309, І. Поляков із колгоспу ім. XVII партз'їзду Котовського району – 561 [8, арк. 7-7 зв, 76 зв.]. Подібне ставлення до роботи було характерне для більшості переселених. Особливе схвалення у місцевих селян колгоспу ім. Фрунзе Ананьївського району викликала старанність та спритність дівчини-переселенки Марії Ломанської. Під час збору врожаю вона щоденно в'язала по 700-800 снопів. Зважаючи на це, молодь колгоспу, що зазвичай стримано спілкувалася з переселенцями, прийняла її, як «стахановку колгоспних полів», у ряди ВЛКСМ [8, арк. 76 зв.]. Переселенців, що старанно працювали висували на керівні посади (110 осіб по області), відправляли на навчання.

Між тим, багато місцевих селян, що втратили свої будинки в період війни, також мріяли про «хороші людські умови» життя. Безхатченки у яких все забрали загарбники і спалили будинки, наприклад с. Новосілка (колгосп «Червоний шлях») Котовського району, тулилися по коморах («по халупах»), про які казали: «Стоїть на курячих ніжках, ось ось завалиться» [13, с. 3]. Тому, коли в травні 1945 р. вийшла постанова раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про будівництво жилих будинків колгоспників, виробничих будівель і культурно-побутових споруд» дуже зраділи. Вони схвильовано заявляли «якщо людина має тепле, затишне житло, працює ще краще, ще більше» [13, с. 3]. Тож при бажанні проблеми приїжджих могли б зрозуміти.

Однак у планах будівництва житла переселенці були на останньому місці. На колгоспних зборах ухвалювалося, що в першу чергу будуть ремонтувати житло родинам червоноармійців, потім відбудовувати зруйновані під час війни хати колгоспників, і лише потім планували розпочати будівництво хат переселенцям, які прибули з Польщі [14, с. 3]. Будівництво і ремонт житла здійснювалося дуже повільно навіть у переселенських колгоспах. Наприклад, у с. Миколаївка Врадіївського району 24 квітня 1946 р. був організований переселенський колгосп ім. 9 травня, який об'єднав 37 родин. Та голова колгоспу будівництвом не займався, не завозив виділені для будівництва матеріали [12, арк. 6.]. Переселенці ж мріяли про життя в теплі з власним дахом над головою, а впевненості, що його отримають не було.

Попри заявлену кількість будинків у колишніх німецьких колоніях, які можна було б використати для їх поселення, вони потерпали від його нестачі. Назагал в області було 17 таких населених пунктів, зокрема, 5 у Краснооknянському районі (Маринберг, Софієнталь, Тригради, Вижино, Вовчий хутір) і 12 у Гросулівському (Касель, Клейндорф, Манухіно, Плавневий, х. Озеро, Тятри, х. Оленівка, Кринівка, Савацький, х. Тихий Куток, Петрико-Ковач, Добрий Луг). Всього в них було 1182 будинки, з них 825 придатних для житла, 504, що потребували ремонту, 371 – зайнято місцевими мешканцями, переселенцями – 233, передано іншим організаціям – 241, вільних – 50 [8, арк. 109].

У вересні 1945 р. переселенці проживали в 39 колгоспах, причому 29 з них були доприселені родинами українців з Польщі на 50% і більше, 10 були на 100% переселенськими. Серед найбільш заселених переселенцями районів були Роздільнянський і Березовський. З огляду на компактне поселення переселенців у деяких німецьких колоніях і селах було утворено 10 переселенських колгоспів, зокрема, у Мостовському районі – 4, Фрунзенському – 1, Цебриківському – 2, Красноокнянському – 3 [8, арк. 66-67]. Колгоспи, які мали у своєму складі чи складалися з переселенців згідно з постановою РНК УРСР від 28 липня 1945 р. за З 1872 повністю, або частково звільнялися від обов'язкових поставок державі (зерно, соняшник, картопля, овочі, м'ясо, яйця, молоко, шерсть, шкіри) і грошових податків на 2 роки [8, арк. 55]. Це сприяло утворенню нових переселенських колгоспів. Так, було організовано ще два колгоспи – в Біляївському й Березовському районах. На 1 січня 1946 р. їх було 12, а в березні вже 13 [8, арк. 51, 43]. Більше переселенських колгоспів не створювали. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що в зв'язку з масовим самовільним виїздом з області переселених з Польщі українців в західні області України в неврожайні 1946-1947 рр. у квітні 1948 р., колгосп ім. Жданова Красноокнянського району перестав існувати як переселенський. У ньому проживало тільки 8 таких родин у складі 28 осіб [8, арк. 105].

Настрій переселенців до виїзду поволі почав змінюватися навесні 1945 р. Кардинально він змінився з початку збору врожаю. Від розчарування їх не стримували навіть переселенські колгоспи. Так, для керівництва Гросулівського району повною несподіванкою став виїзд переселенців із колгоспу Ленінфельд. У ньому проживало 87 родин переселенців і 13 місцевих, вони дружно працювали і співіснували. Колгосп був зразковим у районі. Та 5 серпня переселенці не вийшли на роботу, почали розбирати коней і готуватися в дорогу. На терміново проведених загальних зборах за присутні секретаря РКП Чибиля і голови райвиконкому Мойсеєвої, вони заявили, що голова колгоспу Семенов (не з переселенців) за освітою кухар і не знається на сільському господарстві, грубо з ними поводиться, ображає, обзиває «злими словами» (…), не повернув взяте в них насіння (88 цнт.), сіно на трудодні не видав і не дозволив косити, натомість, продав частину під приводом організації громадського харчування, яке не зробив обіцяного. Частина сіна, що залишилася, була украдена, коли голова колгоспу відправив кудись об'їзника і переселенці залишилися без корму для худоби. Семенов працював у колгоспі всього 2 місяці, але встиг звільнити бригадира і завгоспа, які були переселенцями. Образило селян і те, що голова колгоспу хліба на трудодні не видав, а коли розмололи зерно, завіз собі 2 мішки борошна [8, арк. 103]. Спроби секретаря райкому вмовити переселенців залишитися, викликали у відповідь репліки: «Ми Вам не віримо, ви все обіцяєте, а нічого не даєте, ми все одно поїдемо». Переселенці заявляли на зборах, що за 7 місяців їм не видали ні солі, ні мила, ні сірників, ні гасу. Все це їм довелося купувати чи вимінювати на базарі. З обуренням люди також говорили про зниклу з колгоспної отари вівцю переселенця Гришка, про приховання цього факту та нещирість пастуха і нереагування голови колгоспу на цей випадок, про страх за власну худобу [8, арк. 103]. Райвиконком запропонував переселенцям переїхати в іншу колонію (Касель), але ніякі доводи їх не переконали. Вони лише просили позбавити їх такого керівника. Аналогічною була ситуація в інших колгоспах.

Соціальне напруження ускладнювалося і через важкі антагоністичні відносини між переселенцями і місцевими. Останні не розуміли, чому держава проявляє більше уваги переселенцям. У Цебриківському районі, в. с. Цебриково (колгосп «Червоний прапор»), де проживали 56 родин переселенців, на зборах місцеві колгоспники заявляли: «Говорять все про переселенців, а місцевим у яких чоловіки на фронті не допомагають. За потреби переселенцям допомагають, а місцевим – ні [8, арк. 103 зв.]. Як видно, роз'яснювальна робота з місцевими мешканцями не проводилася.

У 1946-1947 рр. самовільний виїзд переселенців у західні області України з Одещини досяг небачених темпів. На 1 травня 1947 р. в області залишилося проживати тільки 909 родин [15, арк. 1-2]. Державна допомога переселенцям на тлі неврожаю була настільки незначною (на трудодні вони майже нічого не отримали, або «видали по гарбі сіна і 50 г хліба»), що вони мусили рятуватися від голоду. Розчарувавшись у колгоспній системі господарювання, виїжджали навіть ті, які отримували розрахунки на трудодні. Правління колгоспів дивувало, що деякі родини отримали по 54 відра вина і 640 кг зерна, але все рівно виїхали [12, арк. 244 зв.]. Вочевидь такий розрахунок не міг влаштувати переселених. Вони не розуміли, чому, так гірко натрудившись, мали голодувати. Вчитель-переселенець Цирк І.С. з Яновського району казав: «Я завжди думав про СРСР, що тут існує свобода слова

і життя, де думають про побут робітників і селян, допомагають їм, але насправді виявилося, що це не так. Тут треба тільки працювати і працювати, а їсти нічого…» [8, арк. 74]. Тому більшість переселенців хотіли виїхати. Основними причинами невдоволення були загальна невлаштованість, затримка позики банком, відсутність артезіанських колодязів, грубе ставлення місцевих керівників й окремі образи корінних колгоспників [8, арк. 103 зв.].

Отже, переселення українців з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю відбувалося надзвичайно складно. Незадовільне їх влаштування в колгоспах Одещини викликало масовий самовільний рух у не охоплені суцільною колективізацією західні області України. Внаслідок цього Одеська область, разом з іншими областями південного регіону України, по факту стала роз'їзною площадкою в міждержавному «обміні» населенням СРСР і Польщі. Активний зворотний рух переселенців, слабке закріплення їх в Одеській області засвідчували наявність ряду глибоких проблем економічного, соціального й психологічного характеру, що гальмували входження переселенців у локальне середовище цього краю. В умовах повоєнної руйнації переселенці суттєво впливали на соціальну структуру сільських громад, невільно створювали конкурентне середовище. Міжетнічне напруження у відносинах місцевих колгоспників і переселенців проявлялося в поведінкових і комунікативних контекстах інтеграційних процесів.

Розробка цієї проблематики може бути корисною з точки зору вивчення проблем сучасної міграції як складного соціального явища.

Джерела та література

1. *Щетніков В.* Переселення українців з Польщі в Україну за матеріалами державного архіву Одеської області / Polacy na Południowej Ukrainie XVII-XX wiek / pod red. T. Ciesielskiego, E. Czapiewskiego, A. Korytki, W. Kusznira, H. Strońskiego. – Olsztyn-Opole-Wroclaw-Odessa, 2007.
2. *Буцко О.В.* Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.
3. *Сорока Ю.М.* Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939-1950-ті роки): Монографія. – К., 2007.
4. *Ніточко І.І.* Березівський район: історія, люди, події. – Одеса, 2008.
5. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963.
6. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Zesp. 39 A4, Generalny Pełnomochnsk Rządu R.P. do spraw repatriacji, sygn. 3.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 794.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.
9. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 86.
10. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Warszawa – Kijów, 2000.
11. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ), ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 68.
12. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 241.
13. Чорноморська комуна. – 1945. – 3 червня.
14. Чорноморська комуна. – 1945. – 9 червня.
15. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 250.

Татьяна Пронь

Переселение украинского населения с Польши в Одесскую область и его интеграция в локальную среду края

В статье рассмотрена проблема массового переселения украинского населения с Польши в Одесскую область на протяжении 1944-1946 гг., раскрыто экономические, социальные и психологические факторы, препятствующие вхождению переселенцев в новую локальную среду.

Ключевые слова: *переселение, эвакуация, миграция, переселенцы, местное население, интеграция, Одесская область.*

Tetiana Pron'

The resettlement of the Ukrainian population from Poland to the Odessa region and its integration into the local area environment (1944-1946 years)

The article deals with mass migration problem of Ukrainian population in Poland in Odessa region during the 1944-1946 years, reveals the economic, social and psychological factors that prevent the entry of new immigrants in the local environment.

Key words: *relocation, evacuation, migration, migrants, the local population, integration, Odessa region.*

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

Ігор Кочергін (м. Дніпропетровськ)

ДРУГІ ТРОНЬКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

24 листопада 2011 р. на базі ДВНЗ «Національний гірничий університет» відбулися «ІІ Троньківські читання», присвячені пам'яті багатолітнього голови Національної спілки краєзнавців України, академіка НАН України, героя України Петру Тимофійовичу Тронько.

В читаннях взяли участь представники президії Національної спілки краєзнавців України, науковці з Києва, Запоріжжя і Дніпропетровська.

Читання відкрив директор Інституту гуманітарних проблем, професор В.Ю.Пушкін. Інститут гуманітарних проблем виник більше 10 років тому внаслідок тісної співпраці співробітників кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, яку очолює В.Ю.Пушкін та Національної спілки краєзнавців та її голови П.Т.Тронька. У жовтні 2011 р. рішенням Вченої Ради Національного гірничого університету цей Інститут був названий іменем П.Т.Тронька.

Перед тим як пролунали доповіді, учасники читань переглянули фільм «П.Тронько і Національний гірничий університет: долі пов'язані історією», який був спеціально підготовлений до нинішніх читань.

Серед доповідей, які пролунали на читаннях, відзначимо емоційний виступ відповідального секретаря Національної спілки краєзнавців України Р.В.Маньковської на тему «П.Т. Тронько і освітнє краєзнавство в Україні». Про вплив П.Т.Тронька на розвиток краєзнавчого руху на Придніпров'ї розказала професор Національного гірничого університету Г.К.Швидько, яка майже 20 років очолювала Дніпропетровську обласну організацію краєзнавців. Нинішній голова правління Дніпропетровської організації НСКУ І.О.Кочергін повідомив про проблеми і перспективи краєзнавства Дніпропетровщини. Змістовною була доповідь декана історичного факультету Дніпропетровського національного університету, професора С.І.Світленка про новітні історико-краєзнавчі дослідження в Дніпропетровському національному університеті імені О. Гончара.

Виконуючий обов'язки голови правління Всеукраїнського Фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О.Гончара Р.Т.Франко доповів про роль П.Т.Тронька у створенні «Фонду відтворення пам'яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара».

Старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заступник головного редактора журналу "Краєзнавство" Олег Бажан висвітлив роль Петра Тронька у відродженні друкованого органу Національної спілки краєзнавців України.

Роль академіка П.Т.Тронька у створенні Київського скансену була розкрита у повідомленні помічника ректора Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури М.С.Ходаківського.

Про внесок П.Т.Тронька у створення і розвиток Національного заповідника «Хортиця» розповіли співробітники філії Національного заповідника «Хортиця» «Кам'янська Січ» С.В.Сурченко і О.Ю.Власов.

Також в межах читань відбулась поїздка до Новомосковська з метою вивчення ситуації навколо Свято-Троїцького собору. Учасники читань відвідали славнозвісний собор та зустрілися із заступником міського голови з питань народногосподарського комплексу Новомосковська.

Олександр Гончаров (м. Київ)

"КРУГЛІ СТОЛИ" З ПРОБЛЕМ КИЄВОЗНАВСТВА

Вже другий рік поспіль з ініціативи Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України в стінах Центру позашкільної роботи "Північне сяйво" Святошинської райдержадміністрації м. Києва проводяться "круглі столи" з проблем києвознавства (перший відбувся 10 грудня 2010 р., другий – 23 грудня 2011 р.). Особливістю цих заходів є те, що вони збирають разом представників різних установ та організацій для обговорення широкого кола питань, пов'язаних із вивченням та викладанням києвознавства в закладах освіти, наукових установах, бібліотеках, архівах і музеях, формулювання наявних проблем та шляхів їх розв'язання.

У Центрі позашкільної роботи працює кабінет краєзнавства – відомий у столиці осередок накопичення, вивчення, узагальнення та пропаганди наукових знань з історичного, географічного, літературного києвознавства. Щороку тут одержують десятки консультацій педагоги, учнівська та студіююча молодь, представники громадськості. Функціонує й Святошинський музей історії – єдиний на сьогодні в Києві музейний заклад, що комплексно досліджує й наочно демонструє історичну біографію одного адміністративного столичного району. Ініціатор його створення – методист ЦПР Сергій Вакулишин, котрий також очолює Святошинський районний осередок Національної спілки краєзнавців України. Діяльність осередку одержала високу оцінку на IV з'їзді НСКУ.

Ініціюючи "круглі столи", керівництво столичної організації Спілки мало на меті поглянути на стан києвознавства в цілому, висвітлити досвід і виявити проблеми, прослідкувавши, по можливості, весь ланцюжок краєзнавчої роботи – від позашкільних закладів освіти до наукових установ. Не безпідставними виявилися також сподівання, що досвід учасників цих заходів, бачення ними нинішнього стану києвознавства, конкретні пропозиції допоможуть ще молодій міській краєзнавчій організації спланувати свою роботу на ближчу й більш далеку перспективи, розпочати конкретні кроки в її діяльності на благо розвитку краєзнавства в столиці.

Окрім представників Національної спілки краєзнавців України та її Київської міської організації, які брали участь в організації цих заходів (член президії правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Володимир Дмитрук; член правління НСКУ, голова правління КМО НСКУ, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олександр Гончаров; заступники голови правління КМО НСКУ: Сергій Вакулишин та Наталія Терес – доцент історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка; відповідальний секретар КМО НСКУ, молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України Олена Соболєва), активними учасниками дискусій за круглим столом були: Сергій Карамаш – старший науковий співробітник Державного архіву міста Києва, Світлана Бабушко – завідувач кафедрою іноземних мов Інституту туризму Федерації профспілок України та Людмила Соловей – старший викладач кафедри іноземних мов цього ж навчального закладу, Надія Голота – директор 297-ї столичної школи, Володимир Семенюк – завідувач відділу Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму (МЦДЮТ), Надія Грищенко – завідувач відділу краєзнавчої літератури та бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки м.Києва, києвознавець Василь Галайба, вчителі, аспіранти.

Концептуальним баченням розвитку києвознавства в межах загальноукраїнських краєзнавчих студій вирізнялися доповіді С. Вакулишина, котрий, зокрема, зазначив, що проблема розвитку наукового києвознавства є сьогодні актуальною не лише для вузьких спеціалістів у цій сфері, але й для широкого загалу. Нині можна зустріти непоодинокі випадки некомпетентності як з боку туристичних організацій, так і з боку засобів масової інформації у висвітленні питань історії та культури міста Києва. Ця проблема набуває особливо негативного значення з огляду на наближення чемпіонату Євро-2012, адже недостовірні і неперевірені факти потрапляють до довідкових видань, які мають формувати образ нашої держави серед іноземців. Було запропоновано залучати провідних вчених, києвознавців до рецензування рукописів науково-популярної, дидактичної, довідкової літератури

києвознавчої тематики. С. Вакулишин представив на обговорення ексклюзивні розробки для педагогів-організаторів, класних керівників, керівників факультативів, організаторів навчальної практики учнів ЗНЗ – навчальні та пошукові програми, ігрові комплекси тощо. Він також презентував зміст довідника "Київ. ХХ ст.". Авторський словник містить 130 позицій у першому блоці (події, установи, об'єкти, явища) та 275 – у другому (персоналії). Присутні висловили свої думки щодо концептуального бачення довідника. Підкреслювалось, що особливо слід акцентувати увагу на тому матеріалі, котрий не увійшов у попередні енциклопедичні довідники 80-х років минулого століття. Знайшла підтримку спрямована на покращення наукової роботи пропозиція О. Гончарова щодо більш активної популяризації наукового журналу "Краєзнавство" серед наукової та педагогічної громадськості столиці, започаткування в подальшому окремої рубрики "Києвознавство". В перспективі можна було б заснувати окреме науково-популярне видання києвознавчого спрямування. Учасники останньої зустрічі підтримали пропозицію С. Вакулишина про те, що оскільки на сьогодні не існує загального довідника про найвизначніших києвознавців, то в плани діяльності організації можна було б включити укладання такого видання, в нагоді може стати база даних, напрацьована відділом краєзнавчої літератури та бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки. В. Дмитрук проінформував присутніх про розпочату співпрацю Київської міської державної адміністрації з Інститутом історії Національної академії наук України з підготовки академічного, презентаційного та дитячого видання "Історії Києва". Проте це не виключає необхідності ґрунтовного вивчення історії районів Києва і підготовки відповідних праць. В. Галайба розповів про досвід пошукової роботи краєзнавців минулого століття, акцентував увагу на такому перспективному виді дослідження, як мікроісторія одного будинку тощо. Києвознавець також вказав на вкрай незадовільний стан охорони пам'яток у місті Києві, зокрема руйнування казармених споруд на вул. Літній.

Обговорювались також питання покращення туристично-екскурсійної роботи з молоддю. О. Гончаров зазначив, що досвід спілкування з учнями та студентами свідчить про їх недостатню обізнаність з пам'ятками столиці. Потрібно сприяти покращенню ситуації, зокрема зробити свій внесок у розробку екскурсійних маршрутів, тим більше що такий досвід мають викладачі вищих навчальних закладів, працівники закладів позашкільної роботи (МЦДЮТ та ін.) Н. Голота наголосила на важливості координації діяльності загальноосвітніх закладів та місцевих центрів дитячого туризму. Розповіла про досвід проведення для школярів середнього та старшого віку орієнтування на місцевості. Викладачі Інституту туризму ФПУ С. Бабушко та Л. Соловей поділилися досвідом роботи зі студентами, зокрема проведення виїзних практичних занять з краєзнавства, інтерактивних занять, в яких поєднується вивчення англійської мови професійного спрямування з краєзнавчою роботою. Так, наприклад, підготовка в процесі занять екскурсії-прогулянки річковим трамвайчиком по Дніпру – прекрасна нагода для вболівальників футбольних команд упродовж Євро-2012 в Україні, гостей міста та й самих мешканців Києва не лише побачити неповторну красу міста, його визначні пам'ятки, але й просто відпочити.

Розглядалися також питання, пов’язані із проблемами столичної топонімії. Зокрема було підтримано пропозицію С. Вакулишина про доцільність перейменування вулиці Щербакова на проспект І. Сікорського та ін.

Розгляд учасниками круглих столів питань сучасного стану розвитку краєзнавства в столиці засвідчило наявність значного досвіду, накопиченого у цій сфері закладами освіти, науковими установами та мистецько-культурними закладами м. Києва, окремими києвознавцями. Водночас обговорення виявило низку проблем: відсутність достатньої координації наукових, громадських та освітянських форм краєзнавства в Києві; недостатність узагальнення та поширення кращого досвіду, форм краєзнавчої роботи; відсутність системного підходу у вивченні рідного краю, що проявляється в усьому ланцюжку краєзнавчої роботи – від позашкільних закладів освіти до вищих навчальних закладів. У зв’язку з цим були ухвалені й інші конкретні пропозиції щодо покращення краєзнавчої роботи в столиці. З метою посилення співробітництва між установами і організаціями в галузі києвознавства, покращення інформованості про заходи, які проводяться у цій сфері, Київській міській організації Національної спілки краєзнавців України рекомендовано створити власний веб-сайт, який би широко висвітлював досвід краєзнавчої роботи столичних установ та організацій, розміщував методичні матеріали тощо. У сфері позашкільної роботи, шкільної та вищої освіти з метою активізації екскурсійної роботи з учнями та студентами, ознайомлення їх з історико-культурною спадщиною, пам’ятками природи тощо запропоновано розпочати розробку серії екскурсійних маршрутів. В перспективі видати путівник по Києву, по окремих районах та околицях Києва. Приділяти увагу діяльності шкільних та вузівських музеїв. Організувати конкурс на кращий громадський музей столиці. Певний досвід такої роботи було отримано в ході проведення ініційованого Національною спілкою краєзнавців України Всеукраїнського конкурсу на кращий громадський музей країни (2009 р.). У сфері вищої освіти актуальним залишається підготовка базового підручника з києвознавства для вищих навчальних закладів Києва, навчального посібника з проблем культури Києва, розробка та читання курсів з києвознавства, спецкурсів з окремих його аспектів, розробка актуальних тем бакалаврських, дипломних, магістерських та дисертаційних досліджень з проблем києвознавства, організація краєзнавчих студентських гуртків. Бажане також залучення провідних вчених, києвознавців до читання лекцій вчителям під час курсової перепідготовки на базі Київського університету імені Бориса Грінченка.

Наприкінці зустрічей учасники “круглих столів” оглянули експозицію Музею історії Святошинського району, ознайомилися зі змінними модулями щорічної виставки “Круглі дати місцевої історії”.

Проведення подібних заходів вже приносить, хоча ще й не значні, проте, конкретні результати. Вони вбачаються, передусім, у налагодженні контактів між різними установами, завдяки чому покращується інформованість про заходи і, відповідно, співробітництво в галузі києвознавства. Зокрема учасники круглого столу та члени КМО НСКУ взяли участь у Всеукраїнській науково-практичній конференції “Київ у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: національний та європейський контекст” (квітень 2011 р.), яка проводилась у стінах Київського університету імені Бориса Грінченка. Інформацію про конференцію було надруковано її організаторами в журналі “Краєзнавство”. Це також участь у “круглих столах” з проблем столичної топоніміки, які проводяться в Інституті журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Це й участь у XII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції “Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи”, яка відбулася у жовтні минулого року в Івано-Франківську. Посилюється співпраця з бібліотеками. Члени КМО НСКУ брали участь в організації Всеукраїнської конференції з бібліотечного краєзнавства, яка відбулася в Національній історичній бібліотеці (жовтень 2011 р.). З працівниками відділу краєзнавчої літератури і бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки проведено спільний захід, в ході якого учні школи-ліцею № 38 імені В. Молчанова були ознайомлені з минулорічними києвознавчими виданнями НСКУ. Бібліотеці передано 200 примірників книг, зокрема книги О.Тулуба “Київ та його давня давнина у творах народних”, монографія А.П.Коцура та О.В.Гордійчука “Становлення та діяльність Київського товариства грамотності” (1882 – 1908 рр.) та ін. Разом із тим координація наукових, громадських та освітянських форм краєзнавства в м. Києві, зусиль краєзнавчого загалу столиці є недостатньою й над цим ще потрібно багато працювати.

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Історію України ХХ ст. складають сторінки славних злетів та гірких падінь, які об'єктивно відгукуються в суспільному поступі ХХІ століття. Наслідки тоталітарної держави, що характеризувалась знищенням української незалежності, політичними репресіями серед національно свідомої частини суспільства, деформацією споконвічно виробленої землеробської ментальності українців через політику колективізації та голодомору, не можливо подолати лише утвердженням незалежності України, необхідна цілеспрямована послідовна праця відновлення національної гідності у суспільній свідомості. Без відродження історичної пам'яті, усвідомлення уроків історії цей процес не матиме позитивних зрушень.

Національна спілка краєзнавців України, історія якої віддзеркалює етапи нашої держави, спрямовує свою діяльність на дослідження маловідомих, викреслених або заборонених в тоталітарні часи проблем української історії.

Краєзнавці одні з перших з початком незалежності підняли питання про політичні репресії в Україні 1917-1980-ті рр., зініціювали на чолі з академіком НАН України П.Т. Троньком Державну програму з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», яка нараховує нині 78 томів науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", внаслідок чого виявлено за архівно-кримінальними справами СБУ понад 720 тис. жертв політичних репресій. У 1994 році Національна спілка краєзнавців виступила співзасновником науково-документального журналу "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ".

З нагоди 75-річчя "Великого терору" Національна Спілка краєзнавців України, зокрема її голова - член-кореспондент НАН України заступник директора Інституту історії України НАН України Олександр Реєнт, члени Правління НСКУ Олег Бажан, Роман Подкур, Олександр Рубльов виступили з ініціативою провести разом з Інститутом історії України НАН України та Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» наукову конференцію «Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації".

15 березня 2012 р. в приміщенні Інституту історії України НАН України зібралось більше 30 вчених, істориків, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців з Києва, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, Рівного, Чернігова, Запоріжжя, Донецька, Харкова, Одеси, АР Крим та ін., щоб обговорити свої наукові здобутки з дослідження питань «Великого терору» і виробити конкретні пропозиції щодо зазначення цього трагічного явища в пам'яткоохоронній галузі, з тим, щоб наступні покоління, віддаючи дань безвинним жертвам тоталітарного режиму ХХ ст., не припустились помилок минулого в майбутньому.

Відкрив пленарне засідання директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.А.Смолій, який підкреслив державну вагу поставленої конференцією проблеми, її роль у збереженні історичної пам'яті українського народу, відзначив необхідність співпраці науковців з працівниками галузевих державних архівів Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ України.

Про правовий доступ до архівних документів, зокрема архівно-слідчих справ жертв політичних репресій, розповіла відомий фахівець архівної справи, доктор історичних наук, радник міністра юстиції України І.Б. Матяш. Директор Галузевого державного архіву МВС України Н.І. Татусь торкнулась актуальної і малодослідженої проблеми депортації громадян в 1930-ті рр., підкресливши, що матеріали Галузевого державного архіву МВС виступають важливим джерелом у висвітленні форм та методів, механізмів та масштабів політичних репресій серед широких верств населення.

У виступі доктора історичних наук, першого заступника директора Українського інституту національної пам'яті В.В.Кривошеї аналізувались результати «польської операції» НКВС України 1937—1938 рр., наводились архівні відомості про мету та учасників сфабрикованої справи.

Начальник Галузевого державного архіву СБУ С.П. Лясковська ознайомила присутніх з міжнародними проектами СБУ з Інститутом досліджень тоталітаризму в Чехії, науковцями з Німеччини та Канади. Фахівці вивчають проблему притягнен-

ня виконавців каральних акцій НКВС до відповідальності у 1938-41 рр., намагаються дослідити людський фактор політичних репресій, розібратися, що змушувало людей брати участь у масових (каральних) акціях. Доповідач повідомила про підготовку архівом мартирологу - створення електронної бази даних на репресованих осіб за матеріалами кримінальних справ, котрі зберігаються у системі СБУ.

Дослідниця Т.В. Вронська розкрила одну із маловивчених складових політичного терору - штучну маргіналізацію членів родин "ворогів народу", підкресливши значення правових аспектів у вивченні державного терору радянської доби.

Регіональні особливості «Великого терору» розглядалися у виступах науковців з різних областей України: Олега Бажана, Романа Подкура, Олександра Рубльова з Києва, Е.П.Петровського з Одеси, В.М. Стойчева із Запоріжжя, Л.Б.Ровчак із Харкова, Н.Р.Романець із Дніпропетровська, Л.А.Копійченко із Житомира, Д.В.Омельчука із Сімферополя, О.В. Лисенко з Чернігова.

Підсумковим документом наукового зібрання стало прийняття рекомендацій конференції, що прозвучали під час обговорень: порушити питання перед МВС України та його регіональних підрозділів щодо розсекречування архівних документів, які стосуються примусових виселень громадян України у період 1920–1950-х років; створити реєстр об'єктів, які пов'язані з інфраструктурою державного терору в УРСР: в'язниць, управлінь НКВС, табірних комплексів, місць проведення страт і поховань жертв політичних репресій; використати краєзнавчий потенціал у збиранні усних свідчень громадян, які пережили і пам'ятають часи тоталітарного режиму.

Руслана Маньковська

ОГЛЯДИ ТА ІНФОРМАЦІЯ

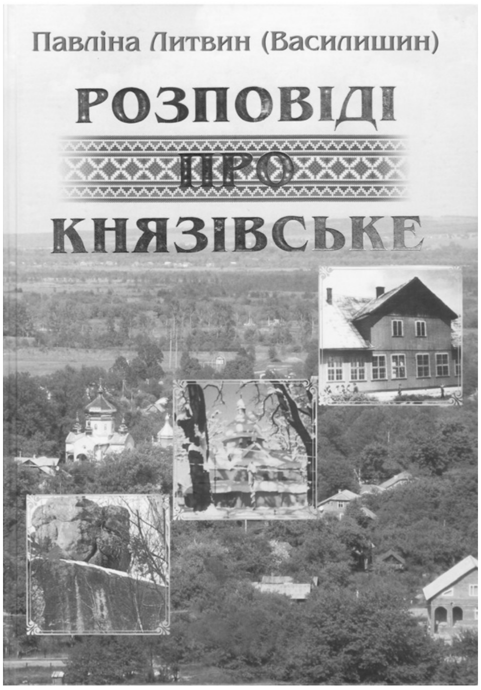
ISSN 2222-5250

Олександр Реєнт (м. Київ)

«ЖИВА ІСТОРІЯ» «КАЗКОВОГО» СЕЛА

Рец. на кн.: *Литвин П. В.* Розповіді про Князівське. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2011. – 484 с.

Історичному краєзнавству належить визначальна роль у відродженні духовності українського народу, формуванні національної самосвідомості, заповненні білих плям в історії, збереженні культурно-історичних надбань. У зв’язку із цим пріоритетним напрямком краєзнавчої роботи є доповнення і переосмислення історії українських міст і сіл, упровадження отриманої інформації в різні інтернет-енциклопедії, регіональні туристично-краєзнавчі інтернет-портали, і, звичайно, фундаментальні друковані праці на кшталт створеної у радянські часи «Історії міст і сіл Української РСР» та започаткованого всеукраїнського багатотомного історико-краєзнавчого видання «Міста і села України».

Вихід у світ книги Литвин Павліни Василівни «Розповіді про Князівське» є, без сумніву, важливою подією у розвитку сучасного краєзнавства. Авторка здійснила цікавий і водночас неординарний виклад історії села Князівське Рожнятівського району Івано-Франківської області. В основу джерельної бази праці закладена усна історія жителів населеного пункту, однак значне місце посідають також й архівні матеріали. У комплексі це забезпечило ґрунтовність та наукову достовірність викладених історичних фактів і подій.

За своєю сутністю праця Литвин П. В. є аматорським краєзнавчим дослідженням, але це ні в якому разі не применшує її наукове і соціокультурне значення. Перше, що приваблює у цій книзі, - це вдала й оригінальна структура викладу матеріалу. Завдяки ній Павліні Василівні вдалося розкрити аспекти, пов’язані з географічними розташуванням населеного пункту, важливими подіями його історичного розвитку, розповісти про видатних земляків. Прагнення авторки подати історію рідного краю через долі і повсякдення його жителів, безперечно, заслуговує на схвалення. В уяві читача постають цікаві картини із життя Князівського XIX−XXI ст., особливе захоплення викликають розповіді односельчан про події і процеси епохального характеру, як-то періоди світових воєн, повоєнного облаштування села, колективізації тощо.

Переходячи від загальної до більш конкретизованої характеристики рецензованої праці, вважаємо доцільним відмітити гарну літературну обробку та логічність викладу матеріалу. «Розповіді про Князівське» є свого роду прикладом того як слід оперувати джерелами усного характеру, писати на основі них краєзнавчі роботи.

Загалом робота складається із 15 тематичних розділів, кожен із яких по-своєму цікавий та цінний. Найбільш хотілося б відзначити тематичні блоки, у яких висвітлено історію пам’яток духовної і матеріальної культури Князівського, визначено їхню мистецьку цінність. За розповідями сучасників відтворено історії сільських млинів, характер роботи на цих господарських спорудах. Важливе місце посідає дослідження долі мельників та людей, що мешкали поблизу них.

Цікавими є розділи про фільварки та господарське життя села. Подані авторкою спогади і розповіді дозволяють істотно розширити наукові знання щодо особливостей становища українського селянства Західної України напередодні та після реформи 1848 р. Варто відзначити подані описи специфіки роботи у фільварку, розкриті причини та перебіг сезонних заробітків жителів Князівського у віддалених краях, тощо. Разом із описом господарського життя села, на наш погляд, Павліні Василівні вдалося, у певній мірі, розкрити внутрішній світ та психологію жителів Князівського, показати особливості інтегрованості представників національних меншин до сільської общини.

Позитивної оцінки заслуговує те, що на рівні мікроісторії пояснено та проілюстровано долями окремих людей причини і перебіг поширеного наприкінці XIX – поч. XX ст. такого соціального явища в Західній Україні як еміграція.

На увагу як пересічного читача, так і професійного історика заслуговують розповіді про історію села та його мешканців у роки Першої світової війни. Завдяки зафіксованим на сторінках книги Литвин П. В. спогадам односельчан розкриваються такі вартісні історичні аспекти як відображення у свідомості простого люду образу ворога періоду Великої війни, процесу національного будівництва у Західній Україні 1918–1921 рр., полонізації краю міжвоєнного періоду.

Не оминула увагою Павліна Василівна і розвиток освіти в Князівському. Досить повно відображено специфіку шкільної освіти періоду австрійського та польського панування, радянської та сучасної доби, висвітлені сторінки із життя окремих вчительських родин.

У цілому ж, поринаючи у світ села Князівського, складається враження, що ніхто у книзі П.В. Литвин не був обділений увагою. Управителі села, вчителі та вихователі дитячих садків, священнослужителі, медики, фермери та пасічники завдяки старанням краєзнавця вписані у літопис рідного краю.

Варто також відзначити, що у книзі широко використаний матеріал із приватних фотоархівів мешканців Князівського, чудовим доповненням авторського тексту є використання уривків із поезії земляків. Власне, до цієї фундаментальної краєзнавчої роботи із історії села Князівського є лише одне зауваження. Чому авторка у післямові обмежила коло читацької аудиторії лише жителями Князівського? На наше переконання, праця була б цікавою і пізнавальною для широкого кола краєзнавців, науковців та всіх, хто цікавиться «живою» історією, історією повсякденності. «Розповіді про Князівське» є гарним прикладом того, як не тільки провести ґрунтовну краєзнавчу дослідницьку роботу, але й мобілізувати до створення рецензованої праці значну кількість зацікавлених історією рідного краю людей. В умовах коли гостро стоїть проблема фінансування краєзнавства, музейної справи, охорони пам'яток історії та культури Литвин П. В. знайшла підтримку серед небайдужих підприємців-меценатів, які профінансували добротне поліграфічне виконання книги.

Вцілому ж рецензована книга є самостійним краєзнавчим дослідженням, у якому у повній мірі розкрито основні віхи з історії села та його жителів. Вперше Литвин Павліні Василівні вдалося створити такого рівня дослідження з історії, задавалося б на перший погляд, типового села. Практичне значення праці полягає навіть не у тому, щоб передати накопиченні знання про історію рідного краю наступним поколінням земляків, воно, на наше переконання, може слугувати стимулом до розгортання краєзнавчого руху на місцях і створення подібних праць із кожного окремого населеного пункту.

Ольга Кархут (м. Київ)

ВІДРОДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКИХ СВЯТИНЬ

Рец. на кн.: *Чабайовська М.І.* Відродження християнських святинь / М.І.Чабайовська // Історико-культурний нарис. Вид. друге, доповнене. – К.: Світ успіху, 2011. – 160 с.

Під такою назвою у київському видавництві «Світ успіху» вийшла книга доцента кафедри мови та методики викладання в початковій школі НПУ імені Н.П. Драгоманова Чабайовської М. І. – історико-культурний нарис про спорудження церкви Святого Архістратига Михаїла у селі Хоростець Козівського району на Тернопільщині [11].

У ній, суголосно із завданнями, які поставив перед суспільством V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України, висвітлено проблему, актуальну для церковного краєзнавства, – відродження духовних святинь України, зокрема, розкрито роль церкви у становленні України як незалежної держави та в духовному житті суспільства.

«Українські церкви, храми й собори – нерідко пам'ятки XVI - XVIII століть, – на жаль, невиправдано забуті та кинуті напризволяще. Їх варто описати, взяти під охорону, потурбуватися про їх реставрацію», – зазначив заступник голови та член Правління і Президії НСКУ Богдан Іванович Андрусишин, доктор історичних наук, професор, академік, проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних ін-

ститутів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [5].

Це видання приурочене 20-ій річниці незалежності Української держави та освяченню нового храму у селі Хоростець. Воно засвідчує силу духу та неперервність історичної долі українців різних поколінь, які впродовж буремних століть зберегли свою віру, рідну мову, багатий духовний світ. Ми піднялися з колін, відроджуємося. Відроджуються наші святині – церкви.

«З проголошенням незалежності України почався процес державотворення. Виникає питання: чи можна без церкви створити державу? Відповідь однозначна: ні. Історія свідчить, що всі держави мали в своїй основі духовні цінності, свою національну ідею, свою мову. Носієм цих цінностей є національна церква», – вказує автор у «Передмові» [11, 6].

Наша Україна пережила важкі випробування впродовж століть національного і духовного поневолення, особливо за 70 років існування СРСР – комуно-більшовицької держави, в якій за віру в Бога переслідували, ходити до церкви було заборонено, а самі храми Божі руйнувалися, закривалися або перетворювалися в складські приміщення, клуби, музеї, архіви. Проте навіть у ті важкі часи батьки привчали своїх дітей вірити в Бога. Бо віра – це той камінь, на якому людина будує свою свідомість. Віра є джерелом героїзму, посвяти, відваги. Віра базується на надії й уповanні на Бога, а також на любові до Нього, до Його церкви, до ближнього, до Батьківщини.

"Ми, діти, учні Хоростецької восьмирічної школи, таємно, окружними дорогами ходили до церкви. На Великодні свята виводили гаївки на церковному подвір'ї. Усі роки в селі під час Різдвяних свят ходив вертеп, у родинах колядували, щедрували, засівали на Старий Новий рік. Удома розповідали нам про зміст таких свят, як Різдво Христове, Пасха Господня, Свята Трійця та інші. Ми читали Біблію, молитвенники, збірники колядок та іншу духовну літературу, видану ще за часів панської Польщі", – згадує Марія Іванівна [11, 5-6].

Зараз важко уявити, як би ми, українці, жили без церкви, без рідної мови, без української пісні. Завдяки геніальним предкам українська земля протягом багатьох століть прикрашалася чудовими культовими пам'ятками – Божими Храмами, які милували око дідам і прадідам, були осередком духовної культури, народної моралі, Божого слова. Кожна місцевість мала свої архітектурні особливості і традиції.

Книга структурована і складається з дванадцяти окремих розділів. У ній знаходимо цікаву інформацію про те, що у Хоростці була збудована дерев'яна церква, покрита ґонтом, і дзвіниця – унікальні шедеври, свідчення таланту нашого народу. На жаль, під час Першої світової війни вони згоріли. У 1922 році односельчани звели нову, але теж дерев'яну церкву-каплицю як тимчасову, щоб з часом збудувати більш добротну, муровану.

Протягом 1935-1939 років громада села випалила у цегельні, що належала церкві, 90 тисяч штук цегли. Закупили 200 центнерів вапна. Та їхнім намірам завадили події Другої світової війни – німецькі війська забрали заготовлені будматеріали для військових потреб. Тому аж до 2003 року з певними перервами Богослужіння здійснювалися у старій церкві, правда, дбайливо доглянутій членами церковного братства [12].

Добрими пастирями у Хоростці були священики: Зарецький, Кутний, Олійник, Бородайко, Гончарук, Цаплюк, Борейко, Євген Бойко, нині декан Козівського деканату, та інші, які сіяли в душах людей слово Боже, сприяли формуванню національної свідомості українського народу, намагалися зберегти національну культурну спадщину. Серед них чільне місце належить світлої пам'яті ісповіднику віри о. Павлу Олійнику. Більше про нього і його душпастирську діяльність можна дізнатися із книжки уродженця села Хоростець академіка з Києва Богдана Івановича Андрусишина «Отець Олійник. Зошити». – К., 1995. – 191 с. У грудні 1996 році на нашу парафію прийшов священик Петро Литвинів, який і до сьогодні є настоятелем храму Святого Архістратига Михаїла.

Особливу ревність у служінні Святому храмові виявили Бутрин Іван, подружжя Іван та Анастасія

Андрусишин, Наконечний Микола, Коцур Іван, Руда Марія, Штокало Іван, Штокало Федір, Рудий Йосип, Луців Зеновій (скарбник), Наконечний Зеновій (скарбник) та інші.

Незмінним головою церковного комітету впродовж двадцяти років громада села обирала Андрусишина Івана Петровича.У селі давно існував церковний хор. Його керівниками були дяки: із Августівки – п. Нестерович, з Великої Плавучої – п. Дикий, пізніше – уродженець нашого села, викладач Зборівської музичної школи Андрусишин Володимир, який багато зусиль доклав для професійного зростання хору. У даний час хором керує дяк Мирон Футорський із Августівки.

У хорі співають: Марія Березюк, Олександра Кархут, Віра Ткачук, Марія Андрусишин, Любомира і Володимир Ваники, Галина Андрусишин, Марія Кренціль, Михайлина Адамик, Анастасія Стецюк, Марія Цюкало, Ірина Андрусишин, Марія і Олег Стукало, Михайлина Руда, Ганна Штокало, Володимир Кругляк, Богдан Макогін, Володимир Рудий, Ярослав Наконечний, Володимир Мельник – читець храму.

Саме нинішнім поколінням Боже Провидіння дозволило втілити мрію про нову церкву. Будівництво велося майже 15 років. У 1995 році у часи душпастирювання на парафії о. Євгена Бойка під керівництвом голови церковного комітету Андрусишина Івана Петровича з ініціативи старшого брата і старшої сестри – подружжя Андрусишина Івана Михайловича та Анастасії Федорівни – громада села розпочала спорудження нового храму. Із Божого благословення у 2009 році храм збудовано і зроблено його зовнішнє та внутрішнє оздоблення. 7 квітня 2010 року Божого, на свято Благовіщення Пресвятої Богородиці, відбулася довгоочікувана подія – освячення новозбудованого храму. На велике торжество прибув архиєрей Тернопільсько-Зборівський Василій Семенюк, декан Євген Бойко, більше десяти священиків Козівського деканату, семінаристи Тернопільської духовної семінарії імені патріарха Йосипа Сліпого.

Церква Святого Архістратига Михаїла – це творіння людських рук на славу Божу, яке зводили всі разом, цеглина за цеглиною.Будівництво велося за спонсорські кошти згідно складеного проекту і кошторису. За кожним видом виконаних робіт стояла важка, жертовна, безкорислива праця насамперед Андрусишина Івана Петровича, голови церковного комітету, і усієї громади та священиків, які були тут на парафії.

Багато зусиль приклали також до будівництва Святого храму члени церковного братства Андрусишин Іван Михайлович, Макогін Данило Павлович, Піддубний Тарас Іванович та інші.

Прикрашенням храму відає Наконечна Ганна Томівна, старша сестриця. Їй допомагають сестриці церкви – Поперечна Марія Миколаївна, Гупало Ольга Михайлівна, Дудар Світлана Миколаївна, Андрусишин Марія Іллівна, Андрусишин Світлана Богданівна.

Односельчани кажуть: «Нічого на будівництві церкви не робилося без Андрусишина Івана Петровича: від першого забитого палика при розбивці фундамента, від камінчика – до хреста на куполі і до кінця. Якби не він, то церква не була б збудована». І це правда!

Церква протягом віків була і є джерелом та хранителькою культурно-релігійних традицій нашого народу, осередком національної ідентичності, духовної самобутності українців.

Відзначення 500-річчя першої писемної згадки про село відбулося уже в новозбудованому храмі 2003 року Божого. Церква тісно співпрацює з місцевою школою. Напередодні початку кожного навчального року учні та вчителі ідуть до сповіді. Гарними щорічними традиціями церкви є: перше причастя, здійснення обрядів вінчання та хрещення, святкування Різдва Христового – Свят-вечір, різдвяні колядування та щедрування, вертеп; освячення води у День Богоявлення Господнього, окроплення йорданською водою осель; світле Христове воскресіння – освячення пасок, гаївка; відправлення «маївок»; освячення квітів на Зелені свята; яблук, маку та інших овочів і фруктів на Спаса; походи на прощу до чудотворної ікони Зарваницької Матері Божої тощо.

Підсилюються у книжці окремі факти, події, пов'язані з церквою, цитуванням праць інших авторів, зокрема, уродженця села, академіка Андрусишина Богдана Івановича, – «Хоростець – значить сонячний» [1]; «Церковний дзвін зі сну нас будить» [2].

Зійшла зоря, вставайте люди,
Бог посилає свято нам,
Церковний дзвін зі сну нас будить
І кличе нас у Божий храм

(З церковної пісні)

Обов'язок кожного – пам'ятати померлих, доглядати їх могили. Свято бережуть хоростчани пам'ять про загиблих за волю України одно-

сельчан. На цвинтарі, недалеко від церкви, висипали високу могилу. Кожного року тут відправляються панахиди за полеглими героями, відзначають День незалежності нашої держави.

Книга дихає любов'ю автора до своєї малої батьківщини, тої, де народилася, де виросла, яка дала їй крила для польоту.

Пісня про Хоростець

Бачу здалеку стару смереку я за селом,
Чую далекий клекіт лелечий я над гніздом.
Тут, у долині, мов на картині, моє село, –
Найкраще в світі і найдорожче серцю моєму село.

Приспів
Хоростець, Хоростець, Хоростець мій –
Моє село кохане!
Хоростець, Хоростець, Хоростець мій –
Серцю моєму жаданий!

Квітне садами, пахне медами моя земля,
Щедра піснями, славна ділами доля твоя.
Вірить у щастя, у кращу долю моє село, –
Найкраще в світі і найдорожче серцю моєму село.
(Записано від учасників хору села)

«Ми всі розуміємо, що не буває державності без духовності. Зараз у нашій країні поширюється пияцтво, наркоманія, розпуста, розвалюються сім'ї, триває гонитва за багатством, панує злоба, жадібність, заздрість, жорстокість, ненависть, – відзначає Чабайовська М.І. – Бо, на жаль, не всі батьки і матері водять своїх дітей до Ісуса Христа, до його церкви. Дуже важливо навчити їх християнської духовності й християнської етики ще в дошкільному віці та за шкільною партою. Христос казав: «Дозволяйте дітям приходити до Мене і не забороняйте їм, бо таких є царство Боже» (Марко,10:13-16).

Щоб ми і справді, як молимося у Святій Літургії, «побачили світло істинне, прийняли Духа небесного і знайшли віру істинну», нам потрібна постійна молитва до Господа Бога, піст, читання Святого Письма, участь у Богослужіннях, сповідь, причастя. Це й буде цілющим дотиком Ісуса Христа до наших сердець.

Однією з найголовніших християнських чеснот є чеснота побожності, бо саме вона породжує внутрішню силу для боротьби зі злом. Заглянемо у дзеркало грішної душі і побачимо там гордість, скупість, заздрість, гнів, обжерливість, лінь. А дзеркало праведної душі відображає любов до закону Божого, співчуття, милосердя, суворість, милостиню, піст.

Поки людина не навернеться до Бога, не віднайде своєї дороги до церкви, не пануватиме в її душі Божий мир» [11, 6].

За видання книги «Відродження християнських святинь» автору Чабайовській Марії Іванівні присвоєно звання «Кращий освітянин 2009 року», вона лауреат відзнаки «Народ мій завжди буде» [6].

Джерела та література

1. Андрусишин Б. І. Хоростець – значить сонячний. – Голос України. – 2003. – 16 жовтня. – № 195 (3195).
2. Андрусишин Б. І. Церковний дзвін зі сну нас будить // Бережанська земля / Історико-мемуарний збірник. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – Т. 2. – С. 851-852.
3. Барна В. А. Козівщина / Краєзнавчо-туристичний путівник. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2010. – 296с.: іл.
4. Білозьорова Г. Б. Професор Богдан Іванович Андрусишин. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 89: фотогр.
5. Кух Л. Кожен учитель – це вже краєзнавець. – Освіта. – 2012. – 1- 8 лютого.
6. Кращі освітяни 2009 року. – Освіта. – № 1-2. – 30 грудня 2009 р. - 6 січня 2010 р.
7. О.Павло Олійник. Зошити. Мемуари. Щоденники / Передмова, коментарі, упорядкування Андрусишина Б. І. – К., 1995. – 191с.
8. Освітні заклади Козівщини. – Тернопіль: Новий колір, 2009. – С. 95.
9. Савчук В. Хоростець // Бережанська земля / Історико-мемуарний збірник. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – Т. 2. – С. 836-843.
10. Чабайовська М.І. Відродження християнських святинь / М.І.Чабайовська // Історико-культурний нарис. – К.: Дієз-продукт, 2010. – 148 с.
11. Чабайовська М.І. Відродження християнських святинь / М.І.Чабайовська // Історико-культурний нарис. Вид. друге, доповнене. – К.: Світ успіху, 2011. – 160 с.
12. Штокало-Пархомчук Я. Моє село і односельчани // Бережанська земля / Історико-мемуарний збірник. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – Т. 2. – С. 843-851.

Тамара Демченко, Олександр Тарасенко (м. Чернігів)

ДО СКАРБНИЦІ ЦЕРКОВНОГО КРАЄЗНАВСТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ

Рец. на кн.: *Устименко В.* Зведи свій храм: З історії Свято-Покровського трипрестольного храму с. Жукля на Чернігівщині. – К.: Вид-во «Академпрес», 2011. – 240 с.: іл.

Нова книга знаного в Україні краєзнавця Василя Устименка, лауреата премій імені М. Коцюбинського та Д. Яворницького продовжує започатковану раніше ним тему історії рідного села й водночас піднімає пласт практично не висвітлених проблем, в основі яких з'ясування впливу православного християнства на віруючих через всебічну характеристику церкви, що постала волею місцевого дідича, але за найактивнішої участі селян у с. Жукля на Чернігівщині. Ця провідна тема розкривається Автором у багаторівневому плані: екскурс у минуле села та родини Комстадіусів, розповідь про обставини закладання храму та його будівництво, історія священиків Покровської церкви, боротьби з нею (дійсно складається враження, що в не такі вже далекі роки більшовицького безбожництва з нею боролися, як із живою істотою), обставини, що сприяли відродженню храму за доби «перебудови», спроба аналізу моральної, консолідуючої та духовно-культурної ролі божого храму у повсякденному житті сільської громади. У книзі вміщені цікаві біографічні нариси про ініціаторів і активістів тривалого процесу відродження жуклянської парафії. Іншими словами, книжка адресована читачам з найрізноматнішими уподобаннями: кожний знайде для себе щось цікаве. І це перша позитивна риса рецензованої роботи.

З наукової точки зору варто виокремити декілька суттєвих моментів дослідження В. Устименка. Воно побудоване на значній джерельній базі, що в сукупності з краєзнавчою літературою дозволило Автору простежити основні віхи становлення та розвитку парафії. Оскільки розповідь у книзі стосується передовсім перлини української сільської храмової архітектури – церкви на честь Покрови Богородиці у с. Жукля, природно, що основна маса матеріалу висвітлює історію цього храму з початку XX ст. і до сьогодення. Варте всіляких похвал оприлюднення Автором цілої низки різноманітних джерел, як-от: листи, церковні та клірові відомості Покровської парафії, справа з будівельно-архітектурними розрахунками та кресленнями, на основі яких споруджувалася Покровська кам'яна церква, навіть передрукований уривок з дореволюційного часопису про «Торжество основания нового храма в с. Жукля», що містить цікаві подробиці столітньої давнини, перечитується з великим інтересом. Так само цінним у книзі є опис понад сімдесяти ікон із с. Жуклі, деякі з них представлені в якісних кольорових світлинах.

Варто нагадати, що в радянській краєзнавчій літературі можна зустріти імена представників класового ворога трудящого люду, його гнобителів, і в той же час абсолютне замовчування імен тих дідичів, хто прислужився розвитку місцевої громади. Аналізуючи ж рецензоване видання слід відзначити, що Автор не обійшов увагою постать Миколи Миколайовича Комстадіуса – ключової фігури в історії зведення Свято-Покровського храму в с. Жукля. Ця обставина дає підставу твердити, що поширені, а для багатьох аксіоматичні, твердження про непримиримість класових інтересів «низів» і «верхів» не завжди відповідали дійсності. У сільських мешканців Жуклі – типового села північної частини Чернігово-Сіверщини – і начальника конвою Його Імператорської Величності Миколи II генерал-майора М. Комстадіуса (1866 – 1917) таки знайшлися точки дотику і спільні інтереси – будівництво церкви. Після того, як у 1910 р. згоріло приміщення сільського храму, М. Комстадіус вирішив збудувати «на цьому святому місці такий храм, що на теренах Малоросії ніхто ще не бачив. Привезу в село найкращих майстрів-храмотворців. А ви всі допоможете», – заявив він нібито селянам [с. 36]. Звичайно, ці слова можна потрактувати як своєрідний пропагандистський штамп монархічної доби. Але й сьогодні опитані В. Устименком старожили села в один голос твердять про дбайливість і щиру турботу петербурзького царедворця, виявлені як до спорудження храму, так і до його будівників. Автор дуже доречно використав можливості методу усної історії для з'ясування питання, яке не відбилося у жодних документах. Виявилося, що на підсобних роботах по будівництву церк-

ви працювало майже все село, і жуклянці старшого віку й тепер пам'ятають і пишаються тим, що їхні дідусі й бабусі доклали й своїх рук до богоугодної справи [с. 73–74]. Усна історія села наповнена легендами про будівництво храму, їх залюбки переповідає Автор. Впадає у вічі, що в них позитивно оцінюється роль М. Комстадіуса, багато гарних слів збереглося в пам'яті вдячних нащадків і про безпосередніх будівників. І знову ж таки, всупереч міфам радянської доби, виявляється, що автором архітектурного задуму храму став представник правлячої російської династії – великий князь Петро Миколайович Романов (1864 – 1931). Утілив у життя проект молодий на той час архітектор, випускник, згодом професор і навіть один час ректор столичної Академії мистецтв Андрій Євгенович Бєлогруд (1875 – 1933) [с. 76]. Цих творчих особистостей, котрі знаходилися на різних щаблях тогочасної суспільної ієрархії, об'єднали не лише дружні стосунки із М. Комстадіусом, але й інтерес до церковної архітектури. В результаті поєднання таланту, зацікавленості й фінансових можливостей нетипових репрезентантів сановного Петербурга з ентузіазмом мешканців українського села і з'явилося диво – Свято-Покровська церква. Є чимало підстав для такого висновку. Так, кожна цеглина, яка пішла на будівництво храму, маркувалася «НК», на кожному із семи дзвонів, які виготовлялися у Петербурзі, теж карбувалася ця монограма. Автор рецензованої книжки підкреслює, що вона «несла в собі подвійне смислове значення – «Николай Комстадиус» і «Жукля» [с. 75]. Це досить красномовна деталь, яка відображає всю суперечливість історичного процесу, особливо в його переломні моменти, багатовекторність сил, що не тільки протиборствували, але й незрідка діяли суголосно. Можна припустити, що історія спорудження Божого храму у с. Жуклі змусить багатьох замислитися над перевагами еволюційного шляху у порівнянні з кривавими принадами революцій.

Один із розділів книжки, названий «Репресивні дії держави проти церкви» відображає ситуацію, що склалася уже за часів радянської влади, коли на теренах України йшла масштабна боротьба з релігійністю у всіх її проявах. Жертвами цієї безпрецедентної атаки ставали і Божі храми, і люди, виховані у вірі. У 1934 р. церкву в Жуклі зачинили, відродилася вона тільки за німецької окупації у 1942 р. Священиком став Микола Олександрович Володимирський. Його щиро поважали у селі. Коли через багато років він уже не міг ходити і довго стояти, жуклянці запрягали коня і везли священика до церкви, а «коли належало пройти хресним ходом навколо храму, чоловіки садовили отця Миколу на дерев'яні ноші і несли, зупиняючись, за всіма канонічними правилами, навпроти усіх чотирьох сторін Церкви» [с. 102]. Скориставшись тим, що священик згодом уже не міг виконувати своїх обов'язків, влада Семенівського району таки закрила церкву, передавши її на баланс місцевого радгоспу «Партизанський».

Почалася, на жаль, традиційна в таких випадках вакханалія грабунку. Автор писав однак і про особливості, що характеризували жуклянську ситуацію: «З Семенівки і Авдіївки, Сосниці і Понорниці [сусідні містечка і села. – Автори] накинулись бажаючі щось поцупити. Дивлячись на це свавілля, отець Микола Володимирович попросив жуклян, у першу чергу – членів церковної двадцятки, забрати з храму ікони, хоругви, інше вціліле начиння, рознести по домівках і надійно сховати. Мудра людина, він застерігав селян:

> – Сховайте так, щоб потім знайти вціліле. Ще знадобиться. Стін не заберуть – вони вічні. Не вічні ми. Настане час, і наші діти, онуки відновлять славу храму Господнього в нашому селі» [с. 102].

Отже, влада, яка здобула величезний і різноманітний досвід руйнування віри в серцях людей, виявилася безсилою перед мовчазною, але непохитною твердістю жителів села, які не бажали поступитися своєю святинею... Таким чином, вплив церкви продовжувався і тоді, коли в ній не правилася служба, а приміщення використовувалося для господарських потреб. Самою своєю присутністю у селі вона живила пам'ять про дійсно народний характер будівництва, доброчинність і мудрість священиків. І ця традиція не переривалася ніколи. У колі її життєдайного впливу народжувалися і підростали нові покоління селян. Зазначимо принагідно, що тема ролі храму в повсякденні конкретного населеного пункту, після знаменитого «Собору» Олеся Гончара ніколи не звучала так переконливо і своєчасно, як у даній книзі.

Важливою рисою історії жуклянського храму є майже містичний збіг головних віх його існування зі знаковими подіями Російської імперії, а потім – СРСР, які позначилися на долі мільйонів людей. Дійсно, Свято-Покровська церква була освячена у 1913 р. Це переддень Першої світової війни, що зруйнувала Російську імперію, а в світовому масштабі знаменувала завершення «довгого» дев'ятнадцятого століття і початок наступ-

ного, що виявилося «коротким», бо скінчилося, на думку вчених, у 1989 р. Бозна-яким чином у мікросвіті с. Жуклі відчули ці тектонічні зрушення глобального рівня і заходилися добиватися від влади дозволу на відновлення служби у храмі, який, не дивлячись ні на що, продовжував залишатися духовним центром сільської громади.

Наступний розділ «Повернення із небуття» якраз і присвячений історії відродження храму у Жуклі, яка припала на переддень розпаду СРСР – період «перебудови». Головний тягар організаційного плану взяла на свої тендітні плечі місцева селянка Тетяна Петрівна Васильченко. З нею Автор мав тривалу розмову і був вражений пам'яттю цієї жінки, яка нагадала йому «потужний комп'ютер», бо закарбувала «сотні прізвищ, імен, десятки подій, фактів, легенд, пов'язаних із храмом, селом, мешканцями Жуклі» [С. 107]. Із світлини, вміщеної у книжці, на нас дивиться сповнене спокою і власної гідності обличчя звичайної української селянки. Можливо, саме віра й знання не книжної, а справжньої історії рідного села дали цій дивовижній жінці мудрість, сили, наполегливість і витримку, щоб довести до кінця задумане. Односельці, згуртувавшись довкола свого лідера, допомагали їй у всьому. А які духовні сили таїлися у віруючих с. Жуклі – парафіянах Храму – переконливо висвітлює розповідь про родину Шавлаків [с. 133–139].

Чимало місця в книзі займає оповідь про церковні символи, предмети, реліквії, обряди, традиції тощо. Ця, так би мовити, проста й доступна катехиза видається нам досить доречною і вкрай необхідною сьогодні. Комуністично-атеїстична епоха поволі відходить у минуле, а наслідки варварського експерименту нищення народу, його традицій, духовного коріння, самої його душі не пройшли безслідно. Тому історію православного християнства, яке тисячу років було ядром існування нашого народу, тепер доводиться вивчати з абетки.

Нова праця В. Устименка привертає увагу, крім текстів, і якісними світлинами, дбайливо зібраними дослідником. Вони показують у різних ракурсах зовнішній вигляд Свято-Покровського храму, привертаючи увагу до його дещо незвичної, але напрочуд гармонійної архітектури, водночас прекрасно ілюструють повсякденні турботи парафіян та священиків, дають наочне уявлення про будівничих храму, активістів громади, що добивалися його відкриття. Знову ж таки своєрідним підтвердженням вищевказаних висновків може слугувати переважання групових фото.

Варто відзначити і промовисті епіграфи до розділів, які Автор запозичив переважно зі збірки поета В. Крищенка. Правда, незрозуміло, чому не вказано, що автором Духовного гімну України, вміщеному на початку розділу «Церква – символ неба і землі», є наш земляк, уродженець Ніжинщини Олександр Кониський. Праця В. Устименка вийшла якраз у рік, коли в Україні, хай і не дуже широко, але все ж відзначали 175-річчя від дня народження поета, письменника і громадського діяча. Згадка про нього у книзі такого формату була б цілком доречною. Крім того, доцільно було б збільшити обсяг розділу й відповідно інформацію про головного ініціатора спорудження церкви М. Комстадіуса. Хоча, можливо, дослідник «приберіг» зібрані документи про цю цікаву у багатьох відношеннях постать та його родину для майбутньої книжки.

Робота В. Устименка відкрила нові горизонти краєзнавства, продемонструвавши практично невичерпні можливості у вивченні минулого й сьогодення одного села, яке на пересічний погляд видається звичайнісіньким і нічим не вирізняється з-поміж сотень інших, а для Автора і, сподіваємося, багатьох його послідовників та однодумців – уродженців Жуклі, є джерелом натхнення і найпривабливішим місцем на Землі. Водночас вона започаткувала церковне краєзнавство – як розповідь не тільки про церковно-культурні пам'ятки, а про вплив Храму та його служителів на людей, показала, що означає бути віруючим сьогодні і як це позначається на духовності суспільства в цілому.

Олена Жидецька (м. Київ)

ІСТОРІЯ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ: МІСТО ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

14 березня 2012 р. в читальному залі Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного в рамках соціально-бібліотечного проекту з історії малих міст України відбулося вісімнадцяте засідання бібліотечного клубу «Національні святині», присвячене місту Верхньодніпровську Дніпропетровської області.

Привернення читацької та суспільної уваги до проблем малих міст позитивно позначається на їх розвитку. Недарма за підсумками конкурсу на кращий проект з розвитку міжкультурних і професійних зв'язків бібліотек країн СНД, який проводився Бібліотечною Асамблеєю Євразії, одним із кращих в Україні визнано проект ДНАББ ім. В. Г. Заболотного «Історія малих міст України».

На засідання клубу зібралися архітектори, історики, мистецтвознавці, науковці, викладачі профільних вищих навчальних закладів, краєзнавці, музейні та бібліотечні працівники, інженери та студенти – усі ті, кому не байдужа історія міста Верхньодніпровська, його архітектурні пам'ятки та культура.

Велику організаційну роботу з підготовки заходу провела керівник апарату Верхньодніпровської районної державної адміністрації Валентина Терентенко. Очолював делегацію з Верхньодніпровська голова районної державної адміністрації Микола Цебенко. Він надзвичайно гарно презентував район, який очолює, починаючи з його географічного розташування та історичних подій, що відбувалися на теренах краю, і закінчуючи сьогоденням.

Голова адміністрації повідомив, що район розташований в північно-західній частині Дніпропетровської області й межує з Кіровоградською та Полтавською областями. Нині територія району складає 1 286 км^2. Тут проживає понад 55 тис. жителів: з них у містах – понад 36 тис., у сільській місцевості – майже 19 тис. чоловік (у районі 69 населених пунктів: 2 міста — Верхньодніпровськ і Верхівцево та 2 селища міського типу — Дніпровське та Новомиколаївка).

У 1979 р. місто Верхньодніпровськ відзначило свій 200-літній ювілей та було нагороджено орденом «Знак Пошани». У 1983 р. за перебудову центральної частини міста його автори, серед яких головний архітектор міста Антонов Анатолій Петрович, стали лауреатами Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка в галузі архітектури.

На жаль, у революційні та воєнні роки, роки соціальних перетворень, а особливо у період будівництва Дніпродзержинського водосховища, не всі історичні й архітектурні цінності міста і району збереглися. Але те, що залишилося, підтримується в належному стані. Серед архітектурних пам'яток – будівля повітового земства, де нині знаходиться районний відділ освіти райдержадміністрації, будівля вокзалу і комплекс привокзальних будівель на станції Верхівцево, родовий маєток О. М. Поля в с. Полівське Малоолександрівської територіальної громади, дореволюційні приміщення земської лікарні, в яких і сьогодні розташовані медичні установи, приміщення навчального комплексу Верхньодніпровського аграрного коледжу, корпуси ПАТ «Верхньодніпровський машинобудівний завод», будинок волосної управи в с. Перше Травня.

Продовжив розповідь про центр Верхньодніпровщини голова Верхньодніпровської міської ради Геннадій Лебідь. Із його доповіді присутні дізнались про те, що в місті значна увага приділяється не лише збереженню того архітектурного надбання, що залишилося як спадок, але й у складних умовах економічної кризи надається значна увага розбудові та благоустрою міста. Серед здобутків місцевої влади – закінчення зведення двох житлових будинків, у яких отримали квартири 130 сімей, будівництво нового мосту через річку Самоткань, облаштування дитячого майданчику в центральній частині міста, відродження міського парку ім. Семенова та ін.

Очільник міста також розповів про те, що місто має глибоке історичне коріння. Саме ж поселення виникло наприкінці 17 століття як запорізький зимівник. Після ліквідації Запорозької Січі на місці зимівника князь Потьомкін у 1779 р. організував слободу, назвавши її Григорівкою, тож саме цей рік узято за офіційну дату заснування міста. У 1785 р. Григорівку названо

Новогригорівкою, а 5 червня 1806 р. слободу віднесено до рангу повітового міста і перейменовано на Верхньодніпровськ.

Сучасне місто Верхньодніпровськ – адміністративний центр Верхньодніпровського району. Розташоване воно в північній частині Дніпропетровської області на річці Самоткань та на березі Дніпродзержинського водосховища (річка Дніпро). Місто має площу 1001,6 га. Чисельність його населення становить 16 976 осіб.

Із гордістю звучали слова мера про мережу промислових підприємств міста, аграрний сектор економіки, освітні, медичні й культурні заклади. Окремо відмічено Верхньодніпровський кардіологічний санаторій «Славутич» ім. Б. В. Пашковського, який відомий в усій Україні.

Керівники району та міста з непідробним ентузіазмом говорили про славний Верхньодніпровський край, і присутнім у залі захотілося його відвідати.

Значну роль у розвитку культури міста Верхньодніпровська відіграє районний народний історико-краєзнавчий музей, створений 1963 р. групою краєзнавців на чолі з Іваном Озерним, істориком за фахом, ветераном Великої Вітчизняної війни, який став першим директором музею на громадських засадах. Нині посаду директора музею обіймає Наталія Коновал. З її слів присутні дізналися про видатних людей, яких верхньодніпровська земля дала світові. Серед них народний художник України Віктор Бабенцов; український мовознавець Дмитро Баранник; відомий діяч повітового земства Ераст Бродський; академік Сергій Лебедєв; відомий радянський історик Ісаак Мінц; один з провідних учених у галузі палеонтології та стратиграфії кайнозойської ери, засновник наукової школи з вивчення геологічної будови Південної України Михайло Носовський; кукурудзовод Марко Озерний; доктор історичних наук Дмитро Пойда; засновник промислової розробки корисних копалин на Придніпров'ї, відомий громадський діяч Олександр Поль, заслужений художник УРСР Андрій Потапенко; доктор медичних наук Петро Сягайло та ін.

Наталія Коновал завершила свій виступ розповіддю про Володимира Щербицького – Першого секретаря ЦК Компартії України, який народився і провів свої юні літа у Верхньодніпровську. Її розповідь супроводжував фільм про колишнього очільника України.

Керівник дитячої телестудії «Ракурс» Верхньодніпровського палацу дитячої та юнацької творчості, краєзнавець Галина Солдатенко свою розповідь про місто почала з демонстрації слайдів архітектурних пам'яток міста, про які талановита молодь знімає документальні фільми історико-краєзнавчої тематики. Її телестудія – лауреат багатьох всеукраїнських і міжнародних фестивалів «Веселка», «Кінокімерія», «Золота осінь Славутича», «Молоде кіно України», «Малий Єрусалим». А в 2011 р. юні кіноаматори «РАКУРСу» стали володарями Гран-прі Міжнародного дитячого фестивалю аудіовізуальних мистецтв «Кришталеві джерела».

В основу фільмів, над якими працюють діти, покладено результати пошукових експедицій, інтерв'ю зі старожилами, вивчення літератури та першоджерел. При студії створено «музей», експонатами якого є речі, знайдені під час таких краєзнавчих експедицій. Серед них зустрічаються і дещо несподівані екземпляри, наприклад маска тібетської релігії Бон-По. Пошуки ймовірних шляхів занесення на українські землі цього раритету вивели юних дослідників на дуже цікаві матеріали, пов'язані з калмицьким військовим підрозділом, яким командував Петро Ган, батько Олени Блаватської, з бароном Унгерном-Штенбергом, якого деякі лами на сході Монголії проголосили земним втіленням Махагали, страхітливого божества, дуже схожого на маску. Всі ці знахідки лягли в основу створення документального фільму «Танці Білого Старця».

Керівник телестудії також зупинилася на історії будівництва будинку земської управи, головного корпусу земської лікарні, розповіла про те, що її вихованцям вдалося розшукати план дворового місця садиби Бродських у Верхньодніпровську. Ці та інші історичні сюжети краю діти вивчають і втілюють у своїх фільмах.

Таким же чином учнями однієї зі шкіл Верхньодніпровська було створено фільм «Під звуки вічно молодого вальсу», що був продемонстрований присутнім у залі. У ньому мова йде про конкретний учбовий заклад, та за десять хвилин перед очима глядачів пробігла історія розвитку освіти за останні 130 років не лише Верхньодніпровщини, але й України в цілому.

На завершення доповіді Галина Солдатенко подарувала ДНАББ ім. В. Г. Заболотного книжки, автором яких вона є.

Про необхідність перегляду дат заснування міст Півдня України підняв питання член правління Національної спілки краєзнавців України, перший заступник головного редактора журна-

лу «Краєзнавство» Олег Бажан. Це стосується і м. Верхньодніпровська. Він навів приклади, які свідчать, що поселення існувало набагато раніше офіційно визнаної дати. Також говорив про те, що назріла необхідність у випуску нового енциклопедичного видання з історії міст і сіл України, оскільки старе видання на сьогодні не є актуальним. Спілка краєзнавців нині працює над вирішенням цієї проблеми.

Головним джерелом інформації та центром спілкування й дозвілля населення міста є Верхньодніпровська центральна районна бібліотека. Завідуюча відділом обслуговування ЦРБ Алла Романюха у своєму виступі розповіла, що в 2012 р. районній бібліотеці виповнюється 137 років. Історія бібліотеки почалася від заснованої в 1875 р. учительської бібліотеки, розташованої в будинку повітової земської управи. Більшість книг для неї підібрано в Петербурзі В. К. Абазою – одним із членів повітової Ради. Книжковий фонд її складав трохи більше 300 книг.

Через 2 роки бібліотека була передана в земську управу і перейменована в Земську публічну бібліотеку Верхньодніпровського повіту. Службовцям земства було надано право користуватися книгами безкоштовно, а з усіх інших брали плату по 6 карбованців на рік.

Сьогодні бібліотека обслуговує понад 5 тис. користувачів, а її книжковий фонд становить майже 70 тис. примірників. Нещодавно бібліотека стала переможницею у Всеукраїнському конкурсі проектів «Інтернет для читачів публічних бібліотек» та отримала Грант Посольства США в Україні для створення Інтернет-центру.

Алла Романюха також детально ознайомила присутніх із літературно-мистецьким життям краю.

Про всепоглинаючу красу та чарівну силу вишиванки розповіла народна майстриня-вишивальниця Олеся Припольцева. Її розповідь повнилася спогадами від маминих і бабусиних вишиванок, стосувалася символіки та магічної сили обрядових рушників, вишивання «Божників» і картин. Усі присутні мали можливість побачити чудові роботи майстрині. Свій виступ Олеся завершила словами, які відображають її внутрішній світ:

Я рідний край та мову солов'їну
У вишивку свою вплела, в нитки.
Я прославляю рідну Україну,
Яскраві вишиваючи квітки.

З перспективами розвитку української сучасної архітектури малоповерхового житла малих міст України ознайомила присутніх кандидат архітектури, доцент Київського національного університету будівництва і архітектури Тетяна Ладан. Вона зазначила, що на засіданні бібліотечного клубу, присвяченого м. Бару Вінницької обл., її дуже зацікавила ця тема. Нині студенти навчального закладу активно працюють над вивченням житла для малих міст і на наступне засідання бібліотечного клубу обіцяють продемонструвати свої проекти.

До заходу була підготовлена книжкова виставка про місто Верхньодніпровськ, яку презентував Дмитро Мироненко, бібліограф І категорії, в. о. завідувача відділу ДНАББ ім. В. Г. Заболотного. У своєму виступі він розповів про походження міста, детально зупинився на історії герба, ознайомив присутніх з матеріалами картотеки негативів з фонду бібліотеки, що стосуються міста Верхньодніпровська.

На засіданні також виступили директор ДНАББ ім. В. Г. Заболотного Галина Войцехівська та дослідник історії київського водогону, автор книг, краєзнавець Валентин Кобзар. Вони говорили про те, що головною метою цього проекту є збереження для майбутніх поколінь культурного надбання малих міст України, їх багатовікову історію, значний природний та історико-культурний потенціал, унікальні історичні й архітектурні пам'ятки.

Завершилося засідання клубу піснею про Верхньодніпровськ на слова Анатолія Драгомирецького та музику Володимира Ярцева у виконанні народного вокального тріо «Натхнення» Верхньодніпровського районного будинку культури у складі Ганни Мілої (керівник), Олени Коваленко та Валентини Янкової.

Семен Цвілюк (м. Одеса)

НОВИЙ, КРАЄЗНАВЧИЙ «ЧИСТО ОДЕСЬКИЙ» САЙТ

На початку 2012 р. два відомих історика, одесита за народженням та покликанням - Віктор Савченко та Артем Філіпенко створили новий краєзнавчий сайт що має назву «Память Одессы» (memory.od.ua). Головний напрямок діяльності сайту - оприлюднення не відомих широкому загалу матеріалів та документів, історичних та краєзнавчих статей та монографій з історії Одеси XX століття.

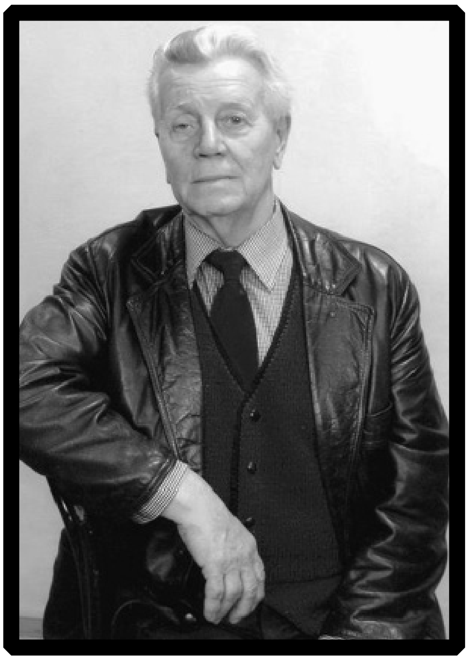
Розповідає головний редактор сайту В. Савченко: «- Ідея створення сайту прийшла тоді, коли я зрозумів, що Одеса XX століття практично невідома одеситам, на відміну від історії перших 100 років існування Одеси. Парадоксально, що одесити чули про Ришельє і Воронцова, а ось про життя міста у 1920 - 1980 рр. відомостей мало. Історія повсякденності Одеси, потребує свого відкриття. Потребують відкриття і тисячі, на жаль, забутих імен, бо і історики і краєзнавці зацілілися на кількох десятків знаних імен…»

Сайт «Память Одессы» підтримує народний депутат України С. Р. Гриневецький, краєзнавча секція «Одесика» при Одеському Будинку вчених, редакція історико-краєзнавчого альманаху «Південний захід. Одесика», Асоціація європейської культури. Творці електронного ресурсу накреслили завдання - об'єднати зусилля одеситів з метою збереження історичної пам'яті, прищепити одеситам інтерес до своєї історії. На думку члена Національної спілки краєзнавців України Віктора Савченка сайт має стати інформаційним полем, краєзнавчим клубом, майданчиком для дослідження та апробації наукових студій, присвячених Південній Пальмірі.

На Сайті розміщено випуски історико-краєзнавчого альманаху «Південний захід. Одесика» (№1-13), «Юго-Запад.Арт», колективну монографію «Одеські історики», книгу В.Савчен-ка та В. Файтельбег-Бланка «Одесса в эпоху войн и революций (1914 - 1920)», документальний телефільм «Оборона Одессы», альбом світлин одеситів 1911 – 1970 років.

Редакція сайту твердить, що кожен одесит може стати творцем джерельній та історіографічної бази історії Одеси останніх 100 років. Сайт надає можливість публікацій (в електронному варіанті) спогадів і документів. Вже сьогодні на сайті «Память Одессы» читачі мають змогу ознайомитися з «Щоденниками одесита» (1928 р.), споминами А. Крайнього «Червоний провулок» (про життя підлітків в повоєнній Одесі 1945 – 1950 років) та «У джерел 13-го» (про курсантів одеської мореходки кінця 1950-х рр.), роздумами Л. Кучеренко про Одесу 1950-х – поч. 1960-х рр. Подібні публікації допоможуть розвіяти безліч міфів, і стереотипів, що підміняють реальну історію.

IN MEMORIAM

ІВАН ЮХИМОВИЧ САРАТОВ

19 лютого 2012 року після тяжкої хвороби пішов з життя визначний харківський краєзнавець, голова Харківського відділення Національної спілки краєзнавців України Іван Юхимович Саратов.

Іван Юхимович Саратов народився 7 жовтня 1930 року у с. Стариця Вовчанського району (тепер – Харківської області). Того ж року родина переїхала до Харкова. І з цього часу все його життя пов'язане із цим містом, яке він любив і якому присвятив багато праці і натхнення. У 1955 р. він закінчив Харківський інженерно-будівельний інститут, працював інженером-гідротехніком на будівництві Червонооскільського водоймища каналу Сіверський Донець – Донбас. З 1956 і до 1970 р. працював у Харківському проектному інституті «Водоканалпроект».

Після захисту кандидатської дисертації у 1970 р. перейшов на роботу у Всесоюзний науково-дослідний інститут ВодГЕО.

З 1991 р. до кінця життя працював у Харківській національній академії міського господарства на посаді доцента кафедри інженерної екології міст, обіймав посаду декана факультету інженерної екології. І.Ю.Саратов – автор понад 100 наукових праць і 20 авторських свідоцтв у галузі гідротехніки. У 1980 р. став лауреатом Премії Ради Міністрів СРСР за розробку гідротехнічного проекту.

У пам'яті багатьох харків'ян Іван Юхимович Саратов залишився як визначний краєзнавець, один із засновників клубу «Краєзнавець» при Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка, голова (1992-2010) Харківського відділення Всеукраїнського спілки краєзнавців, знавець топоніміки та гідроніміки Харківщини. Саме вивчення річок Харкова викликало у вченого зацікавленість до минулого Слобідського краю.

Маючи натхнення і дослідницький хист, Іван Юхимович ретельно вивчав багато аспектів історії рідного краю. Серед його краєзнавчих праць найбільш виділяються такі видання, як «Герби нашого міста», «Харьков, откуда имя твое?», «Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко». Його публікації викликають захоплення, вони змушують по-іншому подивитися на нібито давно визначені краєзнавчі аксіоми. Дослідники Слобожанщини не можуть оминути його праці при дослідженні багатьох аспектів історії Слобожанщини. Своїми публікаціями він заохочував краєзнавців до пошуку, дискусії, діалогу, що так потрібно науковцям і аматорам.

Привітний, доброзичливий, врівноважений, завжди з посмішкою на обличчі, він викликав у людей повагу, бажання спілкуватися.

Світла пам'ять про Івана Юхимовича Саратова назавжди залишиться у серцям усіх, хто його знав. А його думки ще довго будуть надихати людей на пошук істини.

С.І. Посохов, В.О. Ярошик, Н.І. Полянська, С.М. Куделко, О.В. Дьякова

ПРО АВТОРІВ

Акімченков Віктор Володимирович – аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Афанасьєв Олег Євгенович – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії геолого-географічного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Букет Євген Васильович – відповідальний секретар Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти».

Вирський Дмитро Станіславович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Гончаров Олександр Петрович – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук.

Гуменюк Тетяна Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Денисенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру підготовки зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАН України.

Жам Олена Михайлівна – завідувач відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Жидецька Олена Віталіївна – методист першої категорії науково-методичного відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного.

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського державного технічного університету радіоелектроніки.

Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Кадничанський Дмитро Анатолійович – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кархут Ольга Ярославівна – аспірант Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Кашаба Ольга Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м. Харків).

Коляда Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, виконуючий обов'язки професора кафедри навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, голова Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, докторант кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Машкевич Стефан Володимирович – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М.М.Боголюбова.

Подкур Роман Юрійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук.

Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент, докторант КНУ імені Тараса Шевченка.

Хоптяр Андрій Юрійович – асистент кафедри історії Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Цвілюк Семен Антонович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ.

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЖУРНАЛІ “КРАЄЗНАВСТВО”

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам’яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно вимог ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов’язково)***) прохання надсилати на поштову чи електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або передати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського,4 кімн. 216; тел. +380-44-2785305; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно вмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім’я (повністю), по батькові (повністю); наукова ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов’язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов’язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту* ***виключно*** *із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі “градації сірого” (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань, **ОБОВ’ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовку публікації обов’язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212

Телефони: +380-44-2785305; +380-44-2791388

Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

№ 1 (78), 2012 р.

Макетування – М.В. Олефіренко

Коректор – А.М. Лебедєва

Редакція залишає за собою право
на відбір найцікавіших,
оригінальних, художньо досконалих
і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат
відповідальність несуть автори.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН Украіги
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380(44)2781388,
e-mail: info@nsku.org.ua

Віддруковано у ТОВ НВП “Ферокол”
(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції –
серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.)
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: +380(4631)71498,
e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 31.05.2012 р.
Формат 60х84/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Ум. друк. арк. 21,39.
Обл.-вид. арк. 21,77. Наклад 300 прим.
Зам. № 101.